

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2021 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2021

2

Vilnius 2021

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2021

2

Vilnius 2021

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos nacionalinės ekonomikos ir valstybinės tarnybos akademija,
Rusija / The Russian Presidential Academy of National Economy
and Public Administration (RANEP), Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2021
© Straipsnių autoriai, 2021

STRAIPSNIAI

JURGITA ŠIAUČIŪNAITĖ - VERBICKIENĖ

Vilniaus universitetas

VYTAUTO DIDŽIOJO 1388 M. PRIVILEGIJA BRASTOS ŽYDAMS. NAUJI ATSAKYMAI Į ATSAKYTUS KLAUSIMUS

ANOTACIJA. Atsižvelgiant į istoriografijoje įsitvirtinusias nuomones apie 1388 m. Vytauto Didžiojo privilegijos Brastos žydams prototipus, privilegijos kilmę ir jos gavėjus, pateikiamas naujas požiūris ir interpretuojami anksčiau istoriografijoje kelti klausimai. Pasitelkus naujus šaltinius straipsnyje siekiama verifikuoti istoriografijoje įsitvirtinusias nuomones, permąstant jas ieškoma atsakymų į kelis pagrindinius išsikeltus klausimus: kas buvo Vytauto privilegijos žydams prototipas? Kas galėjo būti šios privilegijos gavėjai? Kiek ir ar privilegija buvo adaptuota Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės realijoms?

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydų teisinė padėtis, 1388 m. Vytauto privilegija žydams, 1388 m. privilegijos žydams nuorašai, privilegija Lvovo žydams, Brasta, Gardinas, Trakai.

ANNOTATION. On the basis of opinions established in historiography regarding the prototypes, origin and beneficiaries of the privilege Vytautas the Great granted to the Jews of Brest in 1388, a new approach and answers to questions that have been posed in historiography are offered. Based on new sources, the article aims to verify and reinterpret established opinions, and to find answers to the key questions: What was the prototype for Vytautas' privilege to the Jews? Who

were its beneficiaries? Was the privilege adapted to the situation in the GDL, and if so, to what extent?

KEYWORDS: legal status of Jews in the Grand Duchy of Lithuania, Vytautas' privilege to the Jews of 1388, copies of the privilege of 1388, privilege to the Jews of Lviv, Brest, Grodno, Trakai.

Kai kunigaikštis Vytautas 1388 m. suteikė Brastos žydų bendruomenei privilegiją, vėliau tapusią visuotine Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) žydams (1507), Europoje jau apie pusantro šimto metų recepcijos keliu plito adaptuoti panašių privilegijų žydams variantai¹. Pirmosios LDK suteiktos privilegijos žydams turinio suformavimo istorija yra panaši² kaip daugelio kitų regione suteiktų analogiškų privilegijų. Tiesa, pagal jos veikimo arealą Vytauto Brastos žydams suteiktą privilegiją galėtume laikyti labiausiai į Europos rytus pasklidusiu tokio pobūdžio privilegijų variantu.

Žydams skirtų panašios formos ir turinio privilegijų viduramžių Europoje tyrimai paprastai apsiriboja suteiktomis Lenkijos karalystėje. Tad Vytauto privilegija, nors yra žinoma bei Rusijos imperijos teisės istorikų jau analizuota XIX a., dar ir šiandien nėra plačiau įjungta į bendrąjį tokio pobūdžio privilegijų kontekstą, nors jos poveikis klostantis LDK žydų teisei padėčiai yra identifikuotas³. Kita vertus, jei analizuotume Vytauto

¹ Privilegijos buvo sudaromos pritaikant vadinamąjį *Fridericanum* (1244 m. Austrija, hercogas Fridrichas) naujuose žydų sklaidos arealuose: Vengrijoje – 1251 m., Bohemijoje – 1255 m., Didžiojoje Lenkijoje – 1264 m. suteikė Boleslovas Pamaldusis, Silezijoje – 1295, 1298 m. Privilegijų suteikimo seka rekonstruota pagal: С. Бершадский, *Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии*, С-Петербург, 1883, с. 205; H. Petersen, *Die Rechtsstellung der Judengemeinde von Krakau und Prag um 1500*. Beispiele jüdischer Existenz in Ostmitteleuropa, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa – Forschung*, t. 46/ 1 (1997), S. 65–66; Išsamiau apie Vidurio ir Rytų Europoje suteiktas privilegijas žydams ir jų turinį žr.: H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Europie Środkowej: w Czechach, Polsce i na Węgrzech*, Poznań, 2005; ta pati, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina Krakowska*, Warszawa, 2011, s. 62–113.

² Čia neapžvelgiu privilegijos suteikimo aplinkybių, jos prototipų ir kitų su jos kilme susijusių klausimų nagrinėjimo istoriografijoje, taip pat jos teksto publikacijų. Privilegiją ypač išsamiai ir įvairiapusiškai Europoje suteiktų analogiškų privilegijų požiūriu yra aptaręs S. Beršadskis, sukritikuodamas ligtolinę (iki XIX a. vidurio) istoriografiją. Galima pritarti šio autoriaus išsakytoms kritinėms pastaboms (išsamiau: С. Бершадский, *min. veik.*, p. 172–227). Po S. Beršadskio privilegijos tyrimuose nėra daug pasistūmėta, nes faktiškai neliko diskusinių klausimų. Paskelbta vos viena, tačiau reikšminga Stanislovo Lazutkos ir Edvardo Gudavičiaus privilegijos teksto publikacija, kurioje į mokslo apyvartą įtraukti iki tol nežinomi privilegijos nuorašai, nustatytos naujos privilegijos suteikimo aplinkybės, atlikta tekstologinė nuorašų analizė: С. Лазутка, Э. Гудавичюс, *Привилегия евреям Витавтаса Великого 1388 года*, Москва–Иерусалим, 1993.

³ Integruoti Vytauto 1388 m. privilegiją Brastos žydams į analogiškų privilegijų kontekstą veikiausiai su-trukdė abejonės dėl jos autentiškumo. Šią privilegiją Brastos žydams XVI a. falsifikatu vadino lenkų istorikas

privilegijos žydams kontekstą, jos suteikimo metu – XIV a. antroje pusėje, jis stipriai skirtingi ne tik nuo aplinkybių Lenkijoje, bet ir visoje Vidurio ir Rytų Europoje. Čia svarbus privilegijos pobūdis: Vytauto privilegija buvo lokali, suteikta vieno miesto – Brastos – žydų bendruomenei, nors jos pobūdis ir turinys buvo kone identiški atskiroms sritims suteiktoms ar net visuotinėms Lenkijos⁴ ir Silezijos žydų privilegijoms. Kitas savitumas, taip pat kylantis iš jos veikimo arealo specifikos, yra tas, kad privilegija reguliavo ne tik žydų teisinį ir socialinį statusą, bet ir recepcijos būdu ėmė formuoti ir reguliuoti žydų ir krikščionių (stačiatikių, o po oficialaus LDK katalikiško krikšto – ir katalikų) tarpusavio santykius visuomenėje. Privilegiją vertinant siauresniame LDK istorijos kontekste, taip pat rastume jos išskirtinumo požymių – tai pirmasis rašytinis ir ilgiausiai galiojęs (niekada neatšauktas) teisynas LDK, tiesiogiai veikęs jos teisės raidą.

1388 m. privilegijos Brastos žydams straipsnius pagal jų turinį, aptariamą sferą galima skirti į kelias grupes. Pirmąją grupę sudarytų nuostatos, leidžiančios atvirai praktikuoti judaizmą, turėti ir išlaikyti konfesinius objektus (sinagogas ir kapines), atlikti apeigas ir laikytis tradicijos. Šiai grupei reiktų priskirti ir straipsnį, draudžiantį žydus trikdėti dėl įkaito atsiėmimo religinių švenčių metu⁵, leidimą turėti savo vidaus (žydų) teismą ir priimtinas priesaikos formas. Antrąją nuoseklią ir išbaigtą privilegijos straipsnių (apie trečdalį visų jų⁶) grupę sudarytų naujos⁷ – pinigų skolinimo – veiklos apibrėžimas: kilnojamojo ir nekilnojamojo turto ėmimas įkaitu, garantinių paskolos raštų veikimas, skolos gražinimas, palūkanų skaičiavimas, senaties terminas, draudimas užstatu imti kruvinus daiktus ir kitos galimos su skolinimo veiklomis susijusios aplinkybės. Šie Vytauto privilegijos Brastos žydams straipsniai yra pripažinti kaip tiesioginis LDK įkaito teisės šaltinis⁸. Tapę Pirmojo Lietuvos Statuto įkaito teisei skirtų straipsnių pagrindu, jie tiesiogiai veikė LDK palaiapsniui susiklosčiusį kreditų teikimo ir jų garantavimo teisinį modelį.

Marcelis Kosmanas: M. K o s m a n, Dokumenty wielkiego księcia Witolda, *Studia Źródloznawcze. Comentationes*, t. 14, Warszawa–Poznań, 1971. Tiesa, tokią nuomonę jis išsakė akademinės karjeros pradžioje. Vertinant jos pagrįstumą būtina turėti omenyje, kad šios Vytauto privilegijos originalas nėra išlikęs, ji yra žinoma net ne iš 1507 m. patvirtinimo visuotinė, bet iš privilegijos nuorašų, įrištų kartu su Pirmojo Lietuvos Statuto nuorašais. Tad tyrinėjant tokiu būdu išlikusius privilegijos nuorašus matomi jos nesutapimai su XIV a. pabaigos dokumentų rengimo standartais nėra netikėti. Lietuvos istoriko Konstantino Jablonskio abejonės taip pat nėra pakankamai argumentuotos, K. J a b l o n s k i s, Privilegijos tautinėms mažumoms, *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius, 1979, p. 187–188.

⁴H. Z a r e m s k a, *Żydzi w średniowiecznej Polsce*, s. 147–148.

⁵28 straipsnis – C. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik.

⁶Iš 33–34 privilegijos straipsnių net 12 skirta kreditavimui: 1–6, 23, 25, 27–29, 31 – ten pat, p. 82–90.

⁷Prekybai, kaip įprastesnei veiklai, aptarti pakako vos vieno – 11 straipsnio, ten pat, p. 84. Juo įtvirtintas privalomas maito mokėjimas žydų pirkliams.

⁸I. V a l i k o n y t ė, S. L a z u t k a, E. G u d a v i č i u s, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529)*, Vilnius, 2001, p. 339.

Pastebėtina, kad skolinimas buvo išsamiausiai aptarta žydų ekonominė veikla, prekybos reglamentavimui skirtas vos vienas 11-asis straipsnis. Jame buvo įtvirtinta, kad prekes vežantys žydai privalo mokėti maito mokesčių.

Trečioji privilegijos straipsnių grupė aprėptų įvairias gyvenimo situacijas ir jų sprendimus, kuriuos apibendrintai galima apibrėžti kaip į potencialius konfliktus vedančių – dominuojančių krikščionių ir žydų – tarpusavio santykių (smurtas prieš asmenį, konfesinių objektų išniekinimas, iš popiežių bulių perimtas draudimas kaltinti žydus ritualine krikščionio žmogžudystės ar Šv. Komunijos profanacija) reglamentavimą. Iš esmės privilegijos straipsniuose aptarta tai, kas galėjo būti neįprasta krikščioniui, ir fiksuota kiekvieno žydo teisė gyventi jam įprastu kasdienybės ritmu. Tad pagrindinis viduramžiais teiktų privilegijų žydams tikslas buvo ne tvarkyti žydų santykius jų bendruomenėje, bet nustatyti žydo ir krikščionio tarpusavio santykių normas ir ribas.

Siekdamas identifikuoti 1388 m. Vytauto privilegijos žydams prototipus, rusų teisininkas Sergejus Beršadskis taikė tekstologinę analizę ir lygino šios privilegijos turinį su chronologiškai artimiausiais privilegijų variantais, suteiktais LDK regione: Boleslovo Pamaldžiojo (1264) privilegiją Kališo srities žydams, Kazimiero Didžiojo privilegijas Kališo (1364) ir vėliau visos Lenkijos žydams (1367) bei Silezijos hercogų suteiktas privilegijas (Henriko – 1295 m., Boleslovo – 1298 m.). S. Beršadskis pastebėjo, kad pirmosios Lenkijoje suteiktos Boleslovo Pamaldžiojo privilegijos turinys buvo artimesnis Silezijoje suteiktoms privilegijoms. Žydams suteiktų privilegijų susiejimas su veikiančia vietos teise, S. Beršadskio teigimu, buvo būdingas būtent silezietiškosioms privilegijoms⁹. Atitinkamai XIX a. pabaigos – XX a. Lenkijos istoriografijoje išvelgta ir daugiau sąsajų tarp Boleslovo Pamaldžiojo privilegijos ir Čekijos kraštuose suteiktų privilegijų žydams¹⁰. Po S. Beršadskio tyrimų įsitvirtino nuomonė, kad Vytauto privilegija buvo paremta būtent Boleslovo Pamaldžiojo suteiktu dokumentu. Lietuvos istorikai Stanislovas Lazutka ir Edvardas Gudavičius, tyrinėję skirtingus Vytauto privilegijos nuorašus ir bandę verifikuoti S. Beršadskio išvadas, klausimo apie privilegijos prototipą nekėlė. Beje, nuomonės, kad būtent Boleslovo Pamaldžiojo privilegija buvo 1388 m. Vytauto privilegijos prototipas, laikėsi kone visi tyrinėtojai ir iki S. Beršadskio bent kiek domėjėsi LDK žydų teisine padėtimi ar jų istorija (Tadeusz Czackis, Ignacy Danilowiczius, Feodoras Leontowiczius, Waclaw Maciejowski). Nors klausimas apie 1388 m. privilegijos Brastos žydams prototipą lyg ir nekelia didesnių diskusijų, tačiau jį formuluojant kiek kitaip, jis išlieka aktualus ir kontroversiškas. Į jį galimi keli atsakymai, kurie iki šiol dėl skirtingų istoriografijos tradicijų niekada nesvarstyti kompleksiskai.

⁹ С. Бершадский, *min. veik.*, p. 212.

¹⁰ Privilegijų sąsajų nustatymo apžvalgą išsamiau žr. R. Grodecki, *Polska Piastowska*, Warszawa, 1969, s. 651–655.

Tad atsispirdami nuo įsitvirtinusios nuomonės, straipsnyje bandome klausti, kokios aplinkybės galėjo lemti, kad 1388 m. Vytautas, suteikdamas Europoje labiausiai pasklidusį žydų teisės variantą, pasirinko būtent Boleslovo Pamaldžiojo privilegiją (1264), bet ne chronologiškai vėlesnę Kazimiero Didžiojo (1364 ir 1367 m.) privilegiją Lenkijos žydams, ir kaip toks pasirinkimas galėjo paveikti LDK žydų teisinės padėties formavimąsi, taip pat, ar istoriografijoje įsitvirtinusios interpretacijos yra vienintelės įmanomos? Tiesa, šiuolaikinėje užsienio istoriografijoje sutariama, kad Boleslovo Pamaldžiojo ir Kazimiero Didžiojo privilegijos esmingai nesiskiria, kai kurie tyrinėtojai Kazimiero Didžiojo suteiktą laiko Boleslovo suteiktos privilegijos konfirmacija¹¹.

Pirmas klausimas: kas buvo Vytauto privilegijos Brastos žydams prototipas?

Atsakymo į iškeltą klausimą tegalime ieškoti kliaudamiesi logine daugiau ar mažiau žinomų faktų ir aplinkybių seka. Esant ribotam skaičiui šaltinių, vieną iš galimų faktų loginių sekų dar XX a. pradžioje pasiūlė Stanisławas Kutrzeba (1876–1946), tačiau gana ilgą laiką jo versija istoriografijoje liko neaktualizuota, nesusieta su vėliau vykusiais 1388 m. Vytauto privilegijos nuorašų ir jų kilmės tyrimais. S. Kutrzeba atkreipė dėmesį į tai, kad Lenkijai siekiant integruoti prisijungtas Haličo žemes, Lvove įsikūrusiai žydų bendruomenei 1367 m. buvo suteikta privilegija, kurios turinys, jo teigimu, sutampa su Boleslovo Pamaldžiojo 1264 m. privilegija žydams¹², vadinamuoju Kališo statutu. S. Kutrzebos nuomonę šiuolaikinėje istoriografijoje aktualizavo lenkų tyrinėtoja Hanna Zaremska¹³, pabrėžusi dar vieną mums svarbią detalę – lenkiškos Boleslovo Pamaldžiojo privilegijos adaptavimą Rusios miesto žydų bendruomenei: Lvovo žydams suteiktoje privilegijoje nesančios vaivados, kaip galinčio teisti žydus, pareigybės buvo pakeistos į seniūno (šio pakeitimo tikrąjį turinį aptariame toliau), jam ir buvo patikėtos žydų teisimo funkcijos Lvove. Beje, būtent toks įrašas apie seniūną, galintį teisti žydus, yra ir Vytauto privilegijoje Brastos žydams (7 straipsnis)¹⁴. Remiantis šiuo pastebėjimu lenkų istoriografijoje išvada, kad Vytautas 1388 m. žydams suteikė analogišką privilegiją, kokia naudojosi Lvovo bendruomenė, yra žinoma, tačiau iki šiol nebuvo integruota į LDK žydų teisinės padėties klostymosi kontekstą.

¹¹ J. Goldberg, *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth*, t. 3, Jerusalem, 2001, p. 2–7.

¹² S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 2, Lwów–Warszawa–Kraków, 1925, s. 297–317.

¹³ H. Zaremska, min. veik., p. 148–149.

¹⁴ С. Лазутка, Э. Гудавичюс, min. veik., p. 85.

Šioje vietoje reikėtų nedidelio patikslinimo, sekančio tiesiogiai iš šaltinio, bet neįvertinto istoriografijoje. 1367 m. privilegija buvo suteikta ne tik Lvovo bendruomenei, bet platesniu mastu *et tota terra Russie* – „visoms Rusios žemėms“ (turint omenyje prie Lenkijos prijungtą Haličo žemę). Nesiremami ar nežinodami (nes daugiausia dėmesio buvo skiriama S. Beršadskio tyrimų kritiniam įvertinimui) istoriografijoje esančio pastebėjimo apie Vytauto privilegijos sąsajas su privilegija Lvovo žydams, bet remdamiesi šaltiniotyriu Vytauto privilegijos nuorašų tyrimu ir siekdami identifikuoti pirminę privilegijos suteikimo kalbą (lotynų ar rusėnų), 1388 m. privilegijos Brastos žydams ryšį su Lvovo žydų privilegija pastebėjo ir S. Lazutka bei E. Gudavičius. Jie priėjo išvadą, kad seniausias Vytauto privilegijos žydams nuorašas, išlikęs Karūnos Metrikoje, rašytas lotynų kalba (nuorašai rusėnų kalba yra vėlesni vertimai) ir yra perimtas „iš vieno vėlesnių 1264 m. privilegijos nuorašų – greičiausiai nuorašo Lvovo žydų bendruomenei“¹⁵. Šio teiginio patvirtinimas įrašytas ir Vytauto privilegijos Brastos žydams nuorašo, esančio Karūnos Metrikoje, dispozicijoje. Čia yra tiesioginė nuoroda¹⁶ į tai, kad suteikiama *de verbo ad verbum* („žodis į žodį“) tokia privilegija (*statuta, priuilegia*), kaip kad yra gavę Lvovo žydai (*in Lamburga habentur a iudeis*)¹⁷.

Šiandien jau galime pasikliauti dar viena aplinkybe (itin svarbia šio tyrimo kontekste) – tai 1387 m. Lenkijos karaliaus ir Vytauto pusbrolio Vladislavo Jogailos Lvovo žydams suteiktos privilegijos konfirmacija praradus ankstesniąją 1367 m. privilegiją. Ši faktų seka leidžia manyti, kad Vytautui suteikiant privilegiją Brastos žydams pasitelkta tuo metu arčiausiai Brastos buvusios žydų bendruomenės turėta privilegija. Ji Lvovo bendruomenei ėmė galioti vos pora dešimtmečių anksčiau, o konfirmuota buvo vos metais anksčiau, nei ją patvirtino Vytautas. Nors pusbrolių tarpusavio santykiai buvo permainingi, išlieka tikimybė, kad būtent Jogaila, suteikęs kelias privilegijas oficialaus LDK katalikiško krikšto proga, galėjo pasidalinti ir žiniomis apie žydams teikiamas privilegijas. Juo labiau kad žydai LDK teritorijoje jau gyveno kurį laiką, ir buvo įsikūrę Vytauto tėvoniuose miestuose. Su pusbrolių kova dėl įsitvirtinimo LDK soste yra susijęs ir Magdeburgo teisių suteikimas Brastai: Jogaila, užėmęs Brastą, suteikė miestui Magdeburgo teises (1390), o sustiprėjus miestui, jas 1408 m. konfirmavo Vytautas¹⁸. Kita vertus, veikiausiai ir patys Brastos bendruomenės žydai galėjo žinoti naujienas iš Lvovo.

Atidžiau panagrinėjus 1367 m. Kazimiero Didžiojo suteiktą privilegiją Lvovo ir Haličo (*terra Russie*)¹⁹ žydams, bei jos, tik jau skirtos Lvovo žydams 1387 m.

¹⁵ Ten pat, p. 32–33.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Ten pat, p. 56.

¹⁸ E. R i m š a, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Vilnius, 2000, p. 188–199.

¹⁹ *Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.)*, *Monumenta Leopoliana*, t. 2, сост. Т. М. Капраль, Lviv, 2010, с. 381 (dokumentas Nr. 108).

Jogailos²⁰ konfirmaciją, matyti, kuri iš žinomų privilegijų Lenkijos žydams buvo adaptuota LDK, Brastoje. Palyginus matyti, kad tai ne Boleslovo Pamaldžiojo, o būtent Kazimiero Didžiojo 1364 m. privilegijos konfirmacija (tiesa, esminių kokybinių skirtumų, galėjusių lemti žydų teisinės padėties pokyčius, faktiškai nėra). Beje, būtent šią pirmtako privilegiją kaip tvirtinamą nurodo ir Jogaila. Tad vis mažiau abejonių, kad 1388 m. Vytauto Brastos žydams suteiktos privilegijos prototipas buvo visai ne daugiau nei šimtu dvidešimt metų nuo jos nutolusi Boleslovo Pamaldžiojo, bet būtent chronologiškai anksčiau 1364 m. Kazimiero Didžiojo privilegija, veikiausiai ta, kurią ir patvirtino Vytauto pusbrolis Jogaila. Būtent ji turėtų būti atspirtimi aiškinantis šios privilegijos ir suteiktosios Brastos žydams 1388 m. galimus skirtumus ir sutapimus.

Išanalizavus Lvovo žydams suteiktą privilegiją tampa aišku, kad Vytauto sprendimas suteikti privilegiją žydams atkartojosi situaciją, susidariusią Lvove, – kai visiems Lenkijos žydams (tarp jų ir Haličo) galiojanti privilegija (visuotinė) buvo patvirtinta atskirai vieno miesto bendruomenei kaip lokali. Jogaila suteikė ją Lvovo žydams, o Vytautas – Brastos bendruomenei, taip pradėdamas teikti lokalias privilegijas savo tėvoninių miestų žydams.

Antras klausimas: kam suteikta 1388 m. Vytauto privilegija?

Antras su 1388 m. Vytauto privilegijos suteikimu susijęs klausimas taip pat jau ne kartą keltas istoriografijoje – kas buvo 1388 m. Vytauto privilegijos gavėjai, kam ji buvo suteikta? S. Beršadskis (tiesa, dirbdamas su mažesniu²¹ šios privilegijos nuorašų skaičiumi, nei yra žinoma šiandien) manė, kad 1388 m. Vytautas suteikė šią privilegiją pradžioje Trakų (1388 m. birželio 24 d.), o netrukus Brastos (1388 m. liepos 1 d.) bendruomenei, dar po metų – Gardino žydams (1389)²². Įvertinę privilegijos turinį, Gardino atveį iš šios sekos galime eliminuoti kaip keliantį mažiau abejonių²³. Dokumente reglamentuojamas jokie panašumo su 1388 m. privilegija neturintis žydų įsigyvenimas Gardino mieste²⁴ ir vienu sakiniu pažymima, kad šios bendruomenės žydams galioja ir Brastos bendruomenės suteiktoji privilegija.

²⁰Ten pat, p. 388–389 (dokumentas Nr. 109).

²¹Identifikuota, kad S. Beršadskis dirbo su trimis (šiandien yra žinomi 8) 1388 m. Vytauto privilegijos nuorašais. Apie privilegijos nuorašus išsamiau žr.: С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik., p. 8–26.

²²С. Б е р ш а д с к и й, min. veik., p. 233.

²³Nors yra tyrinėtojų, manančių, kad privilegija Gardino bendruomenei yra falsifikatas: R. W i t k o w s k i, Some remarks on the history of the Karaites in Grand Duchy of Lithuania in the 15th century, *Karaites archives*, t. 1, 2013, p. 215.

²⁴Pavyzdžiui, nusakomos žydų kvartalo ribos, leidžiama naudotis miesto ganyklomis, aptariamos galimybės verstis ekonomine veikla, mokesčių mokėjimo tvarka ir pan.

Po S. Lazutkos ir E. Gudavičiaus tyrimų nustačius, kad Vytauto privilegijos seniausia-
me nuoraše (rašytas lotynų kalba ir išlikęs Karūnos Metrikoje, datuojamas apie 1470 m.)
įrašytas jos adresatas yra *iudeis nostris in Bresthe*²⁵ („mūsų žydai Brastoje“), įsitvirtino
nuomonė, kad privilegijos gavėjai buvo būtent Brastos žydų bendruomenė²⁶. Galimybė,
kad analogiško turinio privilegija galėjo būti suteikta „Trakų žydams“, istoriografijoje
svarstyta begalę kartų, nors vieningos nuomonės nėra. Vertinimų amplitudė svyruoja
nuo tvirtų ar rečiau su mažais svyravimais įsitikinimų²⁷, kad privilegija buvo suteikta
iki „Trakų žydams“²⁸ skirtos privilegijos (vieno iš nuorašų) paskelbimo falsifikatu, ne-
turinčiu nieko bendro su karaimų istorija LDK²⁹. Abejojantieji privilegijos autentiškumu
įprastai naudoja tuos pačius ar labai panašius argumentus – tai Vytauto titulo netinkamas
užrašymas, tai, kad privilegija suteikta kone dešimtmečiu anksčiau (šiuo atveju atsispiria-
ma nuo legendiniame karaimų įsikūrimo Trakuose pasakojime minimos 1397 m. datos),
nei karaimai įsikūrė Takuose (besilaikantieji šios nuomonės įprastai kvestionuoja galimą
žydų rabinistų gyvenimą mieste) ar, kad privilegijos suteikimo metu Vytautas nevaldė
Trakų. Klausimų, susijusių su 1388 m. „Trakų žydams“ suteikta privilegija, sprendimą
sunkina tai, kad istoriografijoje iki šiol iki galo nesutarta, kas iš tikrųjų gyveno Trakuose
nuo XIV a. antrosios pusės – ar tik karaimai (ši nuomonė yra labiausiai įsitvirtinusi), o
gal žydai karaimai ir žydai rabinistai kartu? Atitinkamai ir svarstymai dėl privilegijos
adresato yra vienakrypčiai, įprasta kalbėti apie šios privilegijos suteikimą tik karaimams.
Gyvuojant idėjai, kad Trakuose gyveno tik karaimai, ypač dėl pačių karaimų nuostatų,
atsiradusių keičiantis jų tapatybei, įprasta nesieti šioms dviem nekrikščionių grupėms
suteiktų privilegijų, nors pačios bendruomenės LDK laikotarpiu ne tik suprato savo ben-
drumą, bet ir bendradarbiavo. Trakų karaimai fiskaliniu požiūriu buvo pavaldūs Lietuvos

²⁵ С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik, p. 56.

²⁶ Ten pat, p. 32; H. Z a r e m s k a, min. veik., p. 149.

²⁷ J. T y s z k i e w i c z, Karaimi na Rusi i Litwie do 1388 roku, *Przegląd Orientalistyczny*, t. 3–4, 1999, s. 177–186; J. T y s z k i e w i c z, Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388, *Studia Źródloznawcze*, t. 36, 1997, s. 45–64; S. G a s i o r o w s k i, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, Kraków–Budapeszt, 2008, s. 218–227; J. M a n n, *Text and Studies in Jewish History and Literature*, t. 2: *Karaitica*, Philadelphia, 1935, p. 561; V. R a u d e l i ū n a s, R. F i r k o v i č i u s, Teisinė karaimų padėtis Lietuvoje (XIV–XVIII a.), *Socialistinė teisė*, t. 4, 1975, p. 49–54.

²⁸ Čia ir toliau vartojama šaltinių definicija „Trakų žydai“, apeliuojant į tai, kad ne visais atvejais iš šalti-
nių galima tiksliai nustatyti, kuri iš bendruomenių – žydų rabinistų ar žydų karaimų – yra minima. Pasitelkus
analogiją su kitais LDK miestais, Biržais ar Lucku, kur tiksliai žinoma, kad gyveno abi – ir rabinistų, ir kara-
imų – bendruomenės, daroma prielaida, kad ir Trakuose, bent iki 1646 m. (kai karaimai pasiekę, kad rabinistai
būtų išvaryti iš miesto) galėjo nuolat ar periodiškai gyventi ir rabinistai. Tad junginys „Trakų žydai“ nusako abi
šias grupes. Analizuojant 1388 m. privilegiją, šis momentas yra itin svarbus, nes nėra aišku, kas buvo tikrieji
jos adresatai, kitaip nei 1441 m. privilegijos atveju, kai neabejojama, kad ji buvo suteikta būtent karaimams.

²⁹ Naujausiuose tyrinėjimuose šią nuomonę yra išsakęs R. W i t k o w s k i, min. veik., p. 214–217. Vienas
pirminių privilegijos autentiškumu suabejojo M. Kosmanas. Išsamiau: M. K o s m a n, min. veik.

Vadui – aukščiausiai LDK žydų savivaldos institucijai, XVIII a. buvo sudarę susitarimą su žydais rabinistais nesikreipti į krikščioniškus valstybės teismus³⁰ ir pan. Toliau bandant spręsti klausimą – ne ar 1388 m. Trakų karaimai gavo privilegiją iš Vytauto Didžiojo (taip jis įprastai formuluojamas istoriografijoje), bet ar naudojosi šia privilegija (jos turiniu), norime pateikti iki šiol istoriografijoje pastebėtą, bet neplėtotą tyrimo kryptį – privilegijų skolinimosi, dalijimosi jomis atvejus.

1388 m. Vytauto privilegijos nuorašas senąja lenkų kalba simboliškai pavadintas jį XIX a. pradžioje³¹ publikavusio istoriko Michała Balińskiego vardu³². Jis šią privilegiją publikavo kaip Vytauto Didžiojo privilegiją „Trakų žydams“, 1507 m. patvirtintą Žygimanto Senojo. Tad M. Balińskiego publikuoti privilegija iš karto istoriografijoje pradėjo funkcionuoti su priskirtimi „Trakų žydams“, o dalies tyrinėtojų nuomone, tokiu atveju ji galėjo būti skirta tik karaimams. Nors S. Beršadskis darė prielaidą, kad šis tekstas yra kitokios struktūros nei kiti jam žinomi 1388 m. privilegijos nuorašai, S. Lazutka ir L. Gudavičius, atlikę tekstologinę nuorašų analizę, nustatė, kad tai pilnesnės, išplėstinės redakcijos 1388 m. Vytauto privilegijos nuorašas. Šiai išplėstinės redakcijos privilegijos nuorašų grupei, be minėto M. Balińskiego nuorašo, šie tyrėjai priskyrė ir dar du – Brastos ir seniausią iš nuorašų iš Karūnos Metrikos³³. Tačiau neteigė, kad šis 1388 m. Vytauto privilegijos nuorašas yra falsifikatas, nors tokių nuomonių istoriografijoje buvo ir yra³⁴. Privilegijos gavėjo – „Trakų žydai“ – nurodymas potencialiai reikštų, kad privilegija galėjo būti suteikta ne tik Brastos bendruomenei (kaip dažniausiai teigiama istoriografijoje³⁵), bet ir

³⁰ Išsamiau apie tai J. Šiaučiušaitė-Verbickienė, *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Sambūvio aspektai*, Vilnius, 2009, p. 285–302.

³¹ M. Baliński, *Historja miasta Wilna*, t. 1: *Zawierający dzieje Wilna, od założenia miasta aż do roku 1430*, Wilno, 1836, s. 225–233.

³² M. Balińskiego nuorašas ne kartą publikuotas: T. Dziąłyński, *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, Poznań, 1841, s. 102–112; J. Ochmański, *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430*, Poznań–Warszawa, 1986, p. 169–171; С. Бершадский, *Русско-еврейский архив. Документы и регесты к истории литовских евреев*, С-Петербург, 1882, с. 2–22.

³³ С. Лазутка, Э. Гудавичюс, min. veik., p. 26.

³⁴ R. Witkowski, min. veik., p. 214–217.

³⁵ Lenkų istorikas Janas Tyszkiewiczus yra vienas iš mokslininkų, besilaikančių nuomonės, kad privilegiją Vytautas Didysis suteikė ne kam kitam, bet Trakuose gyvenusiems karaimams. Pagrindinė jo idėja, kad privilegija neabejotinai buvo suteikta karaimams, tačiau nebūtinai yra datuotina 1388 m., nes tuo metu Vytautas nevaldė Trakų (tuo metu juose šeiminkavo Skirgaila). Šiam tyrinėtojui labiausiai rūpi, kokiomis aplinkybėmis ir kokiame kontekste ši privilegija suteikta. Tačiau panašu, kad jis tapatina dvi privilegijas, kurių turinys gana skirtingas: 1388 m. Vytauto Didžiojo ir 1441 m. privilegiją, suteiktą Kazimiero. Trakų karaimams galimai suteiktos Vytauto privilegijos klausimui tyrinėtojas skyrė bent du straipsnius: J. Tyszkiewicz, *Karaimi na Rusi i Litwie do 1388 roku*, s. 177–186; to paties, *Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388*, s. 45–64.

„Trakų žydams“ – šiuo atveju nėra net taip svarbu kam konkrečiai – žydams rabinistams ar žydams karaimams. Kad Trakuose tikrai gyveno bendruomenė, kuri naudojosi žydams suteiktomis visuotinėmis privilegijomis, tikusiomis taikyti teisme ir priimti sprendimus, rodo „Trakų žydams“, kaip arčiausiai sostinės Vilniaus įsikūrusiai bendruomenei, Žygimanto Senojo 1528 m. rugsėjo 4 dieną rašytas raštas³⁶. Juo nedelsiant, grasinant šimto rublių bauda, reikalauta, „kad atsiųstumėte mums savo žydišką privilegiją, kad būtų pas mus rytoj, šeštadienį“³⁷, nes turime tam tikriems žydams priimti sprendimą“ (*прислали до насъ привилеи ваши жидовскии, што бы был у насъ на завтре въ субботу, бо маєм некоторымъ жидомъ сказане чинити*³⁸). Šio rašto išsiuntimo metu žydai jau buvo gavę dvi privilegijas, kurios potencialiai galėjo būti taikomos teisme – tai Aleksandro 1503 m. privilegija, leidžianti jo paties išvarytiems žydams sugrįžti į LDK su jos Žygimanto Senojo konfirmacijoje (1514) esančiu papildymu apie įrodymų teikimą (paprutinę kepurės statymo procedūrą), bei antroji visuotinė privilegija – 1388 m. Vytauto suteikta Brastos (jei remtumėmės Karūnos Metrikoje esančiu nuorašu) ir gal Trakų (M. Baliński nuorašas) bendruomenių žydams ir 1507 m. patvirtintos visiems žydams LDK.

Sutapimas ar ne, bet panašiu metu, kai Žygimantas Senasis prašė skubiai pateikti žydų turimas privilegijas, Lietuvos Metrikos 14-oje Užrašymų knygoje (apimančioje laikotarpį nuo 1524 m. sausio iki 1529 m. sausio mėn.), kurioje surašyti didžiojo kunigaikščio pamokymai, įsakai ar nurodymai pareigūnams dėl padarytų skriaudų įvertinimo ir jų atlyginimo, įrašyta ir chronologiškai su prašymu atgabenti privilegiją sutampanti byla³⁹, kurioje ieškovai buvo žydai. Lietuvos Metrikos knygoje padarytas įrašas datuojamas 1528 m. rugsėjo 1 d. – lapkričio 24 d. Tai neišplėtotas bylos esmės nusakymas su pavedimu dvarioniui įvesdinti žydą Chacką Izaokavičių ir jo brolius į pono Ščasno Pji-

³⁶ Esu nuoširdžiai dėkinga dr. Andrejui Ryčkovui, atkreipusiam dėmesį į šį svarbų dokumentą ir padariusiam jo nuorašą Rusijos nacionalinėje bibliotekoje Peterburge. Dokumentas saugomas Rusijos nacionalinės bibliotekos Peterburge Rankraščių skyriuje. Российская национальная библиотека, Отдел рукописей (toliau – РНБОР), Западно русские акты, ф. 293, оп. 1, д. 36.

³⁷ Atkreiptinas dėmesys, kad dokumentą prašoma pristatyti šeštadienį. XVII a. visuotinėse privilegijose atsirado draudimas teisti žydus šabo dieną, tačiau XVI a. pradžioje šios nuostatos nebuvo, drausta tik trukdyti žydą dėl įkaito atsiėmimo jo religinių švenčių metu. Tai reglamentuota ir 1388 m. Vytauto privilegijos 28 straipsnyje (С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik., p. 50).

³⁸ РНБОР, Западно русские акты, ф. 293, о. 1, д. 36. Visas šio raginimo tekstas: „Жикгимонт, Божю м(и)л(о)стю корол полскии, великии кн(я)з лит(о)вскии, рускии, прускии, жомонитскии, мазовецкии и иных. Ко всеи жидове троцкои. Што бы есте того ж часу, ни чого не мешкаючи, скоро сесь наши листь узрите, прислали до насъ привилеи ваши жидовскии, што бы был у насъ на завтре въ субботу, бо маєм некоторымъ жидомъ сказане чинити. А то приказуемъ вамъ под виною н(а)шою, под сту рубли грошей, конечно. А инако бы есте того не чинили. П(и)сан у Вилни, под лѣт(о) Божее(о) нарож(еня) 1000 пятсот 28 сен(тебря) 4 д(е)нь, индик(та) 2.“

³⁹ *Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga Nr. 14 (1524–1529)*, par. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius, 2008, nr. 649.

ničiaus valdą, tol, kol jis nesugrąžins žydams dar jo velionio tėvo pasiskolintų pinigų. Iš priimto sprendimo, jei yra ryšys tarp raginimo pateikti privilegiją ir didžiojo kunigaikščio priimto sprendimo, galima matyti, kad buvo būtina privilegiją atvežti į Vilnių. Sprendimas tiesiogiai paremtas Vytauto Didžiojo privilegijos vienu iš straipsnių – dvidešimt penktuoju (jis necituojamas, tačiau bylos sprendimas jį atitinka): „jei žydas už garbių ponų garantinius raštus ar įkeistas valdas paskolintų pinigų ir tai įrodytų savo raštais ar antspaudais, mes žydui vietoje kitų užstatų paskiriame įkeistą valdą ir norime ginti ją nuo prievartos“⁴⁰.

Aptartasis atvejis, kai didysis kunigaikštis prašo paskolinti privilegijas, nėra vienišinis. Žydai rabinistai ir žydai karaimai esant poreikiui periodiškai skolindavosi privilegijas ir vėlesniais laikotarpiais. Privilegijų skolinimosi tarp šių bendruomenių reiškinių yra pastebėjęs Jacobas Mannas⁴¹. Jis taip pat publikavo kelis šaltinius, leidžiančius pagrįsti tokį bendradarbiavimą. Legalizuodami savo veikimą Vilniuje ir siekdami įtvirtinti teisinį statusą, Trakų karaimų turimas privilegijas skolinosi Vilniaus žydai rabinistai⁴²; taip pat karaimų prašyta (1653) tarp savo privilegijų atrasti ir atsiųsti Vilniaus kahalui dokumentus, kurie būtų pasitelkti siekiant atšaukti draudimą žydams samdyti krikščionis tarnus⁴³.

Tai, kad Žygimanto Senojo rašte yra minima ne kokia kita, o 1388 m. Vytauto privilegija (ar jos konfirmacija), rodo ne tik aptartas bylas, kurių nagrinėjant ji galbūt buvo reikalinga, turinys, bet ir tai, kad 1528 m. Žygimanto Senojo skubaus prašymo metu dar nebuvo patvirtintas ir Pirmasis Lietuvos Statutas. Galimas dalykas, kad teisėjams poreikis turėti privilegijas po ranka, bet ne kas kartą prašyti pristatyti, paskolinti reikiamus dokumentus, lėmė ir tai, kad Pirmojo Statuto tekstas buvo įrištas (*summa rerum*) ne tik kartu su kelioms LDK bajorams svarbiomis privilegijomis, bet ir su visuotinėmis privilegijomis, kuriomis tuo metu vadovavosi LDK žydai.

⁴⁰ 25 privilegijos straipsnis – С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik.

⁴¹ J. M a n n, min. veik., p. 560, 666.

⁴² Už pagalbą perskaitant toliau minimus hebrajiškus tekstus ir nuorodą į dokumentą, saugomą Nacionalinėje Rusijos bibliotekoje Peterburge, esu dėkinga savo bičiuliui ir kolegai dr. Arie Yarıvui. 1647 m. Lietuvos Vaadas kreipėsi į Vilniaus rabinistų bendruomenę reikalaujamas sugrąžinti prieš penkiolika metų pasiskolintas Trakų karaimų privilegijas, esą karaimai paskolinę aštuonias privilegijas. Rabinistai atidavė septynias, o vienos vis dar yra negražinė, J. M a n n, Communication from the Lithuanian Vaad to the Wilna Kahal concerning the Charters of the Troki Karaites, ten pat, nr. 52, p. 1019. Prašydamai tarpininkauti atgaunant trūkstamą privilegiją karaimai kreipėsi ir į Brastos bendruomenę (A. Firkowicziaus (Фиркович) kolekcija, Rusijos nacionalinė biblioteka Peterburge (toliau РНБ ЕВР 1 1806), 1665 m. (?) gegužė).

⁴³ J. M a n n, Request from the Wilna Kahal to the Troki Karaites for the Loan of Charters, min. veik., nr. 54, p. 1022. Įdomu tai, kad Vilniaus khalo kreipimasis turėjo tikrą teisinį pagrindą, Trakų karaimai XVI a. buvo gavę privilegijas, leidžiančias turėti krikščionių tarnų savo namuose (1550–1566), Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 301–22.

Iš to, kas aptarta, galima daryti prielaidą, kad Trakuose galėjo būti saugoma Vytauto Didžiojo 1388 m. privilegija žydams, kuria naudotis galėjo ir žydai rabinistai, ir žydai karaimai. Tačiau tam, kad galėtume tvirtinti, jog būtent Trakų bendruomenė buvo viena iš privilegijos gavėjų 1388 m., vis dar trūksta patikimų duomenų ir naujų šaltinių. Ar privilegiją „Trakų žydai“ gavo 1388 m. (ši privilegijos suteikimo data nurodyta M. Balińskiego nuoraše), kaip manė S. Beršadskis⁴⁴ ar net neabejojo J. Mannas?⁴⁵ Ar buvo taip, kaip teigė Janas Tyszkiewiczzius, išskirdamas net tris galimas privilegijos suteikimo datas: 1384, 1388 ar 1398 m. (kai 1388 m. traktuojami kaip raštininko padaryta klaida – vietoje 1398 m.)?⁴⁶ Ar teisus Rafałas Witkowski, 1388 m. privilegiją „Trakų žydams“ atmesdamas kaip falsifikatą, nieko bendro neturintį su karaimų istorija LDK (tiesa, tai nepaneigia teiginio, kad karaimai galėjo naudotis 1507 m. šios privilegijos konfirmacija)? 1441 m. didžiajam kunigaikščiui Kazimierui Jogailaičiui teikiant privilegiją Trakų karaimų bendruomenei⁴⁷ neminima jokia kita anksčiau suteikta privilegija, bet apeliuojama į Vilniaus, Kauno ir Trakų miestų turimas magdeburgines teises. Tai kiek glumina, net jei žinome, kad Vytauto 1388 m. privilegijos turinys buvo panašesnis į teisybę, o Kazimiero privilegija karaimams labiau buvo skirta jų įsigyvenimui mieste ir santykiams su krikščioniškąja miesto gyventojų dalimi reguliuoti (tad buvo lokalaus pobūdžio). Kita vertus, 1388 m. privilegijos M. Balińskiego nuoraše abu kartus – ir suteikiant privilegiją, ir ją konfirmuojant (1507 m.) – gavėjai buvo „mūsų pavaldiniai žydai iš Trakų“ (*poddany nasi żydzi s Trok*) ar „mūsų žydams mūsų Trakų mieste“ (*żydom naszym w Trockim miesce naszym*)⁴⁸. Būtent iš šios privilegijos „Trakų žydams“ žinomas ir jos atėjimo į LDK kelias – iš Lvovo (*jako w Lumburgu*)⁴⁹. Analogiškos privilegijos kaip Brastos žydams suteikimas gyvenusiems Trakuose neturėtų stebinti, Trakai buvo Vytauto tėvonija ir žydų padėties formavimas pagal bendrą modelį būtų suprantamas ir praktiniu požiūriu racionalus. Šioje tyrimų stadijoje teiktina prielaida, kad „Trakų žydai“ naudojosi Vytauto 1388 m. privilegija, bent jau tikrai – jos 1507 m. konfirmacija, ir vienas privilegijos egzempliorių (nuorašas) saugotas būtent Trakuose.

⁴⁴ С. Бершадский, мин. veik., p. 179–180. Beje, šis tyrinėtojas buvo labiau linkęs abejoti 1441 m. Kazimiero privilegijos Trakų karaimams autentiškumu nei 1388 m. privilegija.

⁴⁵ J. Mann, min. veik., p. 561.

⁴⁶ J. Tyszkiewicz, *Karaimi litewscy w czasach Witolda...*, s. 62.

⁴⁷ *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 4: *Trakai*, sud. A. Baliulis, Vilnius, 2008, nr. 2, p. 75–76.

⁴⁸ Nuorašų publikacija – С. Лазутка, Э. Гудавичюс, мин. veik.

⁴⁹ М. Балиński, мин. veik., p. 226.

Trečias klausimas: Vytauto privilegijos adaptavimo laipsnis arba kaip interpretuoti privilegijos turinį?

Kaip jau aptarėme, Vytauto 1388 m. privilegija žydams nėra originali. Ji tiesiogiai atėjo į LDK per Lenkiją, iš pusbrolio Jogailos pusbroliui Vytautui Aleksandriui. Rekonstravus privilegijos kelią iki Brastos žydų bendruomenės, aktualus išlieka klausimas, ar ji buvo adaptuota? Ar buvo padaryti ir kokie turinio pakeitimai, lyginant su Lvovo žydams skirtu dokumentu? Išvada apie tai, kad Vytautas, suteikdamas privilegiją Brastos žydams, suteikė iš Lvovo bendruomenės perimtą Kazimiero Didžiojo privilegiją, esmingai keičia istoriografijoje įsitvirtinusį 1388 m. Vytauto privilegijos žydams turinio interpretavimą ir šios privilegijos veikimo LDK teisės lauke vertinimus. Nebelieka tikslo lyginti Vytauto privilegiją su gana plačiai Vidurio ir Rytų Europoje teiktomis analogiškoms privilegijomis⁵⁰. Pagrindiniu komparatyviniu šaltiniu, leidžiančiu nustatyti (ne)adaptavimo laipsnį, tampa Jogailos 1387 m. konfirmuota privilegija Lvovo žydams (kurios turinys sutampa su Kazimiero Didžiojo privilegija (1364)).

Veikiau standartas nei naujovė buvo viduramžiais Vidurio ir Rytų Europoje teiktose privilegijose įtvirtintas ir privilegijoje Brastos žydams pritaikytas suformuluotų precedentų susiejimas su vietos („šalies“) teisėje (pradžioje – paprotinėje⁵¹, o vėliau – rašytinėje) įtvirtintais sprendimais (bausmėmis, nuobaudų dydžiu ar sankcijomis). Jų taikymo orientyrais tapo nuorodos privilegijoje į „mūsų šalies paprotį“⁵² ar „mūsų šalies teisės paprotį“⁵³. Baudžiamajai teisei priskirtinos bylos, kai viena iš pusių buvo žydai, pradėtos spręsti tik „šalies“ (t. y. LDK) teisės ribose, perimant sužalojimų nustatymo, jų įvertinimo ir kitas panašias procedūras. Vietos teisė išliko dominuojanti sprendžiant žydų ir kitų visuomenės grupių atstovų santykius (bet ne dviejų žydų). Tai sudarė prielaidas žydams suteiktos privilegijos universalumui ir stabilumui, keičiantis teisės formoms. Privilegijoje išbaigti (precedentas ir sprendimas) yra tik tradicijų praktikavimą ar žydų ekonominę

⁵⁰ S. Beršadskis, atlikdamas tekstologinę privilegijų analizę, rėmėsi Lenkijoje, Čekijoje ir Silezijoje su teiktomis privilegijomis, С. Б е р ш а д с к и й, min. veik. S. Lazutka ir E. Gudavičius, komentuodami 1388 m. Vytauto privilegijos straipsnius, lygino ne tik skirtingų privilegijos nuorašų turinio ir teiginių formulavimo panašumus ir skirtumus, bet ir su kitomis privilegijomis, dažniausiai Boleslovo Pamaldžiojo (1264) privilegija, bet ne su Kazimiero Didžiojo (1364), С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik., p. 92–112.

⁵¹ Paprotinės LDK teisės atspindžių privilegijoje yra ir daugiau, nei aptarta. Pavyzdžiui, krikščionis, neįstengęs įrodyti paties pateiktų melagingų kaltinimų žydai Šv. Komunijos išniekinimu ar krikščionio ritualine žmogžudyste, buvo baudžiamas tokia bausme, kuri būtų tekusi apkaltintam žydai (30 straipsnis – С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik., p. 88). Bausmės melagingai apkaltinusiame paskyrimo tradicija yra svarbi LDK teisės norma, vėliau ji buvo įrašyta Lietuvos statutuose: „kas kitą apkalbės ir neįrodys, pats ta bausme turi būti baudžiamas“, I skyriaus 1 straipsnis – I. V a l i k o n y t ė, S. L а з у т к а, E. Г у д а в i č i u s, min. veik., p. 125.

⁵² 10 straipsnis – С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik., p. 84.

⁵³ 13 straipsnis – ten pat, p. 86.

veiklą aptariantys straipsniai, LDK ar ir platesniu Rytų ir Vidurio Europos mastu neturėję teisinio reglamentavimo alternatyvų. Vertinant galimus žydų teisinės padėties skirtumus LDK ir Lenkijos karalystėje, svarbu yra tai, kad nors privilegijos Brastos žydams turinys buvo identiškas Lvovo žydų privilegijai, teisinės padėties skirtumų atsirado būtent dėl vietos teisės taikymo (besiskiriančių sprendimų esant vienodiems precedentams), bet ne dėl ženklių privilegijų turinio skirtumų (išskyrus kelis atvejus, aptariamus toliau).

Bandydami identifikuoti Vytauto Didžiojo ir jo pusbrolio Jogailos Lvovo žydams konfirmuotos privilegijos skirtumus kaip perspektyvius, galėtume skirti du lyginimo lygmenis:

Pirma, privilegiją Lvovo žydams⁵⁴ lyginant su skirtingais šiandien žinomais 1388 m. Vytauto privilegijos nuorašais, laikomasi S. Lazutkos ir E. Gudavičiaus pasirinkto principo, taikyto publikuojant 1388 m. Vytauto privilegijos nuorašus. Šios privilegijos nuorašai, minimaliai skirtingi, yra apjungiami ir analizuojami kartu – tai privilegijos nuorašai, įrišti kartu su Pirmojo Lietuvos Statuto Dzialinskio ir Zamoiskių nuorašais, taip pat Pulavų bei Lauryno nuoraše įrištos lotyniškos 1388 m. privilegijos žydams versijos. Pirmuoju atveju prioritetas teiktas Dzialinskio, antruoju – Pulavų nuorašui⁵⁵.

Antra – Vytauto privilegijos nuorašų⁵⁶, įrištų su Pirmuoju Lietuvos Statutu (Dzialinskio, Pulavų ir Ališavos nuorašai), turinio palyginimas su nuorašais, žinomais iš kitų šaltinių (Karūnos Metrikos, Brastos ir M. Balińskio). Šių lyginimo lygmenų išskyrimas leidžia matyti ne tik Lvovo ir Brastos privilegijos skirtumus, bet ir, kaip pastebėta, nuorašų, įrištų su Pirmojo Lietuvos Statuto *summa rerum* (kai šių nuorašų straipsnių formuluotės iš esmės sutampa tarpusavyje, bet skiriasi nuo Lvovo privilegijos), skirtumus, kai iš kitų šaltinių žinomų nuorašų tekstai (į šią grupę pakliūva ankstyviausi iš žinomų nuorašų – Brastos datuojamas 1507 m., ir Karūnos Metrikos nuorašas – 1470 m.) ne tik mažai skiriasi tarpusavyje, bet ir sutampa su privilegija Lvovo žydams.

Toks nuorašų turinio pasiskirstymas leidžia kelti hipotezę, kad 1388 m. Vytauto privilegija galbūt buvo tikslinama: 1507 m. privilegiją patvirtinant kaip visuotinę, ir vėliau – priimant Pirmąjį Lietuvos Statutą (1529), nors tuo metu jokia žydams skirta privilegija nebuvo suteikta. Ankstyviausio Pirmojo Statuto *summa rerum* – Zamoiskių nuorašo sudarymo data sutampa su statuto įsigaliojimu, analogiški tekstai pakliuvo ir į vėliau parengtus ir suformuotus rankraštinius Pirmojo Statuto nuorašus.

⁵⁴ Naudojamasi šiuolaikine privilegijos publikacija lotynų kalba ir jos vertimu į ukrainiečių kalbą: *Привілеї національних громад міста Львова...*, p. 381, dokumentas Nr. 108.

⁵⁵ С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik., p. 28.

⁵⁶ Iš viso yra aštuoni Vytauto privilegijos nuorašai, vienas jų, seniausias, yra išlikęs tiesiogiai – tai Karūnos Metrikos nuorašas, kiti septyni buvo įrišti kartu su Pirmuoju Statutu (atitinkamai ir gavę pavadinimus pagal Statuto nuorašus): Zamoiskių nuorašas (1529), Lauryno (1531), Pulavų (XVI a. 4 deš. pabaiga), Ališavos (1550), Dzialinskio (1563–1565), Brastos (1580/1671) bei, kaip aptarta, „Trakų žydams“ skirtos privilegijos nuorašas, publikuotas XIX a. istoriko M. Balińskio. Detalias nuorašų charakteristikas žr. ten pat, p. 10–28.

1 lentelė. Vytauto privilegijos Brastos žydams (1388) nuorašų kelių straipsnių turinio palyginimas su Lvovo žydų bendruomenei Jogailos patvirtinta privilegija (1387)⁵⁷

Nuorašo pavadinimas	Dzialinskio ⁵⁸	Pulavų ⁵⁹	Ališavos	Karūnos Metrikos	Brastos	M. Ba-lińskio	1387 m. privilegijos Lvovo žydams konfirmacija
Nuorašo parengimo data ir kalba	1563–1565 (Dzialinskio), 1529–1530 (Zamoiskio), rusėnų k.	XVI a. 4 deš., lotynų k.	1550 m., senoji lenkų k. (vertimas iš rusėnų k.)	apie 1470 m., lotynų k.	1580 m. / 1671 m. ⁶⁰ , rusėnų k.	publikuota 1836 m., senoji lenkų	1387 m., lotynų k.
Irišimas su Pirmuoju Lietuvos Statutu	+	+	+	–	–	–	Netaikoma
Ar pateikiama sąsaja su Lvovo privilegija	–	–	+	+	–	+	Netaikoma
Privilegijos gavėjai	Visi LDK žydai	Visi LDK žydai	Visi LDK žydai	Brastos bendruomenė	Visi LDK žydai	Trakų bendruomenė	Netaikoma
1507 m. konfirmacijoje nurodoma 1388 m. privilegijos suteikimo data ir vieta	1388 m. Jono Krikštytojo oktava, Luckas	1388 m. Jono Krikštytojo oktava, Luckas	1488 m. ⁶¹ Jono Krikštytojo oktava, Luckas	1388 m., Jono Krikštytojo gimimas, Luckas	1388 m., Jono Krikštytojo oktava, Luckas	1388 m. Jono Krikštytojo gimimo diena, Luckas	Netaikoma

⁵⁷ Naudojamosi Vytauto 1388 m. privilegijos nuorašų publikacija (ten pat) ir privilegijos Lvovo žydams publikacija, *Привілеї національних громад міста Львова...*, p. 381, dokumentas Nr. 108.

⁵⁸ Kaip minėta, laikomasi S. Laztkos ir E. Gudavičiaus pasirinkto nuorašų tekstologinio lyginimo principo, kai analizuojamas kaip pagrindinis Vytauto privilegijos nuorašas rusėnų kalba yra Dzialinskių, jam itin artimas ir tik nežymiai skirtingas Zamoiskių Pirmojo Lietuvos Statuto nuoraše įrištas Vytauto Didžiojo privilegijos variantas, žr. С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik., p. 28.

⁵⁹ Kaip pagrindinis nuorašas lotynų kalba pasirinktas Pulavų, kai kitas Pirmojo Statuto Lauryno nuoraše esantis Vytauto 1388 m. privilegijos žydams variantas tik minimaliai nesutampa (išsamiau žr. ten pat).

⁶⁰ Pirmoji data rodo privilegijos protografo parengimą, antroji – nuorašo atsiradimą, privilegija įrašyta į Brastos pilies teismo 1671–1672 m. knygą, saugomą Centriniam valstybiniame Baltarusijos istorijos archyve Minske.

⁶¹ Manoma, kad tai nuorašą rašiusio raštininko klaida, reiktų skaityti 1388 m. – С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik., p. 79.

Nuorašo pavadinimas	Dzialinskio	Pulavų	Ališavos	Karūnos Metrikos	Brastos	M. Ba-lińskio	1387 m. privilegijos Lvovo žydams konfirmacija
<p><i>1388 m. privilegijos straipsnis</i></p> <p>1 str.: Liudininkų skaičius liudijant prieš žydą</p> <p>7 str.: Jei žydai tarpusavyje teisūsi</p> <p>8 str.: Jei krikščionis žydui žaizdą padarytų</p> <p>10 str.: Jei krikščionis žydą sužeistų be kraujo</p>	<p>Du krikščionys ir žydas</p> <p>Miesto teisėjas negali jų teisti, o tik valdovas ar seniūnas</p> <p>Sumokėti pagal jo žaizdas kaip bajorui</p> <p>Bauda pagal šalies paprotį, o žydui atlyginti kaip bajorui; jei kaltininkas neturėtų pinigų, turi būti baudžiamas taip, kai pasakyta teisėje</p>	<p>Du krikščionys ir žydas</p> <p>Miesto teisėjas negali jų teisti, o tik valdovas ar seniūnas</p> <p>Sumokėti pagal jo žaizdas kaip bajorui</p> <p>Bauda kaip įprasta šalyje, o žydui atlyginti kaip bajorui; jei kaltininkas neturėtų pinigų, turi būti baudžiamas taip, kai pasakyta teisėje</p>	<p>Du krikščionys ir žydas</p> <p>Miesto teisėjas negali jų teisti, o tik valdovas ar seniūnas</p> <p>Sumokėti baudą į valdovo išdą ir atlyginti sužalotajam</p> <p>Bauda pagal šalies paprotį, atlygis žydui; jei kaltininkas neturėtų pinigų, turi būti baudžiamas taip, kaip pasakyta teisėje</p>	<p>Krikščionis ir žydas</p> <p>Miesto teisėjas negali jų teisti, o tik valdovas ar seniūnas</p> <p>Sumokėti baudą į valdovo išdą ir atlyginti sužalotajam</p> <p>Bauda kaip įprasta šalyje ir atlygis žydui</p>	<p>Du žydai ir du krikščionys</p> <p>Miesto teisėjas negali jų teisti, o tik valdovas ar seniūnas</p> <p>Sumokėti pagal jo žaizdas kaip bajorui</p> <p>Bauda pagal šalies paprotį, o žydui atlyginta kaip bajorui; jei kaltininkas neturėtų pinigų, turi būti baudžiamas taip, kai pasakyta teisėje</p>	<p>Krikščionis ir žydas</p> <p>Miesto teisėjas negali jų teisti, o tik valdovas ar seniūnas</p> <p>Sumokėti baudą į valdovo išdą ir atlyginti sužalotajam</p> <p>Bauda pagal šalies paprotį, atlygis žydui; jei kaltininkas neturėtų pinigų, turi būti baudžiamas taip, kai pasakyta teisėje</p>	<p>Krikščionis ir žydas</p> <p>Miesto teisėjas negali teisti, o tik valdovas ar seniūnas ar vaivada (lot. k. <i>Capitaneus, pallatinus aut advocatus</i>)</p> <p>Sumokėti baudą į valdovo išdą ir atlyginti sužalotajam</p> <p>Bauda išdo naudai ir nukentėjusiam pagal šalies teisę</p>

Į pateiktą lentelę įtraukti ne visi 1388 m. privilegijos nuorašuose ir 1387 m. Jogailos konfirmacijoje Lvovo bendruomenei esantys skirtumai. Aktualizuoti tik tie, kurie traktuotini kaip esminiai analizuojant teisinę padėtį ir leidžiantys kelti Vytauto privilegijos adaptavimo ir naujovių įvedimo privilegijoje klausimus. Juo labiau kad daugelis kitų šių privilegijų turinio skirtumų nėra kiek reikšmingesni ar turėję didesnės įtakos LDK žydų teisinei padėčiai ateityje.

Jau anksčiau atkreipėme dėmesį į tai, kad suteikiant privilegiją Lvovo žydams „žydų teisėjo“ – vaivados pareigybė, įrašyta Kazimiero Didžiojo privilegijoje, buvo praplėsta, bet ne pakeista seniūnu, kaip kad teigė S. Kutrzeba⁶². Lvovo privilegijoje, matyt, nujaučiant administracinius pokyčius ir siekiant galimo platesnio privilegijos taikymo, buvo įrašyti abu pareigūnai – ir vaivada, ir seniūnas (žr. lentelėje septinto 1388 m. privilegijos skyriaus turinio palyginimą). Šis faktinę situaciją atliepantis papildymas buvo aktualus Rusios žemėse, jis buvo svarbus ir LDK situacijai, kai iki Horodlės unijos (1413) pasirašymo vaivados pareigybės nebuvo. Taip adaptuojant Lvovo privilegiją, vietoje vaivados ir seniūno septintajame Brastos žydų privilegijos straipsnyje liko tik seniūnas – *iudex iudeorum*. Ilgainiui tai laidavo seniūno, o vėliau pilies teisumą žydams bylinėjantis su krikščionimis ar atvirkščiai.

Svarbiausias Lvovo privilegijos pakeitimas, labiausiai atskyręs LDK ir Lenkijos žydų teisinę padėtį, buvo dvigubo atlygio (žaidzinės) krikščionio sumuštam ar sužeistam žydai (rusėnų k. *досыть вчинити яко шляхтичу*⁶³ – „atlyginti pilnai, kaip bajorui“) įtvirtinimas aštuntame ir dešimtajame privilegijos straipsniuose⁶⁴. Šis patikslinimas nėra atsitiktinis. Jis pakartotas net dviejuose privilegijos straipsniuose, įvertinant baudas ir bausmes, esant skirtingo pobūdžio ir sunkumo žaizdoms. Dvigubo atlygio žydai (o vėliau ir nekrikščioniui) įtvirtinimas tapo LDK žydų teisinės padėties išskirtinumu, o palyginimas su bajoru ilgai kurstė aistras istoriografijoje, bandžiusioje apibrėžti žydų socialinį statusą. Dvigubo dydžio – toks pats, kaip ir bajorams atlygis buvo įtvirtintas ir Lietuvos statuteuose.

Kaip matyti iš palyginimo, skirtinguose 1388 m. privilegijos nuorašuose, įrištuose kartu su Pirmuoju Lietuvos Statutu, aptariamų straipsnių turinys sutampa, taip pat sutampa ir su Brastos nuorašu. Neatitinka tik pora Statuto Pulavų ir Lauryno bei Dzialinskio ir Zamoiskių ir Ališavos nuoraše esančios mums svarbios Vytauto privilegijos žydams formuluotės. Ališavos nuoraše, parengtame 1550 m. vertime iš rusėnų į lenkų kalbą, dvigubas atlygis sužeistam žydai neminimas, o šias aplinkybes aptariančių dviejų straipsnių formuluotės sutampa su M. Balińskio nuorašu (privilegija galbūt skirta Trakuose

⁶² S. K u t r z e b a, min. veik., p. 300.

⁶³ С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, min. veik., p. 48.

⁶⁴ Ten pat, p. 84.

veikusiai bendruomenei), nors kitais iš aptartų atvejų Ališavos nuorašo straipsnių turinys sutampa su kitų Vytauto privilegijos nuorašų, įrištų su Pirmuoju Statutu, straipsniais. Šiuos skirtumus gal ir galima būtų pateisinti vertimo netikslumais⁶⁵, nes Dzialinskio ir Zamoiskių nuorašai daryti rusėnų kalba. Įdomu tai, kad ir anksčiausiu, ir mažiausiai nu privilegijos suteikimo 1388 m. laike nutolusiu pripažįstamame Karūnos Metrikos nuoraše taip pat nėra neužsimenama apie bajorišką atlygį, ir šis įrašas sutampa su Lvovietiška privilegija, nors ja įtvirtinti žydus galintys teisti pareigūnai Karūnos Metrikos nuoraše yra pakeisti – nurodomas tik seniūnas. Galimas dalykas, kad būtent rusėnų kalba rašytuose Vytauto privilegijos nuorašuose (kurie yra vertimai iš lotynų kalbos) atsirado pakeitimas, kuris sutapo su LDK teisėje galima atlygio forma bajorams – dvigubai didesne suma nei kitų socialinių sluoksnių atstovams. Paprotinėje lietuvių ir prūsų teisėje buvo galima dvigubai didesnė, atitinkanti socialinį statusą, kompensacija už sužalojimus moteriai nei vyrui, tas pats buvo įtvirtinta ir statutuose⁶⁶. Dvigubo atlygio nuostata galėjo būti LDK paprotinė ir vėliau rašytinė teisė atitinkantis sprendimas, nusakantis, kurio socialinio sluoksnio atlygis (jo dydis) turėtų būti taikomas žydams. Tačiau kuriame etape šis pakeitimas buvo padarytas, identifikuoti sunku. Faktas yra tas, kad šiandien žinomame anksčiausiame 1388 m. privilegijos nuoraše, esančiame Karūnos Metrikoje, rašytame lotynų kalba ir skirtame Brastos žydų bendruomenei, bajoriško atlygio už žaidzas principas nebuvo įteisintas (kaip ir 1387 m. privilegijoje Lvovo žydams). Atlygis „kaip bajorui“ atsiranda su Pirmojo Statuto aplinka susijusiuose nuorašuose, kurie jau yra grįsti 1507 m. Žygimanto Senojo šios privilegijos kaip visuotinės konfirmacija. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šioje konfirmacijoje (net perteikiant Vytauto privilegijos intuliaciją) nėra užuominų nei apie privilegijos prototipą – Lvovo žydų privilegiją, nei apie tai, kad kada nors tokia ar panaši privilegija buvo suteikta Brastos žydams. Tad yra tikimybė, kad privilegija buvo tikslinama, įtvirtinant „atlygį kaip bajorui“, jau XVI a. pradžioje: ją konfirmuojant Žygimantui Senajam arba, kas gal kiek mažiau tikėtina, rengiant pirmąją Lietuvos Statuto redakciją. Joje jau buvo įtvirtinta, kaip turėtų būti mokamos kompensacijos bajorams, tačiau specialiai žydams skirtų straipsnių dar nebuvo. Kita vertus, reiktų nepamiršti ir tos aplinkybės, kad Pirmasis Lietuvos Statutas nebuvo spausdintas ir plito nuorašais ar nuorašų nuorašais (protografais). Statuto tyrinėtojai šią aplinkybę vadina vienu iš išsū-

⁶⁵ Kaip atkreipia dėmesį nuorašą tyrinėję S. Lazutka ir E. Gudavičius, net ir tarp rusėnų kalba rengtų Dzialinskio ir Zamoiskių nuorašų yra daugiau nei šimtas smulkių, daugiausia ortografinių skirtumų, ten pat, p. 12.

⁶⁶ И. Лукшайте, Об обычае двойного выкупа за женщину по Литовскому праву, *Советская Этнография*, т. 2 (1968), с. 114–120; I. Valikonytė, Dviguba išpirka už moterį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pirmoje pusėje, *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 17(2), 1977, p. 51–64; И. Валиконите, Й. Яксебогайте, Выкуп за женщину по Литовскому статуту, *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas. Respublikinės mokslinės konferencijos medžiaga*, Vilnius, 1989, p. 85–95.

kių rengiant akademinį Pirmojo Lietuvos Statuto tekstą⁶⁷. Įmanoma, kad Pirmojo Statuto *summa rerum* nuorašuose, kuriuose buvo kartu įrišta ir Vytauto Didžiojo privilegijos 1507 m. konfirmacija, neabejotinai dėl šių aplinkybių galėjo atsirasti teksto (rašybos ir / ar turinio) pokyčių. Reikia pripažinti, kad pastebėti turinio neatitikimai gali būti dar vienas papildomas argumentas abejojančioms šios privilegijos autentiškumu, tačiau čia ir toliau laikomės Lietuvos istoriko Konstantino Jablonskio išsakytos pozicijos⁶⁸: net jei Vytauto 1388 m. privilegija žydams galėjo būti falsifikatas, ji vis tiek buvo LDK galiojęs teisės aktas, daręs įtaką valstybės teisės raidai.

Kiti 1387 m. Jogailos konfirmacijos Lvovo žydams ir 1388 m. Vytauto privilegijos skirtumai ilgalaikėje perspektyvoje nėra tokie reikšmingi. Sunku juos būtų vienareikšmiškai vertinti kaip privilegijos straipsnių adaptavimą vietos sąlygoms. Nėra visiškai aiškios ir šių skirtumų atsiradimo priežastys. Pavyzdžiui, privilegijoje Lvovo žydams (1 str.) gana abstrakčiai nurodomi prieš žydą galintys liudyti liudininkai (žydas ir krikščionis) 1388 m. Vytauto privilegijoje sukonkretinti: „du krikščionys, o trečias žydas“ (1 str.)⁶⁹. Liudijimo schema nefiksuojant liudininkų skaičiaus, bet nurodant privalomą jų atstovavimą abiem konfesijoms, buvo lankstesnė nei vieno žydo ir dviejų krikščionių liudininkų kombinacija, įtvirtinta 1388 m. privilegijoje. Vytauto privilegijoje nebuvo sankcionuota griežta Kazimiero Didžiojo Lenkijoje⁷⁰ įteisinta ir įrašyta privilegijoje Lvovo žydams⁷¹ bausmė „galva už galvą“ žydą nužudžiusiam krikščioniui su jo turto konfiskavimu. Tiesa, po poros šimtmečių jau Trečiajame Lietuvos Statute (1588) buvo numatytos aplinkybės ir socialinės grupės, kurioms galėjo būti skiriama mirties bausmė už žydo nužudymą.

Lyginant su LDK regiono valstybėse jau galiojusiomis privilegijomis žydams, Vytauto suteiktis buvo ne kas kita kaip privilegijos Lvovo žydams atkartojimas, tačiau būtent ji sudarė žydų teisinio ir socialinio statuso LDK pagrindą. Pradedant ja, lenkiškų (o jose, perėmus iš Silezijoje suteiktų) privilegijų pavyzdžiu privilegija žydams buvo susieta su vietos teisės tradicija. Būtent šis taktinis sprendimas lėmė po truputį išryškėjusius teisinės padėties skirtumus: po pirmosios didžiojo kunigaikščio Aleksandro suteiktos visuotinės privilegijos ir po to, kai 1507 m. Vytauto privilegija buvo patvirtinta kaip visuotinė, prasidėjo žydų įjungimas į bendrą LDK teismų ir teisės sistemą, kurtas nekrikščionių – *besurmėnų* kaip socialinės grupės įsigyvenimas valstybėje.

⁶⁷ I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, min. veik., p. 71.

⁶⁸ K. Jablonskis, min. veik., p. 187–188.

⁶⁹ С. Лазутка, Э. Гудавичюс, min. veik., p. 82.

⁷⁰ L. Gumpłowicz, *Prawodawstwo polskie względem Żydów*, Kraków, 1867, s. 20.

⁷¹ Привілеї національних громад міста Львова..., с. 381, д. № 108, с. 382, 385.

Išvados

Vytauto 1388 m. Brastos žydams suteiktos privilegijos prototipu tapo prieš metus jo pusbrolio, Lenkijos karaliaus Vladislovo Jogailos Lvovo žydams suteikta privilegija (1387), kuri rėmėsi Kazimiero Didžiojo privilegija, pradžioje suteikta Kališo (1364), o vėliau ir visos Lenkijos žydams (1367). Suteikčių sekos rekonstravimas leidžia teigti, kad ir 1388 m. Vytauto privilegijos vienas iš šaltinių buvo būtent Kazimiero Didžiojo, o ne kaip kad yra įsitvirtinę istoriografijoje, Boleslovo Pamaldžiojo privilegija (1264 m., nors ir kokybinių kuriamos teisinės padėties skirtumų beveik nėra). Ši išvada atsako į dar vieną istoriografijoje keltą, bet neatsakytą klausimą: kodėl Vytautas, suteikdamas lokalią privilegiją Brastos žydams, rėmėsi visuotinai galiojusia privilegija? Išanalizavus privilegijos Lvovo žydams suteikimo aplinkybes tampa aišku, kad Vytauto sprendimas suteikti privilegiją žydams atkartojė situaciją, susidariusią Lvove, – kai visiems Lenkijos žydams (taip pat ir Haličo) galiojanti privilegija (visuotinė) buvo patvirtinta atskirai vieno miesto bendruomenei kaip lokali. Jogaila suteikė ją Lvovo žydams, o Vytautas – Brastos bendruomenei, taip pradėdamas teikti lokalias privilegijas savo tėvoninių miestų žydams.

Nustatyta, kad Trakuose galėjo būti saugoma 1388 m. Vytauto privilegija žydams, kuria galėjo naudotis ir žydai rabinistai, ir žydai karaimai. Analogiškos privilegijos kaip Brastos žydams suteikimas gyvenusiems Trakuose potencialiai tikėtinas, Trakai buvo Vytauto tėvonija ir žydų padėties formavimas pagal bendrą modelį būtų suprantamas ir praktiniu požiūriu racionalus. Šioje tyrimų stadijoje teiktina prielaida, kad „Trakų žydai“ naudojosi Vytauto 1388 m. privilegija, bent jau tikrai – jos 1507 m. konfirmacija, ir vienas privilegijos egzempliorių (nuorašas) saugotas būtent Trakuose. Tačiau tvirtinti, kad būtent Trakų bendruomenė buvo viena iš privilegijos gavėjų 1388 m., vis dar trūksta daugiau patikimų duomenų ir naujų šaltinių.

LDK teisės ir LDK žydų teisinio statuso išskirtinumu pripažįstama dvigubo atlygio „kaip bajorui“ nuostata nėra įrašyta ankstyviausiuose Vytauto privilegijos Brastos žydams nuorašuose, jos nebuvo ir Lvovo žydams suteiktoje privilegijoje. Atlygis „kaip bajorui“ atsiranda su Pirmojo Statuto aplinka susijusiuose nuorašuose, kurie yra grįsti 1507 m. Žygimanto Senojo šios privilegijos kaip visuotinės konfirmacija. Tad tikėtina, kad privilegija buvo tikslinama, įtvirtinant „atlygį kaip bajorui“ XVI a. pradžioje: ją konfirmuojant Žygimantui Senajam arba, kas gal kiek mažiau tikėtina, rengiant Pirmąją Lietuvos Statuto redakciją. Kiti tarp 1387 m. Jogailos konfirmacijos Lvovo žydams ir 1388 m. Vytauto privilegijos Brastos žydams atsiradę skirtumai ilgalaikeje perspektyvoje nebuvo tokie reikšmingi.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

BALIŃSKI, Michał. *Historia miasta Wilna*. T. 1: Zawierający dzieje Wilna, od założenia miasta aż do roku 1430. Wilno: A. Marcinowski, 1836.

DZIAŁYŃSKI, Tytus. *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*. Poznań: w Drukarni na Garbarch, 1841.

GOLDBERG, Jacob. *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth*. T. 3. Jerusalem: The Israeli Academy of Sciences and Humanities, 2001.

Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga Nr. 14 (1524–1529). Par. L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2008.

Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai. T. 4: *Trakai*. Sud. A. Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2008.

MANN, Jacob. *Text and Studies in Jewish History and Literature*. T. 2: *Karaitica*. Philadelphia: Cincinnati, Hebrew Union College Press, 1935.

VALIKONYTĖ, Irena, LAZUTKA, Stanislovas, GUDAVIČIUS, Edvardas. *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529)*. Vilnius: Vaga, 2001.

БЕРШАДСКИЙ, Сергей. *Русско–еврейский архив. Документы и регесты к истории литовских евреев*. С-Петербург: Изд. о-ва распространения просвещения между евреями в России, 1882.

LAZUTKA, Stanislovas, GUDAVIČIUS, Edvardas. *Привилегия евреям Витавтаса Великого 1388 года*. Москва–Иерусалим: Еврейский университет в Москве, 1993.

Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.). *Monumenta Leopoliانا*. T. 2. Сост. М. Капраль. Lviv: Львівський національний університет ім. І. Франка; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2010.

GAŚSIOROWSKI, Stefan. *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*. Kraków–Budapeszt: Wydawnictwo Austeria, 2008.

GRODECKI, Roman. *Polska Piastowska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.

GUMPLOWICZ, Ludwik. *Prawodawstwo polskie względem Żydów*. Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1867.

JABLONSKIS, Konstantinas. Privilegijos tautinėms mažumoms. *Istorija ir jos šaltiniai*. Vilnius: Mokslas, 1979, p. 187–189.

KOSMAN, Marcell. Dokumenty wielkiego księcia Witolda. *Studia Źródloznawcze. Comentiones*. T. 14. Warszawa–Poznań, 1971, s. 139–169.

KUTRZEBA, Stanisław. *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*. T. 2. Lwów–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1925.

OCHMAŃSKI, Jerzy. *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430*. Poznań–Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.

PETERSEN, Heidemarie. Die Rechtsstellung der Judengemeinde von Krakau und Prag um 1500. Beispiele jüdischer Existenz in Ostmitteleuropa. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa – Forschung*. T. 46/ 1, 1997, S. 63–77.

RIMŠA, Edmundas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*. Vilnius: Žara, 2000.

RAUDELIŪNAS, Vytautas, FIRKOVIČIUS, Romualdas. Teisinė karaimų padėtis Lietuvoje (XIV–XVIII a.). *Socialistinė teisė*, t. 4, 1975, p. 49–54.

ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ, Jurgita. *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Sambūvio aspektai*. Vilnius: Žara, 2009.

TYSZKIEWICZ, Jan. Karaimi na Rusi i Litwie do 1388 roku. *Przegląd Orientalistyczny*, t. 3–4, 1999, s. 177–186.

TYSZKIEWICZ, Jan. Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388. *Studia Źródloznawcze*, t. 36, 1997, s. 45–64.

WITKOWSKI, Rafał. Some remarks on the history of the Karaites in Grand Duchy of Lithuania in the 15th century. *Karaite archives*, t. 1, 2013, p. 215.

VALIKONYTĖ, Irena. Dviguba išpirka už moterį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pirmoje pusėje. *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 17(2), 1977, p. 51–64.

ZAREMSKA, Hanna. *Żydzi w średniowiecznej Europie Środkowej: w Czechach, Polsce i na Węgrzech*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2005.

ZAREMSKA, Hanna. *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina Krakowska*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2011.

БЕРШАДСКИЙ, Сергей. *Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии*. С-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1883.

ЛУКШАЙТЕ, Инге. Об обычае двойного выкупа за женщину по Литовскому праву. *Советская Этнография*, т. 2, 1968, с. 114–120.

ВАЛИКОНИТЕ, Ирена, ЯКСЕБОГАЙТЕ, Йоланта. Выкуп за женщину по Литовскому статуту. *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas. Respublikinės mokslinės konferencijos medžiaga*. Vilnius, 1989, p. 85–95.

THE PRIVILEGE GRANTED BY VYTAUTAS THE GREAT TO THE JEWS OF BREST IN 1388. NEW ANSWERS TO ALREADY ANSWERED QUESTIONS

Summary

JURGITA ŠIAUČIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ

Based on established opinion in historiography, the article asks what circumstances may have prompted Vytautas, who in 1388 granted the most widespread version of Jewish law, to choose the privilege of Boleslaw the Pious (1264), rather than the chronologically later privilege of Kazimieras (Casimir) the

Great (1364 and 1367), to the Jews of Poland; what impact this choice might have had on the formation of the legal status of Jews in the GDL; and whether the interpretations found in historiography are the only ones possible. The prototype for Vytautas' privilege of 1388, based on historiography and sources, has been identified as the privilege granted no more than a year previously by his cousin Vladislovas Jogaila (Władysław Jagiełło), the King of Poland, to the Jews of Lviv (1387). It was based on the privilege that Kazimieras the Great first granted to the Jews of Kalisz (1364), and later to all of Poland (1367). The reconstruction of the sequence of privileges allows for the proposition that the privilege of Kazimieras the Great was one of the sources of Vytautas' privilege in 1388, although it had no fundamental differences in the established legal status as compared to the privilege of Boleslaw the Pious (1264). An analysis of the circumstances under which the Jews of Lviv were granted their privilege revealed that Vytautas' decision to grant the privilege to the Jews echoed the situation in Lviv, when the universal privilege, to which all the Jews in Poland were entitled, was affirmed for the community of a single city as a local privilege. Jogaila granted it to the Jews of Lviv, and Vytautas to the Brest community, thus initiating the privileges to the local Jews of towns in their ancestral lands. The article does not give an unambiguous answer to the question regarding the beneficiaries of the 1388 privilege, although new interpretations based on sources are offered. It has been established that Vytautas' privilege of 1388 could have been kept in Trakai, and used both by the Rabbanites and the Karaites. The granting of a similar privilege to that of the Brest Jews to the Jews living in Trakai was possible, as Trakai was Vytautas' ancestral property, and the formation of the status of Jews in accordance with a single pattern would be understandable, practical and rational. At this stage in the research, it should be assumed that the 'Jews of Trakai' had the use of Vytautas' privilege of 1388, or at least its confirmation from 1507, and one copy (a duplicate) was kept there. However, due to the scarce reliable data and new sources, it is not yet possible to say for sure that the 'Jews of Trakai' were among the beneficiaries of the privilege.

The article concludes that in granting the privilege to the Brest Jews, Vytautas adapted the privilege that Kazimieras the Great granted to the Jewish community of Lviv, which effectively changes the interpretation of the content of his privilege of 1388, and the assessments of its functioning in the legal system of the GDL. A comparison of Vytautas' privilege with similar privileges granted in Central and Eastern Europe is pointless. The main comparative source which allows us to determine the degree of the privilege's (in)adaptation is Jogaila's privilege confirmed to the Jews of Lviv in 1387. A comparison of copies of Vytautas' privilege has revealed that the provision of the double reward 'as for a nobleman', recognised as the exclusivity of the GDL law and the legal status of the GDL Jews, is absent from the earlier copies of Vytautas' privilege to the Jews of Brest. Neither was the double reward enshrined in the privilege to the Lviv Jews. The reward 'as for a nobleman' was first introduced in copies of the privilege pertaining to the circumstances of the First Statute, which are based on the confirmation of the privilege of Žygimantas (Sigismund) the Old as universal in 1507. Thus, it is plausible that the privilege was adapted in the early 16th century, by introducing the term 'as for a nobleman'. Other differences between Jogaila's confirmation of 1387 to the Lviv Jews, and Vytautas' privilege of 1388 to the Brest Jews, were less important in the long run.

Gauta 2021 m. liepos mėn.

Priimta 2021 m. rugpjūčio mėn.

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė – humanitarinių mokslų daktarė, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto profesorė. Pagrindinės tyrimo ir pedagoginės veiklos kryptys yra sociokultūrinė ir socioekonominė žydų istorija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, lyginamieji nekrikščionių bendruomenių tyrimai ankstyvųjų naujųjų laikų Rytų Europoje.

El. paštas: Jurgita.verbickiene@if.vu.lt

Adresas: Istorijos fakultetas, Vilniaus universitetas, Universiteto g. 7, Vilnius, LT-01122

DALIUS VILIUŅAS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

ANKSTYVOJI MODERNIZACIJA UŽNEMUNĖJE: LUOMINIO MENTALITETO EROZIJA XIX AMŽIAUS PRADŽIOJE

ANOTACIJA. Straipsnyje tyrinėjamas Užnemunės sociokultūrinis laukas XIX a. pradžioje. Keliamas klausimas apie bajorijos (žiemionių) požiūrį į valstiečių laisvinimą. Pagrindžiama reprezentatyvi tyrimo imtis – Marijampolės seimelio dalyviai; joje išskiriami lyderiai – Pavieto taryba ir subprefektas. Nagrinėjami šių lyderių tekstai – oficialūs 1814 m. laiškai Vidaus reikalų ministerijai, vadinamoji „Valstiečių anketa“; ji gretinama su analogiškais Varšuvos kunigaikštystės lenkiškų pavietų tekstais. Rinktinių Marijampolės bajorų terminijoje ir retorikoje išvelgiama luominio mentaliteto erozija; numanomos sąsajos su politiniu ir intelektiniu šalies avangardu, konstatuojama empatija valstiečių problemų atžvilgiu. Išvelgiama valstybinio lygio atsakomybė, Pavieto tarybai teigiant, kad reformoms būtina stabilios valdžios palaikoma bendroji ekonomikos gaivinimo ir intensyvinimo sistema. Suvalkijos bajorų tekstai teikia netiesioginės informacijos apie valstiečių sociumo emancipacijos lygmenį: pripažįstama valstiečių teisinė, ekonominė, moralinė autonomija, reiškiamą pagarba valstiečio „asmens interesui“. Svarbi ekonominės Užnemunės ūkininkų emancipacijos ištaka – Prūsų aneksijos periodu išaugusi grynųjų pinigų cirkuliacija.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Užnemunė, Varšuvos kunigaikštystė, bajorai žiemionys, „Valstiečių anketa“, modernizacija.

ANNOTATION. The article raises a polemical question, pointing to the fact that the regional history of Lithuania has not yet been sufficiently researched. It states that knowledge of the history of Trans Niemen Lithuania (the left bank of the Nemunas, Sudovia/Suvalkija), an important focus of modernisation in 19th-century Lithuania, is based on unscientific insights; and historical facts preceding the national revival movement are ignored. It is suggested to return to the discourse of

the nobility, the landowners of the Užnemunė region, in the first half of the 19th century. A representative sample of the research is determined: participants in the Marijampolė Seimelis (local council). It distinguishes the leaders: the local council and the sub-prefect. The writings by these leaders, official letters to the Ministry of the Interior, and the so-called 'Peasants' Questionnaire', are analysed. They are compared to similar texts from the Polish regions of the Duchy of Warsaw. The terminology and rhetoric of the Marijampolė nobles selected show the erosion of the mentality of the feudal class: implicit links with the political and intellectual avant-garde of the country, and empathy for the problems of the peasants. Responsibility at a state level is observed, with the local council saying that reforms required a general framework for economic recovery and intensification, supported by a stable government. The speeches of the Suvalkija nobility provide indirect information about the level of emancipation in peasant society: the legal, economic and moral autonomy of peasants is recognised, and respect for the peasant's 'personal interests' is expressed. An important reason for the economic emancipation of farmers is the increase in the circulation of cash during the period of the Prussian annexation.

KEYWORDS: Suvalkija (left bank of the Nemunas), the Duchy of Warsaw, nobility, landowners, Peasants' Questionnaire, modernisation.

Įvadas. ***Tikslas, svarba, tyrimai***

Rengiant naujausią akademinę XIX a. Lietuvos istorijos sintezę iškeltas metodinis principas tuo pačiu metu vykdyti ir sritines analizes, kurios ją turėtų pagilinti bei papildyti. Pirmoje sintezės dalyje („Visuomenė ir valdžia“) teigiama: „Apsispręsta rizikuoti ir derinti sintezę su analize tų klausimų, kurių istoriografija dar neleistų išsamiau aptarti“¹. Dar nepateikus spęstinių klausimų sąrašo yra aiškių užuominų, kur link kreiptinas dėmesys. Minėtos sintezės rengėjai patys nurodė, kad veikale yra netolygumų: pavyzdžiui, dar nesutarta dėl tiriamo objekto erdvinių ribų. Būtent, Lietuvos visuomenė daugiausia matoma funkcionuojanti šešiose Šiaurės vakarų krašto gubernijose, tačiau dažniausiai jos raiškos ribos susiaurinamos iki trijų gubernijų (Vilniaus, Gardino ir Kauno). Užnemunė, t. y. Suvalkų (Augustavo) gubernija, į akiplotį patenka tik kai kuriais atvejais, „ypač aptariant XIX a. *pabaigą*“² (kursyvas mano – D. V.).

Tai spraga – XIX a. *pirmosios pusės Užnemunė* Lietuvos istoriografijai iš esmės nerūpi, vis dėlto – o tai paradoksas – iš esmės pripažįstama (ir niekada neginčijama), kad

¹R. Miknyš, Pratarė, *Lietuvos istorija*, t. VIII, d. I: T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknyš, *Devynioliktas amžius: visuomenė ir raida*, Vilnius, 2011, p. 9.

²Ten pat.

joje formavęsi procesai organiškai susiję su Dešiniakrantės, Didžiosios Lietuvos istorija. Šis straipsnis skirtas vienam užmirštam XIX a. pradžios Užnemunės istorijos epizodui.

Antrasis orientyras, pravartus siekiantiems talkinti sintezės rašytojams, nurodytas labai konkrečiai – tai modernizacijos proceso identifikacija ir rekonstrukcija. Modernizacijos procesas laikomas XIX a. Lietuvos istorijos aiškinimo išeities tašku: tai esanti šios istorijos „šerdis“. Nors įvardytą terminą oponentai kartais laiko „raktažodžiu–burtažodžiu“³ (neva kiekvienąsyk tikslintinu), vis dėlto pagrindinės dvi jo reikšmės – industrializacija ir žmogaus teisių plėtra – detalai pristatomos XIX a. istorijos sintezės pirmosios knygos įžangoje⁴: „XIX amžių galime vadinti emancipacijos amžiumi“⁵. Kalbant apie šiulaikinės visuomenės politinę sferą, modernizacija reiškia demokratines tendencijas bei inovacines nuostatas kolektyviniame mentalume.

Šiame straipsnyje, pritariant sintezėje pristatytoms sąvokos definicijoms, tiriami tokie pagrindiniai modernizacijos aspektai: tradicinės luominės santvarkos mentaliteto nykimas, individų lygybės sampratos plėtra, demokratinės tendencijos, industrializacijos, demografijos augimo bei konsumpcijos intensyvavimo imperatyvai. Teigiame, kad juos galima identifikuoti ir Lietuvos periferijoje, lig šiol netyrinėtoje lokalinėje bendruomenėje, taip papildant, patikslinant bendrąją šalies XIX a. istorijos panoramą.

Trečioji tyrimą aktualizuojanti aplinkybė – itin žemas senojo Užnemunės elito (t. y. nevalstietiškojo, teikusio Tautinio atgimimo sąjūdžio lyderių) tyrimų lygmuo. Pagrindiniuose diskusijose aktualiuose atraminuose XIX a. Lietuvos ekonominių, sociokultūrinių–politinių, etnokonfesinių ir kt. procesų tyrimuose (Liudo Truskos, Tamaros Bairašauskaitės, Zitos Mediškauškienės, Rimanto Miknio, Sauliaus Pivoro, Antano Kulakausko, Egidijaus Aleksandravičiaus, Dariaus Staliūno, Stanislovo Pamerneckio, Justino Dementavičiaus ir kt.) negvildinama rūpimo objekto – XIX a. pradžios Užnemunės visuomenės sankloda bei mentalinė konfigūracija, nesiremiam su Užneme susijusiais šaltiniais. Pasitaikančios referencijos į Mikalojaus Akelaičio (XIX a. vidurio – antrosios pusės reprezentanto) tekstus ar XVIII a. antrosios pusės statistiniai duomenys⁶ „nulinės“ tyrimų situacijos nekeičia. XIX a. pradžios politinis regiono gyvenimas (vadinamasis

³S. P i v o r a s, Ar pavyko (pavyks) atskleisti modernėjimą Lietuvos modernėjimo istorijoje?, *Darbai ir dienos*, t. 56, 2011, p. 320–325.

⁴Z. M e d i š k a u š k i e n ė, XIX amžius pasaulyje, Europoje ir Lietuvoje, *Lietuvos istorija*, t. VIII, d. I, p. 15–34.

⁵Ten pat, p. 23.

⁶L. Truskos tyrimai rodo, kad užnemiečių dvarininkų, smulkiosios ir činšinės bajorijos XVIII a. pabaigos statistika keičia, t. y. mažina, bendruosius visos Lietuvos bajorijos statistinius rodiklius. L. T r u s k a, XVIII a. pabaigos Lietuvos bajorija (skaičius ir sudėtis), *Lietuvos istorijos metraštis*, 1992, p. 20; to paties, Žemėvaldos ir feodalų klasės struktūra Lietuvoje XVIII a. pabaigoje, *LTSR MA darbai. A serija*, t. 3, 1974; t. 4, 1982; t. 1, 1985.

konstitucinis periodas 1807–1830 m.) Lietuvos istoriografijoje negvildentas, neskaičiuojant informacinio pobūdžio straipsnio apie administracines pertvarkas bei jame esančių *bendrujų vietų* apie ankstesnę nei kitur suvalkiečių emancipaciją⁷. Ankstesnės emancipacijos faktas dažnai paminimas kaip viena Atgimimo sąjūdžio prielaidų. Tik jo aiškinimas, įvardijus laisvinantį Napoleono kodekso poveikį, nesiekia giliau, nei nusakyta šioje istorikės Vandos Daugirdaitės-Sruogienės ištarmėje: „Valstiečiai Sūduvoje savo sunkiu darbu po truputį įsigijo ūkius nuosavybėn ir anksčiau materialiai atkuto, negu rusų okupacijoje likę baudžiauninkai“⁸. Vis dėlto būtina pabrėžti, kad čia anaipol nekvestionuojama paminėtų autorių tyrimų vertė ir jų validumas interpretuojant lemtingus XIX a. vidurio, jo antrosios pusės ir XX a. pradžios procesus (kaip išlieka neginčijamas, pvz., Adolfo Šapokos ar Jerzy Ochmańskio įdirbis).

Vienintelis autorius, aiškiai kėlęs mūsų apibrėžtą užduotį – Tautinio atgimimo sąjūdžio priešistorės faktus ir procesus sieti su XIX a. pirmosios pusės Užnemune (Pietvakarių Lietuva) – nukrypo nuo „valstietiškosios“ sociumo tyrimų perspektyvos:

Lietuvių tautinio sąjūdžio istorija, tiksliau „priešistorė“, XIX a. pirmoje pusėje yra glaudžiai susijusi su trimis veiksniais: 1) bažnyčios kalbine politika, 2) stiprėjančiu valstietijos vaidmeniu Rusijos ir [Lenkijos] Karalystės vidaus politikoje, 3) kaimo raštingumo ir valstiečių švietimo plėtote⁹.

Esą „Valstietijos tautiniai bruožai mažai tedomino aukštuomenę. Tai buvo viena iš daugelio priežasčių, dėl ko didėjo praraja tarp dvaro ir kaimo“¹⁰. Taigi „valstietiškoji“ modernizacijos hipotezė, Užnemunės tyrėjo formuluota beveik prieš pusšimtį metų¹¹, – vienintelė. Iš tiesų jokie tyrėjai nepateikė duomenų apie Užnemunės aukštuomenės dėmesio ar tyčinio ignoravimo objektus. Tačiau peržiūrėjus XIX a. pirmosios pusės publicistiką,

⁷A. Šenavičius, V. Smaluskys, Administraciniai pertvarkymai Užnemunėje (1795–1915 m.), *Viešoji politika ir administravimas*, nr. 28, 2009, p. 102–106: „Iki 1831 m. veikusi autonominės Lenkijos karalystės valdymo sistema lyg ir prieštarautų šio straipsnio autorių iškeltai tezei, kad lietuviškosios Užnemunės prijungimas prie Rusijos ir jos integravimas į autonominės Lenkijos karalystės sudėtį sustabdė valstybės tarnybos demokratizacijos procesą. [...] Užnemunės lietuvių valstiečių nacionalinis ir pilietinis sąmoningumas formavosi gana sklandžiai. Pagrindinė šios teritorijos lietuvių pilietinio ir tautinio sąmoningumo formavimosi priežastis – anksčiau, palyginti su likusia Lietuvos teritorija, panaikinta baudžiava.“

⁸V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos istorija*, Vilnius, 1990, p. 230.

⁹S. Sužiedėlis, Kalba ir socialinė klasė Pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 4: *Liaudis virsta tauta*, Vilnius, p. 121.

¹⁰Ten pat, p. 129.

¹¹S. Sužiedėlis 1973–1975 m. rengė daktaro disertaciją „Lietuvos valstiečiai Užnemunėje 1807–1864 metais: Socialinių, ekonominių ir kultūrinių pokyčių studija (The Lithuanian Peasantry of Trans-Niemen Lithuania, 1807–1864: A Study of Social, Economic and Cultural Change)“. 1993 m. vienas jos skyrius išverstas ir paskelbtas: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 4, p. 119–134.

beletristiką bei reportažus, skirtus šiam kraštui, taip pat grožinius veikalus¹², tampa aki-vaizdu, kad vietos šviesuomenė net labai domėjosi minėtais tautiniais bruožais¹³. Tuometinis etnografas Aleksanderis Polujanskis pripažino, kad lietuvių kalba turėtų būti oficiali Augustavo gubernijos kalba, kurią turėtų išmokti lenkai¹⁴.

Pastaruoju metu vykdyti plataus masto Užnemunės dvasininkijos tyrimai¹⁵, išskėlė gausius ligi šiol ignoruotus XIX a. pirmosios pusės duomenis. Vis dėlto jais nesiekta atskleisti tarpluominių santykių, nepasiūlyta ir naujų sociokultūrinių hipotezių. Tad tebegalioja Sauliaus Sužiedėlio senas kategoriškas teiginys, jog „Be abejonės, lenkiškai kalbančios diduomenės abejingumą valstiečių kultūrai sąlygojo labai gilus išankstinis nusistatymas prieš kaimo žmones“¹⁶. Jis, deja, ir šiandien užskliaudžia Užnemunės XIX a. pirmosios pusės elito tyrimų rezultatų apžvalgą¹⁷. S. Sužiedėlis, dirbęs ir Lenkijos archyvuose, nepastebėjo publikuotų šaltinių, kurie būtų svariai koregavę paminėtą jo tvirtinimą¹⁸.

¹² J. Osipowska, *Wajdelotka czyli Dolina Aleksoty: powieść z pierwszej połowy trzynastego wieku, oparta na podaniach z kronik litewskich*, t. 3, Warszawa, 1844.

¹³ Tik keletas pavyzdžių: A. Gutt, *Kilka słów o północnych powiatach gubernii augustowskiej*, *Roczniki Gospodarstwa Krajowego*, 1847, t. 1, s. 275–288; *Gospodarstwo wiejskie w gubernii augustowskiej w latach 1846 i 1848 pod względem statystycznym opisane*, *Gazeta Handlowa, Przemysłowa i Rolnicza*, 1849, nr 43, 28 października; A. Połujanskis, *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i gubernii zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym*, t. I, Warszawa, 1854; [to paties], *Listy o gubernii Augustowskiej*, *Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych*, 1856, nr 77, s. 3–4; B. Tykielel, *Kilka uwag historyczno–statystycznych o gubernii augustowskiej*, *Biblioteka Warszawska*, r. 1857, t. III, s. 658–671; t. IV, s. 606–610; *Korespondencja z powiatu mariampolskiego*, *Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych*, nr 243, 17 IX 1857, s. 1–3.

¹⁴ A. Połujanskis, *Wędrówki po gubernii augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa, 1859, s. 253–254.

¹⁵ A. Katilius, *Seinų (Augustavo) vyskupijos aukštieji dvasininkai: katedros kapitulos narių charakteristikos metmenys*, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 41, p. 131–158; to paties, *Seinų (Augustavo) vyskupijos vienuoliai marijonai (1821–1911)*, *Terra jatwezenorum*, t. 11, 2019, d. 1, p. 195–213.

¹⁶ S. Sužiedėlis, *min. veik.*, p. 129. Autoriaus ištarmė funduota be konteksto nesuvokiamu Gražiškių kunigo Baikovičiaus pasakymu, esančiu kažkokioje 1817 m. gegužės 24 d. archyvinėje ataskaitoje (ADL Ser A, f. 129).

¹⁷ Lenkijos istoriografijoje esama svarbios išlygos: Marijampolės pavieto stambiausias žemvaldys, mecenatas ir visuomenės veikėjas J. Godlewskis – neapeinama figūra tyrinėjant Varšuvos kunigaikštystės bei Lenkijos karalystės seimo opozicijos veiklą bei apskritai šio paravalstybinio darinio politiką.

¹⁸ Pavyzdžiui, *Goniec Województwa Augustowskiego*, 1830–1831 m., 15 numerių: čia, be kita ko, pristatomas Suvalkų, Kalvarijos, Marijampolės apskričių pilietinis sąjūdis, taip pat – valstietijos savanoriško dalyvavimo sukilime faktai. J. Osipowska 1838 m. paskelbė straipsnių ciklą – pirmąjį Užnemunės regionalizmo manifestą, pateikė išsamų literatūrinį užnemuniečių ūkininkystės, socialinių santykių ir papročių aprašymą: J. Osipowska, *Zwyczaje i obyczaje ludu w Zapuszczańskiem*, *Magazyn Powszechny*, Warszawa, 1838, nr 23–28.

Reikšmingieji Užnemunės bajorai

Iškėlę užduotį tyrinėti Užnemunės XIX a. pradžios bajorijos nuostatas ir laikysenas, jų ideologijos komponentus, pirmiausia susiduriame su problema – trūksta įprastinių informacijos šaltinių, naudojamų dešiniakrantės Lietuvos elito tyrimuose. Pastarieji gręžiasi į dignitorių raštijos korpusą, į universitetinės terpės teksus, periodiką – pagrindinį pačių įvairiausių tendencijų bei procesų indikatorių. Informacijos vakuumą, regis, galėtų užpildyti Suvalkijos lietuviškųjų pavių, būtent Kalvarijos ir Marijampolės, bajorų seimelių dokumentai – deja, jais nedisponuojame. Varšuvos kunigaikštystės ir Lenkijos karalystės seimeliai instrukcijų pasiuntiniams nebesudarinėjo, jie vykdė tik reglamentuotas rinkimines funkcijas. Antra, neturime jokių duomenų apie Kalvarijos seimelius ir čionykštės bajorijos politines bei sociokultūrinės orientacijas. Konstatuojama, kad daugiau kaip 90 % rankraštinių šio periodo vietos savivaldos, teisėtvarkos duomenų, inventorių sudegė Varšuvoje karo metais¹⁹.

Vis dėlto reprezentatyviai imtini surizikavus laikyti Marijampolės pavieto bajoriją, iš mirties taško išjudėti pavyksta. Visų pirma todėl, kad disponuojame (dėl laimingo atsitiktinumo) turingu Marijampolės 1809 m. vasario 15–17 d. seimelio narių sąrašu. Unikali jo sudarymo aplinkybės. Susirinkę bajorai, mobilizuoti Napoleono ir generolo Józefo Poniatowskio pergalių, nutarė paremti militarinės poezijos leidinį. Todėl dėkin gas jo autorius – Jackus Jabłonskis – visus geradarius „karžygius“, t. y. Marijampolės seimuotojus, knygelės pratarėje išvardijo. Pateikė 66-ias pavardes, dažnai nurodydamas ir pilietines pareigas bei luominį statusą²⁰. Staigmena – dalis viduriniųjų žemvaldžių (tokių kaip Gavronskiai, Kunatai) rezidavo ir Kalvarijos apskrityje²¹; o ypač svarbu, kad sąrašė nurodytos būtent tos pavardės, kurios Užnemunėje buvo įtakingos per visą XIX a. (Šiukštos, Frenzeliai, Koideliai, Godlevskiai, Gavronskiai, Osipovskiai, Chrapovickiai, Florijanovičiai, Baranovskiai ir kiti).

Antra vertus, reprezentatyvus pats Marijampolės pavieto dydis. XIX a. pradžios Marijampolija (tai plačiau neprigijęs M. Akelaičio terminas – *Mariampolsczyzna*) buvo, 1800 m. duomenimis, net apie 90 kvadratinių mylių; pagal 1810 m. statistiką – 66 kv. mylių, antra pagal pavių dydį visoje šalyje²². Ji, greta Užnemunės Kalvarijos krašto,

¹⁹ *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I, Warszawa, 1957, s. 276–311.

²⁰ [H. J a b ł o ņ s k i], *Pieśni dla żołnierzy woysk polskich*, Warszawa, 1809 (1809 m. Marijampolės seimelio bajorų sąrašas p. 3–5).

²¹ Kalvarijos ir Marijampolės pavių piliečiai nebajorai rinkdavosi į valsčių susirinkimus (bajoriškų seimelių analogas) Marijampolėje; žr. *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*, Warszawa, 1810, nr 1, s. 30.

²² Tokią kvadratūrą norodo A. K. H o l s c h e, min. veik., 1800, p. 193. Istorikas Henrykas Grossmanas remiasi 1808 m. duomenimis, pagal kuriuos plotas, galbūt įvykus administraciniam apkarpyms, jau

buvo lietuviškiausia Varšuvos kunigaikštystės (vėliau – Lenkijos karalystės) sritis, apėmusi pagrindines regiono subetnines-tarmines lietuvių grupes. *Marijampolija* driekėsi nuo Prienų rytuose iki Virbalio vakaruose; nuo Nemuno šiaurėje iki Kalvarijos pavieto ribų pietuose. Pagal gyventojų skaičių tai didžiausias administracinis vienetas visoje šalyje. Kiek didesnio ploto Seinų paviete 1810 m. gyveno 62 220 žmonių, Marijampolės paviete – 89 812. Sugretinimui: Krokuvos – 74 450, Liublino – 42 925, Varšuvos paviete buvo 29 854 žmonės²³.

Aptariamo „megapavieto“ bajorai rinkdavosi Marijampolės marijonų vienuolyne posėdžiausiam seimelyje (kaip minėta, žinoma apie 70 jo dalyvių – tikslų skaičių sunku įvardyti, nes nurodytos „kolektyvinės“ pavardės – *Osipowski* ir pan.). Tokios politinės institucijos pagal Varšuvos kunigaikštystės įstatymą vykdė 3 funkcijas: a) rinko pasiuntinį į seimą, b) rinko Pavieto tarybą; c) rinko pavieto taikos teisėją, kurį tvirtindavo karalius. Kitos veiklos *de jure* neleistos, todėl šie seimeliai (1809, 1811, 1812, 1818, 1826, 1828, 1830 m.) buvo ramūs, taikingi – tai pažymi Marijonų kronika²⁴. Vis dėlto *de facto* seimelis savo viešą „kalbantį liežuvį“ turėjo. Seimelio rinkta Pavieto taryba, sudaryta bent iš 9 personų, formaliai atstovavo bendrajai pilietijos valiai. Ji svarstė mokesčių klausimus, derino juos su departamento (vėliau – vaivadijos) taryba bei per prefektą reiškė pavieto problemas ir pageidavimus. Jis turėjo teisę skusti vietos valdytoją – subprefektą (paprefektį)²⁵. Tarybos nariai tarpusavyje išsirinkdavo pirmininką. Marijampolės atveju šio pirmininko pareigos iki 1819 m. sutapo su seimelyje renkamo taikos teisėjo pareigomis – jas ėjo tas pats rinktinis pilietis – kun. Viktoras Volungevičius (*Ignacy Wiktor Wołagiewicz*, 1752–1819), ilgametis marijonų vienuolyno prezidentas (jo rūpesčiu 1791 m. pastatytas didelis mūrinis vienuolyno pastatas). Pavieto tarybos nuomonė buvo lygiavertė pavieto subprefekto nuomonei.

Pastebėtini kolegiški santykiai: Marijampolės subprefektas Pranciškus Osipovskis (*Franciszek Osipowski*, apie 1767–1831) gerai sutarė su tarybos pirminku – tai liudija išlikę conceptualaus pobūdžio tekstai (apie juos – vėliau). Neabejotina, kad projakobiniškos orientacijos Marijampolės seimelio pasiuntinys (išrenkamas nuolat) Juzefas Godlevskis – Garliauskas (*Józef Godlewski*, 1773–1867), stambiausias regiono žemvaldis ir mecenatas, taip pat buvo pirmininko kun. V. Volungevičiaus bičiulis. Būtent J. Garliauskas

mažesnis – 66 kv. mylios. Pagal jo pateiktą lentelę, tai antras pagal dydį pavietas Varšuvos kunigaikštystėje (didžiausiasis – Seinų – buvo 75 kv. mylių); H. G r o s s m a n, *Struktura gospodarcza i wspolczna Księstawa Warszawskiego na postawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, Warszawa, 1925, s. 21.

²³ H. G r o s s m a n, min. veik., p. 48; remiamasi Zamoiskių bibliotekos archyvu (Biblioteka Ordynacji Zamojskich w Warszawie, o. 1789, p. 447).

²⁴ *Protocollum Conventus Mariampolensis sub Praesidentia R. Patris Victoris Wołagiewicz. Anno Dni 1783 die 6 Februarii comparatum*, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 1676, ap. 1, b. 10.

²⁵ *Dziennik praw Księstwa Warszawskiego w Warszawie w drukarni księży Piłarow*, 1810, t. 1, s. 184–185.

organizavo įpūdingas (net laikraščiuose aprašytas²⁶) ekzekvijas jo mirties proga. Savo ruožtu, taikos teisėjas kun. V. Volungevičius 1815 m. patvirtino notarinį J. Garliausko užrašą, kuriuo šis savo valstiečiams leido išsipirkti nuo činšo bei lažo (tai buvo raiškus viešas gestas – laisvinimo akcija, gretintina nebent su pagarsėjusiomis Žemaitijos bajorų Karpių ir Nagurskių humanistinėmis akcijomis).

Be liberalaus pasiuntinio J. Garliausko, subprefekto P. Osipovskio, 1831 m. sugebėjusio perimti valdžią Seinuose ir išvaikyti vangią administraciją, taikos teisėjo kun. V. Volungevičiaus (taikos teisėjas buvo išskirtinai prestižinė socialinė pozicija), dar žinome penkias Marijampolės pavieto tarybos narių pavardes. Tai Ignacyjus Szuksza, Mychałas Zimnochas, Franciszekas Bellgardis, Stanisławas Znatowiczius, Karolis Kunattas²⁷. Visi jie yra ir 1809 m. Marijampolės seimelio dalyvių sąrašė. Drauge su pirmininku jie jau sudarė įstatyme numatytą kvorumą – būtent 6 rinkinius asmenis, seimelio įgaliotus reikšti kitų pavieto bajorų valią. Visi paminėti asmenys bemaž tolygiai atstovavo skirtingoms milžiniško pavieto dalims bei skirtingoms galioms: teisminei ir administracinei vykdomajai, karininkijai (S. Znatovičiaus, F. Belgardžio atvejais), dvasininkijai, smulkiems, vidutiniams (I. Šiukšta) bei stambiams (J. Garliausko atveju) žemvaldžiams.

Nustačius socialinės charizmos, politinės ir turtinės galios požiūriu reikšmingiausią grupuotę (jos lyderis, kaip minėta, – dvasiškis, marijonų vienuolis), jau veriasi pagrįstas tyrimų kelias – nagrinėti kiekvieno nustatyto „rinktinio“ bajoro biografiją, jose ieškant raiškių gestų ar net konceptualių tekstų, reikšmingų Užnemunės istorijos pažinimui.

Ir iš tiesų, šios paieškos teikia gerų rezultatų, informatyvūs tekstai egzistuoja. P. Osipovskis 1831 m. leido sukilėlių laikraštį *Goniec Województwa Augustowskiego*, kun. V. Volungevičius rašė Marijampolės marijonų kroniką (apimančią 1758–1809 m. įvykius)²⁸, joje pasisakydamas ir ekonomikos bei politikos klausimais; J. Garliauskas paliko jau minėtą 1815 m. notarinį užrašą – netrumpą skambiais Apšvietos filosofijos devizais nusagstyta memorandumą²⁹. Jį jau tyrinėjo lenkų istorikas Jerzy Szumskis³⁰.

²⁶ *Gazeta Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego*, 1819, nr 98, s. 3.

²⁷ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (toliau – BCz), rkps. 5235, s. 590.

²⁸ *Protocollum Conventus Mariampolensis sub Praesidentia R. Patris Victoris Wolągiewicz. Anno Dni 1783 die 6 Februarii comparatum*, LCVA, f. 1676, ap. 1, b. 10.

²⁹ *Józef Godlewski, właściciel dóbr Freda, aktem notarialnym przyznaje chłopom nowe uprawnienia w zakresie stanu posiadania i powinności oraz umożliwia uwłaszczenie na drodze wykupu pańszczyzny lub czynszu, Józefowo, 1815 III 12*. Originalas nežinomas, J. Szumskis paskelbė Balstogės archyve esančią kopiją (J. Szumskis, *Zapis notarialny Józefa Godlewskiego na rzecz chłopów dóbr Freda w powiecie mariampolskim, Przegląd Historyczny*, nr 66/3, 1975, s. 445–449).

³⁰ J. Szumskis, *Zapis notarialny Józefa Godlewskiego*, s. 443–459.

Pastaruoju metu pavyko surasti dar informatyvesnį šios tyrimų krypties objektą – Čartoriskų muziejaus bibliotekoje (Krokuvoje) išlikusius du tekstus: jau pristatytos Marijampolės pavieto tarybos 1814 m. lapkričio 6 d. sudarytą dokumentą, gvildenantį esminę XIX a. socialinę klausimą – valstiečių laisvinimą³¹, ir analogiško turinio subprefekto P. Osipovskio oficialų laišką³². Tai vadinamosios „Valstiečių anketos“ – Lietuvos istorikų nepanaudoto dokumentų korpuso³³ – dalis.

1814 m. Varšuvos kunigaikštystės „Valstiečių anketa“

1814 m. „Valstiečių anketa“ – tai Varšuvos kunigaikštystės dokumentų korpusas, apimantis apie 130 rankraštinių ir apie 20 spausdintų (1814–1815 m.) įvairios apimties (dažniausiai keliolikos, kartais – kelių šimtų puslapių³⁴) tekstų. Formalusis anketos turinys – laikinosios vyriausybės suformuluoti metropolijos ir provincijos elitams skirti septyni klausimų paketai, kuriuose prašoma per apibrėžtą trumpą laiką pareikšti įžvalgas ir projektus, kaip pagerinti valstiečių būklę: jų socialinę, ekonominę, teisinę padėtį, kaip užtikrinti Napoleono kodekso garantuotą asmeninę autonomiją, kaip pakelti šalies ūkį.

Didžiulis atsakymų masyvas atskirai tyrinėtas keliuose studijos apimties darbuose³⁵. Lenkų istoriografijoje konstatuota, kad šis rinkinys sudaro nepaprastai svarbų, tačiau, paradoksalu, mažai panaudotą istorijos šaltinį didžiosioms agrarinėms reformoms tirti.

³¹ List Rady Powiatu Mariampolskiego do Francisza Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, *Sprawozdania z posiedzen Rad departamentalnych, powiatowych, sądów różnych instancji i osób prywatnych w sprawie projektu Adama Jerzego Czartoryskiego, wniesionego do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Księstwa Warszawskiego, odnośnie polepszenia sytuacji ekonomicznej włościan*, t. II, nr 23 6 XI 1814, BCz., rkps. 5235, s. 575–590.

³² [Osipowski], *List Franciszka Osipowskiego, podprefekta powiatu Mariampolskiego, do Franciszka Ksawerego-Druckiego Lubeckiego*, ten pat, p. 549–561.

³³ *Sprawozdania [...]*, t. II, nr 23 6 XI 1814, ten pat.

³⁴ Kai kurie autoriai, žymūs visuomenės veikėjai (filosofas Józefas Jarońskis, Amilkaras Kosińskis, Kazimierzas Młodeckis, Rajmundas Rembielińskis, Feliksas Stanisławas Węgrzeckis ir kt.) savo atsakymus pateikė spaudinių – brošiūrų pavidalu. Tekstų statistiką nurodė Zb. Stankiewiczzius: Zb. Stankiewicz, *Szlachta–ziemianie w świetle ankiety włościańskiej 1814 r.*, *Ziemiaństwo polskie 1795–1945*, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa, 1985, s. 85. Z. Kirkor-Kiedroniowa fundamentinėje monografijoje nagrinėjo 86 tekstus: Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego*, Kraków, 1912.

³⁵ Zb. Stankiewicz, *Szlachta wobec zniesienia poddaństwa w Księstwie Warszawskim*, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, nr 13, 1983, s. 43–71; to paties, *Szlachta–ziemianie w świetle ankiety włościańskiej 1814 r.*, *Ziemiaństwo polskie 1795–1945*, pod red. Leskiewiczowej, Warszawa, 1985, s. 90–125; to paties, *Świadomość społeczna chłpów w opinii ziemiańskiej (Królestwo Polskie przed powstaniem styczniowym)*, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, nr 45, 1992, s. 51–66.

Ir toli gražu ne tik joms. Mat tuometiniai šalies atsakingieji, įvairių valdžios grandžių atstovai, bajorija, krašto žemvaldžiai, išprovokuoti mąstyti, kaip valstiečiams užtikrinti „nepriklausomą egzistenciją“, iš tiesų sprendė savo pačių statuso ir savo pačių, t. y. kilmingųjų luomo, būsimosios egzistencijos klausimą.

1814 m. „Valstiečių anketos“ organizavimas turėjo liberalių dignitorių (pirmiausia Adamo J. Čartoriskio propagandos, „viešųjų ryšių“ akcijos aspektą. Žinoma, siekta sužinoti, kokių mastu visuomenė pasiruošusi reformoms. Tačiau ne mažiau (o gal labiau) siekta purenti joms dirvą, glaustai tariant, kelti žemvaldžių savimonę. Dirva purenta primetant sugestyvias retorines figūras, fiziokratizmo doktrinos sofizmus, madingus liberalius šūkius. Apeliuota į „žmogaus teises“, teisingumo pajautą, į piliečių „proto šviesą ir širdis“; bandyta įpiršti nuomonę, kad „klaidingai suprasta ūkininkystės sistema“ patiems žemvaldžiams daro žalą; kraštas negalys būti laimingas arbitraliai spaudžiant valstiečius.

Kreipimesi nurodyti ir uždaviniai: nustatyti valstiečių prievolės pagal jų naudojamos žemės kiekį ir kokybę; suteikti tiek žemės, kad pakaktų valstiečio šeimai klestėti; ypač akcentuotas geranoriškų sutarčių sudarymas, atsižvelgiant į „valstiečių jėgas ir galimybes“ kaip į būtinąją sąlygą, leidžiant ir įgalinant jiems dalinius išsimokėjimus³⁶. Kaip laikina baudžiamos vengimo priemonė siūlytas činšas natūra, t. y. atsiskaitymas žemės ūkio produktais. Ypatin gas galvosūkis buvo 1807 m. gruodžio 21 d. Karališkasis dekretas, sprendžiantis klausimą, kaip praktiškai įgyvendinti Napoleono kodekso 4-ąjį straipsnį, suteikusį asmeninę laisvę visiems Varšuvos kunigaikštystės gyventojams. 3-iasis Dekreto punktas buvo paradoksalus: skirtas „visiškai valstiečių laisvei“ užtikrinti, jis iš tiesų galutinai užtikrino patrimoninę žemvaldžių nuosavybę ir pačios baudžiamos – „gėdos Europos akyse“ – tolesnę egzistavimą, įtvirtindamas „tų pačių prievolių, kurias [ūkininkas] turėjo, atlikimą“³⁷.

Ne viename lenkų istorikų darbe cituojamas laiško ministrui Franciszekui Ksawerui Druckiui-Lubeckiui fragmentas, atspindintis 1814 m. reformų architekto A. J. Čartoriskio retoriką ir ją remiančių argumentų pobūdį:

Juk reikia atkreipti visos tautos dėmesį, o ypač dvarininkų ir bajorijos klases, į šį dalyką, kuris yra vienas esmingiausių kiekvienos tvarkingos visuomenės fundamentų, ir nėra priežasčių to slėpti, kad kol mūsų kraštą slėgs liūdna nelemtis, tol Europa nenustos mūsų kaltinti anarchijos ir žmogiškumo žeminimo ydomis, būtent, kol dvarininkų luomas, bajorų luomas pats savo rankomis, valdžiai padedant, iš lenkų žemės su šaknimis neišraus klaidingų principų, iš kurių kyla visa valstiečių nelaisvė ir skurdas³⁸.

³⁶Z. K i r k o r - K i e d r o n i o w a, min. veik., p. 210–211.

³⁷*Konstytucje w Polsce: 1791–1990*, wybór i oprac. T. Kołodziejczyk, M. Pomianowska, Warszawa, 1990, s. 42: Art. 3. *Zapewnia się rolników, włościan, z wyrobku żyjących, chcących się pozostać w miejscu teraźniejszego ich pobytu, zupełną wolność przemieszkowania do roku, byleby odbywali też same powinności, którym dotąd podlegali.*[..].

³⁸Ten pat.

Įvairių pakopų valdžios atstovai, administracinių vienetų tarybos bei savoriai ekspertai, pakviesti dalyvauti pavietų tarybų posėdžiuose, turėjo išnagrinėti klausimą bei teikti turiningus siūlymus, kaip valstiečiams suteikti „naudingiausią laisvę“. Taip pat reikšti nuomonę apie reikalus, neatsiejamus nuo minėto klausimo: kaip užtikrinti asmeninę žemdirbių nuosavybę, nepažeidžiant žemvaldžių teisių, kaip užtikrinti valstiečių teises ir visokeriopą teisingumą jų atžvilgiu. Implikuota svarbi problema – koku mastu valstybės valdžia privalo / neprivalo kištis į piliečių nuosavybės santykius. Kartu numatyta gauti kuo daugiau informacijos apie realią, faktinę šalies žemės ūkio būklę; apie įvairių kategorijų valstiečių žemės proporcijas ir kieki, būtiną ūkininkystės gaivinimui, vietinės teisėsaugos problemas ir kt.

Lietuvos istoriografijoje tik klasika tapusiam Mečislovo Jučo 1972 m. išleistame veikalė³⁹ „Valstiečių anketos“ dokumentai nepraslydo pro akis. Rašydamas apie svarstymus panaikinti baudžiamą Lietuvos bajorų seimeliuose, M. Jučas kaip marginaliją nurodė, kad 1814 m. Lenkijoje „taip pat buvo svarstomas valstiečių klausimas“. Svarstymams Lenkijoje jis skyrė pusantro puslapio⁴⁰, o Marijampolės pavieto tarybos projektui (netiksliai nurodoma jo data bei „projektas“ nesiejamas su 1814 m. visuotine apklausos akcija) – pastraipą, nusakydamas kelis neinterpretuotus dokumento teiginius⁴¹. M. Jučo įžvalga, kad Lenkijoje (taigi ir Užnemunėje – D. V.) svarstyta plačiau nei Didžiojoje Lietuvoje, pateikiama skliausteliuose⁴². Tokiu būdu Lenkijos (imtinai – Užnemunės) ir Lietuvos „valstiečių klausimo“ sprendimo sugretinimas netapo moksline intriga. Lituanistinė „Valstiečių anketos“ dalis buvo pamiršta (M. Jučas antro projekto, kurį rašė Marijampolės subprefektas, nepastebėjo), apie ją daugiau neužsimenama⁴³. Vis dėlto šioji tema lieka svarbi, ne tik naujose sintezėse, bet ir pripažintuose Lietuvos istorijos vadovėliuose formuluojant neapeinamą chrestomatinę XIX a. pradžios Lietuvos istorijos žinią: „Šviesesnieji bajorai ima rūpintis valstiečių būkle“⁴⁴.

³⁹ M. Jučas, *Baudžiamos irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972.

⁴⁰ Ten pat, p. 222–223.

⁴¹ Ten pat, p. 224.

⁴² Ten pat, p. 223.

⁴³ Net M. Jučas minėtame veikalė aptardamas tyrimo šaltinius (p. 18–33) bei išvardydamas tyrinėtus archyvus (p. 308–310) apie Čartoriskų muziejaus bibliotekos archyvą jau neužsiminė.

⁴⁴ Tai istorijos vadovėlio skyrelio pavadinimas; žr. V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos istorija*, p. 223.

Permainos retorikoje: „luomas“ virsta „klase“

Apskritai tarp nepanaudotų Užnemunės priešistorės tyrimų resursų išskirtina Varšuvos Kunigaikštystės žiemionių publicistika (kaip tik šiam žanrui priskirtina ir „Valstiečių anketa“). Jos branduolį nuo pat pradžių sudarė Napoleono kodekso aptarimai, pirmiausia žymusis jo punktas „panaikinama vergovė“. „Apie valstiečius“ (*O Włościanach*) – toks vyraujančių temų, gvildentų periodikoje ir aktualiose brošiūrose, bendrasis vardiklis.

Dažnai linkstama manyti, kad aneksuotų Abiejų Tautų Respublikos kraštų bajorija buvo liberali (kitaip, nei Rusijoje), orientuota į Didžiojo seimo reformas bei Gegužės 3-iosios konstituciją. Vis dėlto, išskyrus liberaliuosius dignitorius ir Vilniaus universitetinę terpę, šaltiniai šios nuomonės nepatvirtina. Absoliuti žemvaldžių dauguma nepritarė skubiam baudžiavinių atodirbių panaikinimui, priešinosi sutarčių sudarymui. Publicistikoje noriai cituota vieta iš filosofo Jean-Jacques'o Rousseau „Pastabų Lenkijos valdymui ir numatomai jo reformai“ (1788 m. į lenkų kalbą išvertė Žemaitijos politikas M. P. Karpis), kad laisvė yra naudingas maistas, tačiau nepratusiųjų skrandžių sunkiai virškinamas. Reikia pripažinti, taikliai įžvelgta, jog būtina empirinė reformos bazė, pirmiausia – realios situacijos išmanymas. Reprezentatyvi citata iš 1809 m. studijos „Apie valstiečius“ populiariame Varšuvos leidinyje, kuri aiškiai anticipuoja visuotinę apklausą, numato būtinybę pažinti „vietines aplinkybes“:

Būtent šiais kritiniais laikais sudaryti su valstiečiais amžinas sutartis, kai viešpatauja visuotinis pinigų trūkumas, kai uostai uždaryti, prekyba neužtikrinta, žemės ūkis ir inventorius dėl karo nelaimių smarkiai nukentėjęs, gyventojai nestabilūs ir patenkantys į nuolatines reformas – tai reikštų atiduoti likimo valiai patį svarbiausią valdžios rūpesčio objektą, būtent, liaudies laimę, ūkininkystę, krašto biudžeto patikimumą, kariuomenės aprūpinimą [...].

Būtinis žinios, raportai, lokalinės informacijos – dėl tikrojo valstiečių gėrio, dėl išdo, dėl nuosavybės teisės. Nėra abejonės, kad ne tik kiekvienas pavietas, bet ir kiekviena parapija skirtinga. Įvairios ūkininkavimo ir pajamų rūšys tiesiog reikalauja reikalauja jas pažinti – reikia siųsti raportus pavietams ir departamentams, prieš nustatant visuotinai galiojančias taisykles⁴⁵.

1814–1815 m. kuriant Lenkijos karalystę, publicistika „valstiečiu klausimu“ gavo naujų paskatų. Ieškota naujų J.-J. Rousseau užduotos „Sunkaus laisvės virškinimo“ temos interpretacijų. „Tai sunkiai suvirškinama tautiniam charakteriui naujovė, kad ponai darbar yra vien tik savo šeimynos ir liokajų ponai“⁴⁶, – ironizavo teisininkas Stanisławas Węgrzeckis.

⁴⁵ R. Maryan, *O Włościanach, Pamiętnik Warszawski*, 1809, t. 2, kwiecień, s. 100–101.

⁴⁶ St. Węgrzecki, *O włościanach polskich*, Warszawa, 1814.

Socialinės sferos sąvokose jau XVIII–XIX a. sandūroje radosi naujovių. XVIII a. antroje pusėje sąvoka „liaudis“ (*lud*) įgijo dabartinę reikšmę – tai tautinės bendrijos (*naród*) visuma, apimanti visus luomus (dažnai turinti mistinę galią). Pasigirdo drąsių balsų, kad „liaudis“, valstiečiai ūkininkai, yra pati tauta *par excellence*⁴⁷. Keičiantis santvarkoms ši tiesa toliau buvo mąsliai gromuliuojama: St. Węgrzeckis cituotoje brošiūroje 1814 m. tebedeklaravo, jog „Tauta dabar yra ne tik žemės savininkai, bet net ir chlopai bei miestiečiai“. Deklaracijomis neapsiribota, aukščiausiems pareigūnų ešelonams įsisažmoninus, kad praktiniams žingsniams „būtinios žinios, raportai, lokalinės informacijos“. Praktinių žingsnių viltis kurstė A. J. Čartoriskio bičiulio caro Aleksandro I antibaudžiavinė nuotai-ka, pradėjusi blėsti tik apie 1818 m.

Pagrindinis lokalių informacijų šaltinis – 1814 m. rudenį gautieji Varšuvos kunigaikštystės regionų žiemionių, taip pat administracijos ir teismų tarnautojų atsakymai Laikinajai vyriausybei, Civiliniam reformos komitetui, suformulavusiam 7 punktų „Valstiečių anketą“. Jau išskyrėme jos lituanistinę dalį – Marijampolės pavieto tarybos atsakymą bei šio administracinio vieneto viršininko P. Osipovskio tekstą.

Marijampolės ekspertai aprobavo baudžiovos panaikinimą ir jį konkretizuojančius dekretus, tačiau, atsižvelgdami į visuotinę pokario suirutę, santūriai pasisakė dėl konkrečių, praktinių žingsnių – esą radikalioms permainoms dabar ne laikas. Pateikė ryškia lažo, činšo, įvairių atodirbių, kuriuos ėjo valstiečiai, panoramą bei jos vertinimus. Tai ankstyviausia turininga informacija apie Užnemunės bajorų savimonę ir intencijas XIX amžiuje.

Marijampoliečių ekspertų laiške „liaudis“ suvokiama moderniai, kaip visuomenės įvairovės visuma. Tuo tarpu absoliučiai „Valstiečių anketos“ respondentų daugumai luominių barjerų (skiriančių „liaudį“ ir bajorų „tautą“) egzistavimas buvo savaime suprantamas ir visiškai akivaizdus dalykas. Kaip reziūmavo istorikas Zbigniewas Stankiewiczzius, nesileisdami į teisinės subtilybes jie [respondentų dauguma – D. V.] rašė apie ponus, savininkus, žemvaldžius, bajorus; apie valstiečius, ūkininkus, muzikus; pagaliau apie miestiečius. Iš viso to galima nutuokti, kad tai atitiko labiausiai paplitusias opinijas apie amžinosios luominės santvarkos su bajorija priešakyje nekintamumą⁴⁸.

„Didelis žingsnis pirmyn, – įžvelgė lenkų istorikas, – buvo kelių anketos dalyvių pripažintas faktas, kad valstiečiai sudaro tautos dalį, greta bajorų ir miestiečių.“ Keletas balsų labiau išsiskyrė iš inertiškos daugumos – juos minėtas istorikas aptarė, pirmiausia –

⁴⁷ M. P. Karpis, *Žemaitijos Kunigaikštystės Pasiuntinio rinkiniai raštai*, sudarytojas ir vertėjas D. Viliūnas, Vilnius, 2017, p. 169: „Nes iš tiesų liaudis, vadinama ūkininkais, yra didžiausia ir skaitlingiausia tautos dalis. Netgi ji yra pati tauta, kurioje slypi kiekvieno krašto galia, stiprybė, veiklumas, ištekliai.“

⁴⁸ Zb. S t a n k i e w i c z, *Szlachta-ziemianie w świetle ankiety włościańskiej 1814 r.*, *Ziemiaństwo polskie 1795–1945*, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa, 1985, s. 102.

Krokuvos laisvojo miesto būsimojo prezidento Stanisława Wodzickio opinią, tvirtinusią, kad jau „atėjo metas Varšuvos kunigaikštystės gyventojus *klasifikuoti* [kursyvas – D. V.] į savininkus ir į nesavininkus“⁴⁹.

Marijampoliečių anketoje labiausiai pastebimas būtent šis naujas žodis, kurio nebūta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės retorikoje, – „klasė“. Jis sistemingai pavartotas 4 kartus, „luomas“ (*stan włościański*) – 1, „ponas“ – 1 kartą. Ką reiškia naujo termino atsiradimas politinės paskirties dokumente?

„Luomas“ (*stan*) – teisinė sąvoka, numatanti privilegijas ir pareigas, tai socialinės ontologijos, netgi, pasakytume, „metafizinė“ sąvoka, reiškianti nekintančias visuomenės sandaros kokybes, o „klasė“ – jau neutralus klasifikacinis, pragmatinis terminas. Jis skirtas orientuotis situacijoje, realioje sociumo stratifikacijoje. Tai jau iš esmės instrumentinė biurokratinė sąvoka. Kalbant apie Užnemunę, ji pradėta vartoti Prūsijos valdymo metais (1795–1806)⁵⁰. Vygrių vyskupo Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus laidotuvių kalboje nuskambėjo frazė, kad jis, užstodamas baudžiauninkus, „Kalbėjo už visas teises šios liaudies *klasės* [kursyvas – D. V.] laisves ir poreikius“⁵¹. Tuo tarpu paminėtas žymusis LDK pamokslininkas, universiteto profesorius, Prienų ir Gražiškių klebonas, nuo aštuntojo XVIII a. dešimtmečio viešai gindamas valstiečius ir net pavartojęs sąvoką „kaimo piliečiai“ (*obywatele wiejskie*⁵²), tokio termino pats dar neištarė.

Toliau „klasė“ įsitvirtino napoleoninės Varšuvos kunigaikštystės oficialiuose raštuose (pranc. *classe* – būdingas terminas A. J. Čartoriskio diplomatijoje), kaip juridinis terminas pateko ir į Kunigaikštystės įpėdinės – Lenkijos karalystės konstituciją⁵³.

Pagaliau „klasė“ našiai prigijo XIX a. pirmos pusės publicistikoje ir kituose diskursuose. Pvz., 1847 m. Kalvarijos pavieto žemvaldys Aleksanderis Guttas jau įžvelgė ryškią pačios „valstiečių klasės“ diferenciaciją⁵⁴. „Luomo“ virsmo „klase“ apytikslę datą (būtent

⁴⁹Ten pat, p. 103.

⁵⁰Apie Naujųjų Rytprūsių gyventojų klases (*Von verchiedenen Klassen der Eihnwohner*) informuoja statistikos mokslo pirmėivis Augustas Karlas Holsche: A. K. Holsche, *Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neuostpreußen*, Bd. 1: *Nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung*, Berlin, 1800.

⁵¹*Kazanie, miane na pogrzebie Jaśnie Wielmoznego JME Xiędza Michała Franciszeka Karpowicza, pierwszego biskupa wigierskiego [...] przez x. Teodora Mietelskiego w kościele katedralnym wigierskim dnia 12 grudnia 1803 w Białymstoku*, s. 27.

⁵²L. G r u s z c z y Ń s k i, Z problematyki politycznej w kazaniach katolickich orkresu Stanisławowskiego, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, 1993, nr 49, s. 31.

⁵³„Taikos teisėjai tarnaus visoms gyventojų klasėms [...]“, Art. 144 Ustawy Konstytucyjnej Królestwa Polskiego z 27 XI 1815 r. (*Dziennik Praw Królestwa Polskiego z 1815 r.*, t. I, Warszawa).

⁵⁴A. G u t t, Kilka słów o północnych powiatach gubernii augustowskiej, *Roczniki Gospodarstwa Krajowego*, 1847, t. 1. s. 286: *Stan włościański na Litwie stanowczo dziś rozdziwił się na klasę zamożną, niejako arystokracją włościańską, dziś już czynszową, albo do czynszowania sposobną, i na liczną nader klasę wyrobników [...]*.

XIX a. pradžią) fiksavo ir lenkų visuomenės istorijos tyrinėtojai, nagrinėję „Valstiečių anketos“ problematiką⁵⁵. Marijampolės „Anketoje“ įvardijami „ūkininkų klasės interesai“; jų klasės „klausimai“, aiškiai numatant autonomiškų nebajoriškų (senąja prasme – nepilietinių), tačiau vis dėlto jau valstybinės reikšmės „klasinių“ klausimų ir interesų sferą.

„Klasė“, galinti turėti savo autonominių interesų, jau šalina senąją antropomorfinę visuomenės sampratą, kurioje „kojos“ paslaugiai veda ten, kur poniškajai „galvai“ reikia. Šis terminas vien kalbiniu požiūriu numato ir „deklasaciją“, luominės santvarkos eroziją.

Įdomu tai, kad šį žodį Marijampolės žiemionys 1814 m. laiške aiškiai vartoja kaip ekonominį terminą, skiriantį savininkus žemvaldžius ir žemės nevaldančiuosius. Sąvoka „žemvaldys“ pavartota 5 kartus (kaip minėta, „ponas“ – vieną kartą) o „savininkas“ – 20 kartų. Pristatomame tekste terminas „klasė“ jau iš esmės ekonominė kategorija, numatanti nuosavybės turėjimą (visai Maxo Weberio prasme) – 1814 m. tokia vartoseną provincijos bajorijos pareiškime laikytina ankstyva. Mažai tikėtina, kad Marijampolės ekspertai galėjo būti susipažinę su škoto Adamo Fergusono (1723–1816) sociologija, buržuazinės visuomenės klasių struktūrą jau aiškinusia kaip nuosavybės santykių vedinį. Bet kokių atveju 1807–1814 m. monumentaliam Samuelio Bogumiūlo Lindės „Lenkų kalbos žodyne“ tokios reikšmės dar nebuvo: čia „klasės“ sąvokai priskiriamos tik gamtamokslinė (gyvūnų klasifikacijos srities) bei „mokyklos klasės“ reikšmės⁵⁶.

Neatmestina tikimybė, kad provincijos žiemionių elitą veikė populiarūs ekonominė lektūra. Vilniuje publikavęsi ekonomistai – universiteto rektorius Jeronimas Stroinovskis (*Hieronim Stroynowski*, 1752–1815) ir jo brolis Valerianas senųjų luominių sąvokų atsisakė dėl teorinių sumetimų.

Jeronimas Stroinovskis, plėtodamas François Quesnay fiziokratizmo doktriną, visuomenę padalijo į ūkininkų, savininkų ir verslininkų klases; terminą „klasė“ vartojo nuosekliai ir sistemingai; antrasis kalbėjo apie „du populiacijos skyrius“ (ūkinį žiemionių ir verslo). Marijampolės marijonų vienuolynas (vadovaujamas minėto kun. V. Volungevičiaus) buvo įsigijęs J. Stroinovskio veikalą⁵⁷, kuris iki antrojo XIX a. dešimtmečio Lietuvoje ir Lenkijoje beveik visuotinai funkcionavo kaip vadovėlis, perleistas šešis kartus. Iš jo į Sūduvos žiemionių lūpas galėjo patekti „klasinė“ terminija ir Apšvietos fiziokratinė maksima „suvokti savo tikrąjį interesą“⁵⁸.

⁵⁵ Zb. S t a n k i e w i c z, min. veik., p. 101: „XVIII amžiaus pabaigoje ir pirmoje XIX šimtmečio pusėje bajorija ir magnatai iš luomo virto klase.“

⁵⁶ S. B. L i n d e, *Klasa, Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2: *G–L*, [Warszawa], 1808, s. 1009–1010.

⁵⁷ Marijampolės marijonų vienuolyno bibliotekos katalogas, LCVA, f. 1676, ap. 1, b. 18, l. 19.

⁵⁸ J. Stroinovskio vadovėlyje gausu išarmių apie „tikrojo intereso“ supratimą: pvz.: „Žemdirbių tautoje ūkininkavimo interesus yra pirmutiniausias ir svarbiausias visos tautos ir aukščiausios valdžios interesus; kad jeigu kas nors yra naudinga arba žalinga ūkininkystei, yra naudinga arba žalinga visai tautai ir aukščiausiai valdžiai“, žr. J. S t r o i n o v s k i s, *Prigimtinės teisės mokslas*, iš lenkų kalbos vertė D. Viliūnas, Vilnius, 2011.

Marijampolės pavieta „valstiečių klausimo“ ekspertų nuomonė iš esmės sutapo su bent dviem teisininko V. Stroinovskio 1808 m. įžvalgomis, kad 1) dėl labai menkos populiacijos šalies vidinė prekyba dabar visai necirkuliuoja, o užsienio yra labai menka – būtent tai ir yra priežastys, dėl kurių būtina geranoriškomis sutartimis mažinti ūkininkų priespaudą; 2) kad žemės „blogumas“ ar „gerumas“ yra reliatyvios sąvokos, priklausančios nuo vidinės prekybos, populiacijos dydžio ir kasmetinių poreikių⁵⁹.

Prie terminijos naujovių priskirtinas ir žodis „fabrikas“. Tai šiuolaikinės visuomenės organizacijos metafora – realiai Užnemunėje jokių fabrikų nebuvo. Jį marijampoliečiai pavartojo vieną kartą, aiškiai pasisakydami už valstybės intervencija grįstą modernizacijos modelį: „[...] jų rankų darbas fabrikuose buvo apmokamas grynaisiais; valdžiai nuolat juos remiant ir globojant, šis valstiečių luomas taip ženkliai pakilo [...]“. Kada įvyko šis „fabrikinis“ pakilimas? Nurodomas konkretus periodas – Prūsijos valdymo metai. Šiai informacijai antrina kun. V. Volungevičiaus marijonų kronikos merkantilinis įrašas: „1801, 1802, 1803, 1804, 1805, 1806, 1807. Buvome prūsų karaliaus valdžioje; nepaisant tam tikrų nepatogumų [*niedogodności*], ramiai gyvenome, o atgijus prekybai, visi piliečiai jautėsi gerai“⁶⁰.

„Prūsų karaliaus valdžioje“ gąta ne tik gaivinančio pramonės aktyvinimo pamokų. Kai kurie Marijampolės pavieta elito nariai šiuo periodu turėjo rūpesčių dėl neteisingo (Prūsijos biurokratijos požiūriu) elgesio su žemdirbiais: I. Šiukštą (1814 m. ėjusį tarybos sekretoriaus pareigas) Prienų burmistras buvo paskundęs dėl valstiečių skriaudimo ir provianto nusavinimo⁶¹, o P. Osipovskis (1814 m. – pavieta subprefektas) apkaltintas ėmęs per didelius mokesčius natūra iš kaimiečių (kaltinimas vokiečių kalba skambėjo taip: *zuviel erhobene Naturalien*)⁶².

1814 m. tarybos lyderis kun. V. Volungevičius tuomet gavo egalitaristinio politinio atstovavimo pamoką: Prūsijos valdžia pareikalavo iš kiekvieno pavieta atsiųsti 4 bajorų luomo atstovus, 4 dvasininkus ir net 6 kaimo seniūnus ištikimybės priesaikai⁶³. Gumbinėje organizuotoje homagijoje 1796 m. liepos 6 d. dalyvavo, dvasininkijos deleguotas, ir

⁵⁹ Vartojo sąvokas *Wydział rolniczy (wydział ludności ziemiańskiej)* bei *wydział ludności przemysłowej*, W. Stronowski, *O ugodach dziedziców z włościanami*, Wilno, 1808. Samprotavimai apie populiaciją ir žemę – žr. 3§ ir 40§.

⁶⁰ Marijonų kronika, LCVA, f. 1676, ap. 1, b. 10, l. 50.

⁶¹ Sz. Askenazy, „Trybun gminu“ w dobie Królestwa Kongresowego, *Biblioteka Warszawska*, 1907, t. II, zeszyt 1, s. 13.

⁶² *Akta wegen der von den Einsassen des Vorwerks Pogiermon zuviel erhobene Naturalien*, Archiwum Główne Akt Dawnych (toliau – AGAD): 1/170/0/2/124.

⁶³ *Novum Corpus Constitutionum Prussico-Brandenburgensium Praecipue Marchicarum Oder Neue Sammlung Königl. Preußl. Und Churfürstl. Brandenburgischer [...] Provinzienten, Publicirten Und Ergangen [...]*, t. 10, Berlin, 1801, S. 881–887.

kun. V. Volungevičius („Paskirtą dieną atvykę deleguotieji buvo priimti su visokeriopa pagarba (*ze wszelką ludzkoscią*)“)⁶⁴. Vėliau šis iškilus vienuolis, kaip minėta, gręžėsi į kasmetinius prekybos ir žemdirbystės rūpesčius (pvz., „Šie dveji metai – 1799 ir 1800 buvo labai blogi dėl nederliaus“⁶⁵).

Marijapolės bajorų kalbėjimas apie valstiečius

Marijapolės pavieto atsakyme sugestyviai, vaizdžiai informuojama apie regiono žiemionų požiūrį į Napoleono karų nuniokojimo mastą (pvz., kariuomenės maitinimas „atima paskutinį valstiečio grašį“; valstiečiai „priversti mokėti žlugdantį mokestį“, „su skausmu prisimena buvusius laikus“; rekvizuojami arkliai, „pradingsta su visais pakinktais už Nemuno“). Šiame kontekste kontrastuoja visai nepacifistinė įžvalga, kad visuotinis Europos rengimasis karui teigiamai paveikė kainas, pakėlė ekonomiką bei visuomenės gerovę⁶⁶.

Pačiam Marijapolės subprefektui ir pavieto konsiliumui buvo keblu orientotis situacijoje („siaubingoje dabartinėje dalykų padėtyje“): įtikinamai kalbėta apie nepaliaujamas „permainas“, kurios yra „įvairių aplinkybių pasekmė, o pastarosios ir šiandien nėra pastovios“. Tad klausimas, kaip sujauktą socialinę, teisinę, politinę realybę suvokė ne aptariami žinovai, Pavieto tarybos nariai, o valstiečių ūkininkų luomas, lyg jau suponuoją negatyvų atsakymą – vargu ar ją galėjo suvokti adekvačiai ir pozityviai. Pagrindinis Užnemunės bajorų žiemionų priekaištas valstiečiams – jie neteisingai, „blogai“ suprato jiems Napoleono suteiktą laisvę ir klaidingai interpretuoja sutartis su žemvaldžiais. Vis dėlto abiejų tekstų (Pavieto tarybos ir pavieto subprefekto) atvejais tai pasakyta santūriai, įtariant, kad „laisvė“ gali būti blogai suprasta (valstiečiams esant „dar neapšviestiems“) ir

⁶⁴ Marijonų kronika, l. 41.

⁶⁵ Ten pat, l. 50.

⁶⁶ [...] Tenka pripažinti, kad po paskutinės lenkų revoliucijos 1794 metais, Prūsų valdžios laikais, kai politinė situacija leido 12 metų džiaugtis tvirta taika laisvai sėjant javus ir prekiaujant visais pramonės produktais, esant gerai jų kainai dėl beveik visoje Europoje vykstančių pasirengimų karui, kylant beveik visiems miestams, gausėjant jų gyventojams, manufaktūroms ir amatams, esant geradariškai valdžiai [*przy dobrodziejstwie ze Strony Rzędu*], kuri suteikė aukštus procentus besistatantiems miestuose; kai amatininkai turėjo gryną uždarbį, o valstiečių darbas pristatant medžius iš miškų bei kitas žaliavas, taip pat jų rankų darbas fabrikuose buvo apmokamas grynaisiais; valdžiai nuolat juos remiant ir globojant, šis valstiečių luomas taip ženkliai pakilo, kad buvo retai praktikuojama (ir tai nebent nustumusiuose ir nerūpestinguose ūkiuose), jog ūkininkas savo dvarui neatsiskaitytų činšu ir įvairiais kitais piniginiams mokėjimais. [...] Retas kuris ūkininkas nebuvo apsirūpinęs duona, galvijais, arkliais ir ūkio padargais, netgi ir pinigais, vienas su kitu grūmėsi dėl ūkio [padidinimo], mokėdami vieni kitiems po 50, po 100 ir po 200 talerių už žemę, List Rady Powiatu Mariampolskiego [...] 6 XI 1814, BCz., rkps. 5235, s. 582.

santykiai gali pašlyti (bet tai dar nenutiko). Numatomas santykių pašlijimo rezultatas – ne fatališkos socialinės deformacijos, bet gaisrasis, kuri neapsimoka, neteikia naudos. Konstatacijos, kad laisve piktnaudžiaujama *de facto* ir kad sutartys dideliu mastu traktuojamos ydingai – nėra. Šis santūrumas labiau išryškėja Marijampolės tekstus sugretinus su kitais, rašytais lenkiškose kungaikštystės dalyse.

Bendrąsias lenkiškųjų pavių „Valstiečių anketos“ retorikos vietas yra apžvelgęs bei kondensuotu vaizdiniu pristatęs Lodzės universiteto istorikas Z. Stankiewiczius, pabandęs rekonstruoti net pačių žemdirbių mentaliteto bruožus, netiesiogiai atspindėtus žiemionų atsakymuose į „Valstiečių anketą“⁶⁷. Tyrinėtojas konstatavo, kad Lenkijos žemvaldžių ištarmėse valstiečiams priskiriamas tingumas, tamsumas ir teisės supratimo stygius galėjo turėti realų pagrindą. Žiemionys pateikdavo gana ilgus neigiamų bruožų ir destruktivių laikysenų sąrašus: nenoras eiti baudžiamą palivarkuose; pagarbos dvaro nuosavybei trūkumas; šiurkštumas bei pasipūtimas; savavališkas ir savanaudiškas pašalintos „nelaisvės“ traktavimas. Kai kurie (tik pavieniai) bajorai valstietyje geranoriškai norėjo regėti „ką tik gimusį kūdikį“, esantį „kūdikiškoje pilietybės būsenoje“, tačiau didesnė respondentų dalis įžvelgdavo įgimtas ar įgytas ydas: „Juos išjudina veikiau siaubimo ir destruktijos dvasia“. Daugyk kartoti kaltinimai dėl dykaduoniavimo, nestropumo, dėl „pirmapradės laukiniškumo būsenos“, netvarkos, girtuoklystės, švaistūniškumo, visuotinio įpročio vogti – „tų tamsumo ir sugadintos moralės padarinių“. Esą tik bausmės baimė gali stabdyti jų „palaidūniškas aistras“. Platus neigiamų bruožų katalogas praverstė ne tik nepritariant jau įgyvendintų bei numatomų reformų tikslingumui, bet ir neigiant valstiečių „įpilietinimo“ galimybę, integruojant juos į visuomeninį gyvenimą (tai numatė Varšuvos kunigaikštystės konstitucija). Esą dėl įgimto tamsumo valstiečiai ničniekuo negali prisidėti prie bendrojo tautinio gėrio, nes „kito gėrio nežino, vien tik asmeninį“. Valstietis „negali būti nei prisirišęs prie valdžios, nei geras tėvynės pilietis, nei ištikimas monarchui pavaldinys“⁶⁸. Tvirtinta, kad kaimietis nežino „religijos maksimų“, yra blogas vyras ir tėvas, netgi pavojingas visuomenei dėl savo tamsumo ir amoralumo: linkęs ne tik vogti, bet ir žudyti. Esą Galicijoje uždraudus kūno bausmes, tik ginkluoti eskadronai sugebėjo suvaldyti įsisiautėjusius ir atvirai plėšikaujančius valstiečius. Gavę laisvę ūkininkai masiškai tampa valkatomis, todėl tuštėja sodybos ir palivarkų laukai lieka neįdirbti – tai visiškai pražūtinga karo nualintam kraštui. Esą suklaidinus (*zabalamucenie*) „nežabotos laisvės“ vaizdiniu, dingo „tvarka, subordinacija ir ramybė“. Kovalio pavieto taryba drastiškai tvirtino, kad pagrindinė ūkio smukimo priežastis buvo ne karas, bet patys valstiečiai:

⁶⁷ Zb. S t a n k i e w i c z, Świadomość społeczna chłopów w opinii ziemiańskiej (Królestwo Polskie przed powstaniem styczniowym), *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, nr. 45, 1992, p. 52–59.

⁶⁸ Ten pat, p. 54.

Vos nugarė, jog jie yra laisvi, tuojau metė ūkius, metė darbą [...]; nepaliaujamai persikeldinėdami iš vietos į vietą leido griūti savo gimtiesiems namams; nors atleidome juos nuo daugybės ankstesnių prievolių, jie paniekino tai; jokios sutarties su jais nebuvo įmanoma sudaryti, nes kiekvienas vis kito dalyko reikalavo, o pagaliau patys nebežinojo, ko nori [...]; visi valdžios nutarimai jiems atrodė niekingu žaisleliu [...]; jie tapo valkatomis ir nusirito prie niekingo pragyvenimo, už kurį jiems brangiai sumokėjome⁶⁹.

Minėtas istorikas Z. Stankiewiczzius pateikė daug analogiškų ištarmių, remdamasis spausdinta 1814 m. publicistika, rankraščiais atsiliepimais iš Krokuvos, Poznanės, Plocko, Bydgoščiaus bei kitų departamentų, cituodamas pavietų tarybų laiškus.

Užnemuniečių, t. y. Marijampolės pavieta, tarybos santūrumas šiame fone iškalbingas. Užnemunę, be abejo, pasiekė viso krašto įvykių aidas, bet nieko panašaus į masinį valkatavimą ar migraciją į Prūsijos karalystę nebūta. Daugelyje pateikto teksto vietų fiksuota akivaizdi pagarba „ūkininkų klasei“, kuriai ateityje bus lemta „dabar karčią dalią pasaldinti“. Kai kurios prielankios ištarmės kone aforistinio pobūdžio: vietos ūkininkai „remia vargšus elgetas, palaiko jų gyvybę, patys būdami vargšai“. Marijampolės subprefektas P. Osipovskis turėjo, jo žodžiais tariant, „principingesnių valstiečių“, galinčių administruoti valstybės fondus žemės ūkio inventoriui sampratą. Jis pripažino, kad „geresnieji valstiečiai“ gali būti kaimo policininkais, o sakydamas, kad „moraliau elgesiu“ pasižymintis žemvaldys galėtų būtų priimtas į paprijos teismo narius, suponavo, kad statistinis bajoras žemvaldys nebūtinai yra moralus ginčų arbitras.

Lenkijos gilumos valstietis buvo kaltinamas nežinąs religijos maksimų, o Užnemunės bajorų konsiliumas, vadovaujamas kunigo, pirštu bedė į pernelyg aukštus religinių paslaugų įkainius⁷⁰. Lenkijos bajorija bevelijo įžvelgti socialinę, moralinę ir pilietinę prarają, o Užnemunės žiemionių susirinkimas pastebėjo vienijančius dalykus: dvarininkai dėl negandų jaučia tokį patį kartėlį kaip ir valstiečiai⁷¹; žydų propinacija vienodai žalinga visoms klasėms; numatoma, kad pakilus ūkininkystei laimės visi. Valstietiškos apoteozės viršūnė – ūkininkų interesų ir individualios asmenybės pripažinimas (*własność i osobitość Rolnika*). Lenkijos žemdirbiai, kaip rodo „Valstiečių anketos“ duomenų vidurkis, suvokti kaip tamsūs, prietaringi, iracionalūs, o lietuviškojoje Užnemunėje *expressis verbis* teigta, kad valstiečių „įsitikinimai“ gali ir nedelsiant *turi būti* ginami teisme.

Šių įžvalgų, žinoma, nepakanka apibendrinančiai teigti, kad Užnemunės lokalinis sociumas buvo *sui generis* vienintelis ir išskirtinis Varšuvos kunigaikštystėje bei jos

⁶⁹Ten pat, p. 56.

⁷⁰[...] *oplacaią się swojemu plebanowi za chrzty, szluby, pogrzeby y metryki dosyc ceną wysoką*. Kalba netaisyta, BCz., rkps. 5235, s. 580.

⁷¹[...] O dvarininkai žvelgia į visa tai praradę reikšmingą gyventojų dalį, kurie žuvo, mirė dėl užkrečiamų ligų; regi didelę dalį sodybų, tapusių laukymėmis, pavirtusių dykumomis; regi save, atsidūrusius baisioje padėtyje ir patiria didžiausią kartėlį, ten pat, p. 582.

įpėdinėje Lenkijos karalystėje. Z. Stankiewiczius, nusakydamas bajorijos vaizdinių vidurkį, pripažino, kad įvairiose vietose dėl skirtingos istorinės sanklodos žiemionių nuomonės gerokai skyrėsi. Pvz., Lomžos departamento pavieto ekspertas J. Klimontowiczius pateikė kitokią (nei daugumoje lenkiškų departamentų) nuomonę dėl valstiečių bėgimo į Prūsiją 1813 m.: esą jie buvo labai susirūpinę dėl gautosios ir didžiai jų branginamos laisvės, todėl, artėjant rusų kariuomenei, nuogaštavo, kad jų laukia rusų baudžiauninkų dalia⁷². Lomžos departamentui (1816 m. pavadintam Augustavo vaivadija) priklausė Bebžo, Dombravos, Tikocino, Lomžos, Vygrių, Marijampolės ir Kalvarijos pavietai. Žiemionių elito viršūnė čia priklausė liberalesniam sparnui. 1808 m. Lomžos departamento prefektūros patarėju dirbo J. Garliauskas – Marijampolės pavieto pasiuntinys į seimą, vienas žymiausių seimo opozicijos atstovų Varšuvos kunigaikštystėje.

Lomžos departamento (kuriam priklausė ir Užnemunė) taryba buvo atvira reformoms bei liberaliai orientuota⁷³, kai Marijampolės žiemionių elitas atstovavo jau kone provalstietišškai pozicijai. Subprefektas P. Osipovskis radikaliam pareiškė, kad „anksčiau neapribota valdžia, kuri buvo leidžiama ponui savo pavaldinio atžvilgiu, darė gėdą mūsų kraštui civilizuotos Europos akyse“⁷⁴. Publicistiniu požiūriu iškalbingiausia, didžiausią emocinį krūvį turinti Marijampolės pavieto tarybos laiško dalis – apie valstiečių naštą. Tai ne tik deklaruojamas ir pabrėžiamas įsitikinimas, kad visos prievolės pernelyg slegia valstiečius (jų detalus išvardijimas vertingas kaip toks), o dirbančių ūkininkų našta viršija jų jėgas. Nepaisant Apšvietos epochos klišių apie švietimo būtinumą, į ministerijos užduotus klausimus stengtasi pažvelgti būtent pačių valstiečių interesų požiūriu. Ryškiausias šios filantropinės procedūros pavyzdys – keliamas siūlymas valstiečių labai tikslinti veikiančius įstatymus. Sakoma, jog ten, kur žemdirbiai savininko žemėse turi savo namų, pasėlių, ganyklų ir kito nekilnojamojo turto, „kas mūsų paviete daugeliu atvejų praktikuojama“, įstatymas turi aiškiai numatyti, kad valstiečiai negalėtų būti savininko iš jų vietos išvaryti, kol už viską deramai jiems neatlyginta.

Šiuo atveju svarbus teisinis kontekstas: gruodžio 21 dienos Karališkojo dekreto III straipsnis draudė žemės savininkams išvaryti prievolės atliekančius ūkininkus. Vis dėlto V straipsnis labiau rūpinosi atlyginimu žemės savininkams, o ne valstiečiams, įpareigojdamas pirma grąžinti skolas⁷⁵. Tokiu būdu Napoleono teisynas, kaip šmaikštauta, nuėmė

⁷²Zb. S t a n k i e w i c z, Szlachta wobec zniesienia poddaństwa w Księstwie Warszawskim, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica*, nr 13, 1983, s. 67.

⁷³Lomžos departamento taryba siūlė valdžiai pateikti bendruosius žemės sutarčių pagrindus, pasisakė prieš baudžiamą ir piniginį činšą, patarė pradėti dalinti valstybines žemes. Žr.: Z. K i r k o r - K i e d r o n i o w a, *min. veik.*, p. 219.

⁷⁴BCz., rkps. 5235, s. 549.

⁷⁵*Konstytucje w Polsce, 1791–1990*, s. 42: *Rolnik na koniec wyprowadzający się ze wsi w której dotąd pozostawał, winien oddać dziedzicowi własność tegoż dziedzica gruntową, składającą się z żalogi i zasiewów.*

valstiečiams ne tik grandines, bet ir nuavė batus. Išeidamas iš kaimo valstietis privalėjo palikti ne tik žemę, bet ir pasėlius, gyvulius ir kitą inventorių, be to, dvarininkas, pripažintas visišku žemės savininku, vis tiek galėjo nuvaryti valstietį iš žemės po pusmečio, šiam atsisakius išeiti. Marijampolės taryba sugebėjo pažvelgti į minėtą dekretą iš pačių valstiečių interesų perspektyvos, aiškiai užčiuopė jo disbalansą.

O visų svarbiausia tai, kad Marijampolės atsakyme valstiečiams siūloma nebe geradarystė, ne auka, ne dar miglota valstybinė Gegužės 3-iosios konstitucijos „globa“, net ne švietimas, bet reali socialinė parama, dar daugiau – socialinė politika, numatant tiek giluminius, strateginius industrializacijos svertus (valdžios remiama prekybos, verslo ir pačios populiacijos plėtra), tiek ir taktines skatinimo, sanavimo priemonės (siūlomos premijos, baudos – tai Prūsijos aneksijos laikų novacijos). Sąlyginai trumpame (15 p.) tekste randama vietos užsiminti apie elgetas, sveikatos apsaugą, kuria turėtų rūpintis valstybės. Šios detalės leidžia kelti hipotezę, kad aptariamai ekspertai galėjo būti susipažinę su žymiausio Varšuvos kunigaikštystės ekonomisto Wawrzynieco Surowieckio darbais⁷⁶, fiziokratų ir Adamo Smitho sekėju. Nuo šiųjų vienu punktu skyrėsi: pabrėžė valstybės reguliavimo, globos reikšmę. Marijampoliečių valstybinis šalies industrializacijos imperatyvas galėjo būti šio autoriaus idėjų recepcijos atgarsis.

Visa tai leidžia tvirtinti, kad Marijampolės pavieto taryba, žinoma, su išlygomis, atstovavo modernizaciniam šalies avangardui: kalbant apie visuotinį pramonės kėlimą mąstyta valstybiškai⁷⁷. Ypač turint galvoje, kad Apšvietos epochos utopija apie valstiečių švietimą buvo visuotinai gaji per visą ilgąjį XIX amžių; mokslas ir švietimas laikyti vieninteliais vaistais, gydančiais bet kurią šalį⁷⁸. Ši nuomonė buvo skverbte perskverbusi šviesuomenę. Antai kurdamas Lietuvos civilizacinį vaizdinį M. Akelaitis (*Chłop z powiatu Mariampolskiego*), reprezentavęs pirmąjį iškilų valstietiškos kilmės inteligentą, taip formulavo progresyvistinę ateities viziją (ištarmė datuojama 1862–1863 m.): „Švietimo pažanga lems, kad [...] tamsi prietarų migla išnyks, o proto šviesa žemdirbį atves į tikėjimą sistemingu ūkininkavimu“⁷⁹. Marijampolės bajorija, 1814 m. samprotaudama ne

⁷⁶W. Surowiecki, *Uwagi względem poddanych w Polsce y projekt do ich uwolnienia*, Warszawa, 1807.

⁷⁷BCz., rkps. 5235, s. 585: *Trzeba do tego [sposobności nabywania własności gruntowych] przychodzić przez stopnie, trzeba pierwiej włoscian doprowadzić do stanu aby byli w możności niezawodnego oplacania czynszow; – trzeba więc powiększyć w Krayiu cyrkulacją pieniędzy, trzeba ulatwić sprzedaż wsztykch produktow włoscianskich przez handel zewnętrznny y wnętrznny; do otworzenia handlu wnętrznego trzeba podnieść Miasta przez pomnożenie ludności i konsumpcyi, przez zaprowadzenie rękodziel y przez nadania działalności i ruchu wsztykim rękom zdolnym do wszelkiego zarobku, ulatwiając im sposobność wyzywienia się [...].*

⁷⁸M. P. Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, par. K. Mačiulytė, Vilnius, 2003, p. 251: „Kas kūnui yra liga, tas bet kuriai šaliai – neišmanymas ir tamsumas. Kaip vaistai nugali ligą, taip neišmanymą – mokslas ir švietimas.“

⁷⁹M. Akielewicz, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, sign. 208, s. 131. Cit. iš: T. Bujnicki, *Wielkie Księstwo Litewskie. Litewski punkt widzenia w Paryżu (Mikołaj Akielewicz), Na pograniczach, kresach i poza granicami. Studia*, Białystok, 2014, s. 206.

tik (ir ne tiek) apie švietimą, bet ir apie žemės ūkio produkcijos suprekinimą, sistemingą pinigų cirkuliacijos bei konsumpcijos gaivinimą, mąstė moderniau, išvalgiau.

Be abejo, lieka atviras klausimas apie plačiosios Marijampolės pavieta valstiečių visuomenės (kuriai politinis bajorijos elitas bevelijo pripažinti asmeninių interesų ir asmenybės autonomiją) pasaulėžiūrinių orientyrų kaitą, tradicijos ir novacijos santykius. Šis tyrimas leidžia gerokai suabejoti, kalbant apie Užnemunę, istorikų pažiūra, kad XIX a. pradžios baudžiavinė ekonominė-politinė sistema rėmėsi įsitvirtinusios ideologijos atmaina, kuri valstietį laikė „amžinu visuomenės vaiku“⁸⁰.

Išvados

Konstatuotina, kad XIX a. pirmosios pusės sociokultūrinė situacija Užnemunėje tyrinėta epizodiškai, apsiribojant griežčiau nekontroliuotomis išvalgomis apie ankstesnę nei kitur Lietuvoje valstiečių emancipaciją. Turiningi duomenys apie Užnemunės XIX a. pirmosios pusės bajoriją Lietuvos istoriografijoje nepanaudoti, neinterpretuoti.

Straipsnyje nustatomi keli Lietuvos istoriografijai nežinomi šaltiniai Užnemunės XIX a. pirmosios pusės istorijai tirti, išskiriama reprezentatyvi Marijampolės pavieta bajorų grupė. Nagrinėjami regioniniam bajorijos mentalitetui pažinti svarbūs „Valstiečių anketos“ (1814 m.) tekstai – Marijampolės pavieta tarybos ir šio pavieta subprefekto oficialūs laišakai – projektai, siūlantys būdus pagerinti valstiečių padėtį.

1814 m. Marijampolės pavieta tarybos novatoriška retorika ir jos požiūris į valstiečių klausimą leidžia šią instituciją laikyti reformų iniciatoriaus kunigaikščio A. J. Čartoriskio grupuotės šalininke. Jos saitai su radikaliuoju grupuotės sparnu, kuriam atstovavo Marijampolės pavieta pasiuntinys J. Godlevskis, – tolesnių tyrinėjimų tema.

Tarybos požiūris artimas iškiliausio XIX a. pradžios lenkų ekonomisto W. Surowieckio nuomonei, kad esminė Varšuvos kunigaikštystės ūkio raidos sąlyga yra valdžios intervencija (globa).

Marijampolės ekspertų požiūris į žemdirbius leidžia patvirtinti istoriosofiniuose svarstymuose gają prielaidą apie Užnemunės valstietijos didesnę ir ankstesnę emancipaciją (pasireiškusią XIX a. antroje pusėje). Vykstantį laisvėjimo procesą netiesiogiai atspindėjo Marijampolės žiemionių – ekspertų 1814 m. tekstai.

Novum yra tai, kad šioji emancipacija dar paankstinama. Tai ne tik pati XIX a. pradžia. Aiškiai įvardijamas Prūsijos okupacijos tarpsnis XVIII–XIX a. sąvartoje, kai vals-

⁸⁰ S. P i v o r a s, Kształtowanie się świadomości obywatelskiej wśród chłopstwa litewskiego i łotewskiego w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX w., *Litvano-Slavica Posnaniensia*, 2001, s. 65.

tiečiai gavo progą dalyvauti prekapitalistinėje prekyboje, pasinaudoti pasiruošimo karui paskatinta grynųjų pinigų cirkuliacija.

XIX a. antro dešimtmečio pradžioje bajorai Marijampolės pavieto valstiečius regėjo kaip diferencijuotą pagarbos vertą ir valdžios remtiną visuomenės klasę (nebe antropologine prasme žemesnį luomą), kuriai nesvetima filantropija, verslumas, principingumas ir asmens interesų autonomijos suvokimas.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. *Lietuvos bajorų savivalda XIX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2003.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego. T. I. Warszawa: Druk. Piarów, 1815.

Goniec Województwa Augustowskiego. Suwałki, 1830, nr 1–5; 1831, nr 6–15.

GUTT, Aleksander. Kilka słów o północnych powiatach gubernii augustowskiej. *Roczniki Gospodarstwa Krajowego*, 1847, t. 1, s. 285–289.

JUČAS, Mečislovas. *Baudživos irimas Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1972.

[JABLOŃSKI, Hyacint]. *Pieśni dla żołnierzy woysk polskich*. Warszawa: Drukarnia Wiktora Dąbrowskiego, 1809.

KARPAVIČIUS, Mykolas Pranciškus. *Rinkiniai pamokslai*. Par. K. Mačiulytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

KARPIS, Mauricijus Pranciškus. *Žemaitijos Kungaikštystės Pasiuntinio rinkiniai raštai*. Sud. D. Viliūnas. Vilnius: Lietuvių kalbos ir tautosakos institutas, 2017.

KATILIUS, Algimantas. Seinų (Augustavo) vyskupijos aukštieji dvasininkai: katedros kapitulos narių charakteristikos metmenys. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 41, Serija A. Vilnius, 2018, p. 131–158.

KATILIUS, Algimantas. Seinų (Augustavo) vyskupijos vienuoliai marijonai (1821–1911). *Terra jatwezenorum*, 2019, t. 11, d. 1, p. 195–213.

Konstytucje w Polsce, 1791–1990. Wybór i oprac. T. Kołodziejczyk, M. Pomianowska. Warszawa: Przemiany, 1990.

KIRKOR-KIEDRONIOWA, Zofia. *Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1912.

Lietuvos istorija. T. VIII, d. I: BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara, MEDIŠAUSKIENĖ, Zita, MIKNYS, Rimantas. *Devynioliktas amžius: visuomenė ir raida*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

LINDE, Samuel Bogumił. *Słownik języka polskiego*. T. 1, cz. 2, G–L. [Warszawa]: drukarnia XX. Piiarów, 1808.

[MARYAN R.] O Włościanach. *Pamiętnik Warszawski*. 1809, t. 2, kwiecień, s. 98–115.

MIETIELSKI, Teodor. *Kazanie, miane na pogrzebie Jaśnie Wielmożnego JME Xiędza Michała Franciszeka Karpowicza, pierwszego biskupa wigierskiego [...] w kosciele katedralnym wigierskim dnia 12 grudnia 1803 w. Białystok*: druk. Appelbauma, 1803.

PIVORAS, Saulius. Kształtowanie się świadomości obywatelskiej wśród chłopstwa litewskiego i łotewskiego w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX w. *Lituanoslavica Posnaniensia*. T. 8. Poznań: Wydawnictwo Naukowe, 2001, s. 43–66.

POLUJAŃSKI, Aleksander. Listy o gubernji Augustowskiej. *Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych*, 1856, nr 77, s. 3–4.

POLUJAŃSKI, Aleksander. *Wędrowki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*. Warszawa: Druk. Gazety Codziennej, 1859.

SRUOGIENĖ-DAUGIRDAITĖ, Vanda. *Lietuvos istorija*. Vilnius: Vyturys, 1990.

STANKIEWICZ, Zbigniew. Szlachta wobec zniesienia poddaństwa w Księstwie Warszawskim. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, nr 13, 1983, s. 43–71.

STANKIEWICZ, Zbigniew. *Szlachta-ziemiaństwo w świetle ankiety włościańskiej 1814 r.* In: *Ziemiaństwo polskie 1795–1945*. Pod red. J. Leskiewiczowej. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1985, s. 90–125.

STANKIEWICZ, Zbigniew. Świadomość społeczna chłopów w opinii ziemiańskiej (Królestwo Polskie przed powstaniem styczniowym). *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, nr. 45. 1992, p. 51–66.

Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. T. I. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957.

SUROWIECKI, Wawrzyniec. *Uwagi względem poddanych w Polsce y projekt do ich uwolnienia*. Warszawa: Druk. Gazety Warszawskiej, 1807.

STROINOVSKIS, Jeronimas. *Prigimtinių teisės mokslas*. Iš lenkų kalbos vertė D. Viliūnas. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011.

STROYNOWSKI, Walerian. *O ugodach dziedziców z włościanami*. Wilno: J. Zawadzki, 1808.

SUŽIEDĖLIS, Saulius. Kalba ir socialinė klasė Pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų. In: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 4: *Liaudis virsta tauta*. Vilnius: Baltoji varnelė, 1993.

SZUMSKI, Jerzy. *Zapis notarialny Józefa Godlewskiego na rzecz chłopów dóbr Freda w powiecie mariampolskim. Przegląd Historyczny*, nr 66/3, 1975, s. 443–459.

SZUMSKI, Jerzy. *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846–1871*. Białystok: Archiwum Państwowe w Białymstoku, 2002.

TYKIEL, Bronisław. Kilka uwag historyczno-statystycznych o gubernii augustowskiej. *Biblioteka Warszawska*, r. 1857, t. III, s. 658–671, t. IV, s. 606–610.

TRUSKA, Liudas. XVIII a. pabaigos Lietuvos bajorija (Skaičius ir sudėtis). *Lietuvos istorijos metraštis*, 1992, p. 13–30.

WĘGRZECKI, Stanisław. *O Włościanach polskich*. Warszawa: Druk. Rządowa, 1814.

**EARLY MODERNISATION IN TRANS-NIEMEN LITHUANIA:
THE EROSION OF THE ESTATE MENTALITY AT THE BEGINNING
OF THE 19TH CENTURY**

Summary

DALIUS VILIŪNAS

The article identifies several sources hitherto unknown in Lithuanian historiography for the study of the history of Užnemunė (Suvalkija) in the first half of the 19th century. Texts from the 'Peasants' Questionnaire', which are important for getting to know the mentality of the regional nobility, and the official letters of Marijampolė council and the sub-prefect of the area, drafted improve the situation of the peasants, have been investigated.

The innovative rhetoric of Marijampolė council in 1814, and its approach to the issue of the peasants, allows us to treat it as a supporter of Duke Adam Jerzy Czartoryski, the initiator of reforms, and his group.

The attitude of the Marijampolė experts towards farmers supports the assumption of the greater and earlier emancipation of the peasantry of Užnemunė (Trans-Niemien) which occurred in the second half of the 19th century. The ongoing liberation process was indirectly reflected in the writings of Marijampolė landowners in 1814.

Novum is that this emancipation is even earlier. It is not even the beginning of the 19th century. We can distinguish clearly the period of the Prussian occupation at the turn of the 19th century, when the peasants were given the opportunity to participate in pre-capitalist trade, taking advantage of the circulation of cash stimulated by the prewar period

At the beginning of the second decade of the 19th century, the nobility saw the peasants in the Marijampolė area as a separate and respectable class of society (no longer the lower estate in an anthropological sense), worthy of government support, familiar with philanthropy and entrepreneurship, and the principle and autonomy of personal interest.

Gauta 2021 m. liepos mėn.
Priimta 2021 m. rugsėjo mėn.

Dalius Viliūnas – Lietuvos kultūros tyrimų instituto Lietuvos filosofijos istorijos skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas.

Adresas: Saltoniškių g. 58, Vilnius, LT-08105.

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

**DVARININKĖS SAVARANKIŠKUMO INTENCIJA:
APOLINAROS ŽABAITĖS-PLIATERIENĖS ATVEJIS**

ANOTACIJA. Straipsnyje nagrinėjamas istoriografijoje negvildentas XIX a. bajorų istorijos aspektas – stambios dvarininkės Apolinaros Žabaitės-Pliaterienės (*Apolinara z Żabów Platerowa*, ~1780–1847) savarankiškas tėvonių dvarų valdymas. Tai vienintelis aptiktas atvejis, kai moteris valdė vyro nuosavybę jam gyvam esant, kas prieštaravo Lietuvos teisei. Pagrindinis dėmesys skiriamas dvarininkės pastangoms apsaugoti nuo konfiskacijos Aluotų, Dusetų ir Padustėlio dvarus, sudariusius Kazimiero Pliaterio (*Kazimierz Plater*, 1779–1819) ir jo sūnų Vladislovo (1808–1889) bei Cezario (1810–1869) Pliaterių tėvoniją. Aptiriamas moteriškos ir vyriškos nuosavybės susidarymas, paliečiamas sutuoktinės pasoginio kapitalo ir brangenybių hipotekos klausimas, dvarų skolų atsikratymas ir teisinės priemonės, leidusios pasiekti moters vienvaldybę tėvonijoje. Pirmą kartą plačiai naudojami Dusetų dvaro archyvo dokumentai, saugomi Lietuvos valstybės istorijos archyve.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Apolinarą Žabaitė-Pliaterienė, Aluotų dvaras, Dusetų dvaras, Padustėlio dvaras, tėvonija, hipoteka, moteris valdytoja, testamentas, konfiskacija, likvidacinis kapitalas.

ANNOTATION. The article looks at a hitherto little-examined aspect of the history of the 19th-century nobility: the independent management of patrimonial estates by the large landowner Apolinarą z Żabów Platerowa (~1780–1847). This is the only case known when a woman took over her husband's property while he was still alive, for it was against Lithuanian law. The article focuses on the landowner's efforts to avert the confiscation of the manors of Aluotos, Dusetos and Padustėlis, which formed the patrimonial estate of Kazimierz Plater (1779–1819), and his sons Władysław (1808–1889) and Cezary (1810–1869). It also looks at the formation of women's and

men's property, issues of the wife's dowry capital and mortgage loans in exchange for jewellery, debt settlement, and the legal means which allowed a woman to be sole administrator of her husband's manors. Archival documents from Dusetos manor kept in the Lithuanian State Historical Archives were utilised extensively for the first time in the research.

KEYWORDS: Apolinarą Žabaitė-Pliaterienė, Aluotos manor, Dusetos manor, Padustėlis manor, patrimony, mortgage, landlady, will, confiscation, liquid capital.

Įvadas

Moterų pasirodymas vyrų dominuojamose srityse XIX a. pirmojoje pusėje vis dar nėra atskirų tyrimų problema. Karžygė Emilija Pliaterytė (*Emilia Plater*, 1806–1831) ir jos bendražygės buvo lygiavertės kovotojos už nepriklausomybę, jų lyties skirtumą dengė vyriškas kostiumas. Įžengusiai į mokslo ir literatūros pasaulį Aleksandrai Teklei Sofijai Volfgangaitėi (*Aleksandra Tekla Sofia Wolfgang*, 1805–1861) reikėjo tėvo globos, padrašinimo ir palaikymo, intelektualio bičiulio kartūzo Pauliaus Geniušo įsiklausymo, bet jai nepavyko išėiti iš tėvo šešėlio¹. Moterų draugystė su literatūros ir meno mūzomis rodė jų sielos grožį, tačiau negriovė vyrų patriarchalinio pasaulio įsivaizdavimų. Ribą tarp vyrų ir moterų galių nuosavybės finansų ir ūkio sferoje brėžė teisės šaltiniai. Jų turitinių interesų susikirtimą reguliavo vis dar galiojęs Lietuvos Statutas, šeiminius santykius sprendė Bažnyčia, o politinis gyvenimas priklausė tik vyrams.

Gerai išlikusiuose Dusetų dvaro archyvo dokumentuose užfiksuotas reiškinys, sunkiaut aptinkamas oficialioje imperinėje dokumentacijoje, nors ir čia randama jo pėdsakų. Tai stambios dvarininkės Apolinaros Žabaitės-Pliaterienės (*Apolinara z Żabów Plate-rowa*, ~1780–1847) įsiterpimas į vyrų monopolizuotą sferą – tėvoninių dvarų valdymą. Nekilnojamosios nuosavybės savininkė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK) ir XIX a. visuomenei buvo įprastas reiškinys. Lietuvos teisinė sąmonė leido moterims paveldėti tėvų dvarus ir juose tvarkytis prižiūrint vyrui, numatė galimybę našlėms disponuoti vyro dvarais iki gyvos galvos, o vyro dvarai buvo atsinešto kapitalo ir brangenybių hipoteka. A. Žabaitė-Pliaterienė užsimojo viena valdyti vyro tėvoniją, taip pažeisdama patriarchalinės visuomenės nuostatą neprileisti moters prie vyro nuosavybės jam gyvam esant.

Apie A. Žabaitė-Pliaterienę ir jos vyrą grafą Kazimierą Pliaterį (*Kazimierz Plater*, 1779–1819) žinoma mažai. K. Pliaterio vardas minimas kaip vieno galimų 1811 m. LDK

¹R. Griškaitė, *Nuo botanikos iki istorijos: Paluknio dvaro literatė Aleksandra Volfgangaitė*, Vilnius, 2016.

konstitucijos projekto autorių ar redaktorių². Tačiau tuo metu giminėje buvo jo bendravardis Maltos ordino kavalierius Kazimieras Pliateris (1780–1848), Targovicos konfederato ir Maltos ordino kavalieriaus Kazimiero Konstantino Pliaterio (*Kazimierz Konstanty Plater*, 1749–1807) sūnus³. Todėl neaišku, kuris jų rengė LDK konstituciją. Apie dusetiškį K. Pliaterį užsimenama darbuose, skirtuose prancūzų administracijai Lietuvoje 1812 m.⁴ Jis buvo vienas iš Ukmergės bajorų seimelio instrukcijos delegatams į 1817 m. Vilniaus gubernijos seimelį iniciatorių, galbūt ir autorių. Akivaizdžiai palaikė valstiečių išlaisvinimo idėją⁵. Jo žmoną A. Žabaitę-Pliaterienę atsiminimuose minėjo Stanislovas Moravskis (*Stanisław Morawski*)⁶. Apie jos lėšomis 1829 m. įstiklintą Aušros vartų galeriją rašė kita atsiminimų autorė Gabrielė Giunterytė-Puzinienė (*Gabryela z Güntherów Puzynina*)⁷. Daugiau dėmesio sulaukė jų sūnūs – 1830–1831 m. sukilimo dalyviai Vladislovas (1808–1889) ir Cezaris (1810–1869) Pliateriai, aktyviai veikę emigracijoje.

Bajorų Žabų ir grafų Pliaterių giminės ar pavieniai jų nariai žinomi genealogams. Jono Kazimiero Vilčinskio (*Jan Kazimierz Wilczyński*, 1806–1885) Paryžiuje 1858–1860 m. išleistame bajorų giminių herbyne Kazimierui Broel-Pliateriui, jo sūnams ir broliui Adomui skirtos trys eilutės⁸. Verta dėmesio Broel-Pliaterių genealogija, kurią paskelbė Szymonas Konarskis. Palyginti su kitų genealogijų autoriais, jo surinkta medžiaga apie Pliaterių liniją, kuriai priklausė K. Pliateris, yra išsamiausia, nors kai kur netiksli. Sz. Konarskis mini ir jo žmoną⁹.

Trūksta literatūros apie Pliaterių dvarus, dėl kurių valdymo su vyru teisėsi A. Žabaitė-Pliaterienė. Pliaterių Aluotų dvaro susidarymą ir raidą XVI a. vid. – XX a. pr. istorinės geografijos aspektu aptarė Vidmantas Jankauskas, atsekęs ir besikeitusius dvaro savininkus¹⁰.

²V. S i r u t a v i č i u s, Konstituciniai sumanymai Lietuvoje XIX a. pradžioje (1806–1812), *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*, Vilnius, 1993, p. 20–21.

³Sz. K o n a r s k i, Platerowie, *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 4, Paryž, 1867, s. 62.

⁴V. P u g a č i a u s k a s, *Napoleono administracija Lietuvoje*, Vilnius, 1998, p. 35; to paties, *XIX a. Lietuvos karinių dalinių istorija*, Vilnius, 2019, p. 26, 34.

⁵T. B a i r a š a u s k a i t ė, *Lietuvos bajorų savivalda XIX a. pirmojoje pusėje*, Vilnius, 2003, p. 141, 143, 145, 146, 149.

⁶S. M o r a v s k i s, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje, Atsiskyrelio atsiminimai (1818–1825)*, Vilnius, 1994, p. 78.

⁷G. G ü n t h e r - P u z y n i n a, *W Wilnie i dworach litewskich. Pamiętnik z lat 1815–1843*, Wilno, 1928, s. 130.

⁸*Herbarz starodawnej szlachty podług heraldyków polskich z dopełnieniem do czasów obecnych*, [1858–1860, Paryž], s. 49.

⁹Sz. K o n a r s k i, min. veik., p. 110.

¹⁰V. J a n k a u s k a s, Istorinės ir geografinės metamorfozės: dvaras–valsčius–miestelis–kaimas (Aluotų atvejis), *Acta Academiae Artium Vilmensis*, t. 47–48: *Lietuvos dvarai: kultūros ir šaltinių tyrinėjimai*, sudarė R. Butvilaitė, Vilnius, 2008, p. 133–143.

Straipsnyje siekiama, remiantis pirmiausia išlikusiais Dusetų dvaro archyvo dokumentais, saugomais Lietuvos valstybės istorijos archyve Pliaterių giminės fonde, rekonstruoti stambios dvarininkės pastangas tapti vienvalde tėvoninių vyro dvarų savininke. XIX a. tradicinės luominės visuomenės kontekste jos atvejis yra išskirtinis, tačiau jis leidžia tolydžio įveikti istoriografijos stereotipą apie „namų angelą sargą“, taikomą XIX a. pirmosios pusės Lietuvos bajorėms.

Datos straipsnyje pateikiamos taip: iki 1800 m. – pagal Grigaliaus kalendorių, po 1800 m. – pagal Julijaus kalendorių.

Svarbesnės žinios apie Žabas ir Pliaterius

Apolinara Žabaitė gimė 1779 arba 1780 m., data nustatyta pagal jos mirties metriką, kurioje parašyta, kad ji mirė 67 metų amžiaus 1847 m. sausio 3 d.¹¹ Internetiniai genealoginiai tinklalapiai ją painioja su seserimi Eleonora, kuriai priskiriamos ne visai tikslios Apolinaros gyvenimo datos (1784–1847)¹². Ji galėjo gimi kurioje nors tėvo valdoje, pavyzdžiui, Bartkuškyje ar Lužkose. Tėvo, Koscieshos (*Kościeszka*) herbo bajoro Tado Žabos (*Tadeusz Żaba*, ?–1800) karjera rodo jį buvusį įtakingu LDK vietinių administracinių struktūrų pareigūnu, aktyviu seimelių ir konfederacijų dalyviu¹³. 1763 m. jis gavo LDK kariuomenės husarų pulko vėliavininko patentą, 1768 m. tapo Vilniaus vaivadijos pavaivadžiu, 1770 m. – Vilniaus vaivadijos pakamariu, šešis kartus buvo renkamas pasiuntiniu į seimus, buvo išrinktas LDK Iždo komisijos komisaru, 1776 m. tapo Polocko kaštelionu, o 1784 m. – Polocko vaivada. Iš Stanislovo Augusto rankų priėmė Šv. Stanislovo ir Baltojo Erelio ordinus.

T. Žaba priklausė XVIII a. antrosios pusės veikėjų kartai, priverstai rinktis politinę poziciją lemtingu Abiejų Tautų Respublikai (toliau – Respublika) laikotarpiu, kai kilo valstybės išnykimo grėsmė. Jis bandė išvengti dalyvavimo LDK generalinėje konfederacijoje, atsisakė priimti Polocko konfederacijos maršalo lazdą, anot Ramunės Šmigelskytės-Stukienės, apskritai jai neprisiekė, dėl to konfederatai su juo susidorojo¹⁴. Iš tikrųjų, virš jo galvos susitelkė debesys, kai Lietuvos didysis etmonas, tuo metu Rusijos kariuomenės generolas leitenantas Simonas Korvinas-Kosakovskis (*Szymon Korwin-Kossakowski*)

¹¹ Księga metryk pogrzebowych kościoła parafialnego wileńskiego św. Jana od roku 1847 do r. 1848, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 1667, ap. 1, b. 8, l. 2.

¹² Prieiga per internetą: <http://www.sejm-wielki.pl/b/10.54.31> (žr. 2020 07 11); <https://www.geni.com/people/Ludwika-%C5%BBaba/600000019704190044>

¹³ Apie T. Žabos politinę veiklą žr.: R. Jurgaitis, *Nuo bajoriškos savivaldos iki parlamentarizmo: Vilniaus seimelio veikla 1715–1795 m.*, Vilnius, 2016.

¹⁴ R. Šmigelskytė-Stukienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius, 2003, p. 123, 189 (869 išnaša).

1792 m. gegužės 8 d. įsakė Polocko konfederacijos maršalui Jurgiui Korsakui (*Jerzy Korsak*) sekvestruoti neprisijungusio prie konfederacijos T. Žabos dvarus. Polocko vaivadais teko gelbėti padėtį, jis prisiekė konfederacijai 1792 m. rugpjūčio 14 d., t. y. likus dienai iki priesaikai nustatyto termino, tačiau tai padarė ne pats, o per įgaliotinį, karaliaus dvaro šambelioną Vincentą Podvinskį (*Wincenty Powiński*). Po antrojo Respublikos padalijimo 1793 m. jis jau buvo tarp Minsko gubernijos delegatų, Sankt Peterburge prisiekusių ištikimybę Jekaterinai II, 1797 m. vadovavo gubernijos delegacijai, vykusiai į Pavlo I karūnacijos iškilmes. Rusijos imperatorė jam atsidėjo suteikdama slaptojo tarėjo rangą, o imperatorius – įteikdamas Aleksandro Nevskio ordiną „už ištikimybę ir atsidavimą mūsų valstybės gerovei“¹⁵. A. Žabaitės motina Liudvika Kelpšaitė-Žabienė (*Ludwika z Kelpszów Żabina*, ~1740–1811?) taip pat prisiekė imperatorei Pastovių bažnyčioje 1793 m. birželio 13 d.¹⁶

Tadas ir Liudvika Žabai neturėjo vyriškos giminės palikuonių. Gausūs jų turtai atiteko trims dukterims. 1812 m. vasario 16 d. dukterų vyrai pagal sutuoktinių įgaliojimus pasirašė trišalį susitarimą, padalydami žmonių palikimą. Vyriausiajai Cecilijai, ištėkėjusiai už būsimojo Vilniaus gubernijos bajorų vadovo ir Maltos ordino komandoro Jono Marcinkevičiaus (*Jan Marcinkiewicz*), prie savo pavardės pridėjusio ir žmonos pavardę, atiteko Ušačų dvaras su palivarkais Vitebsko gubernijoje Lepelio apskrityje ir Sviados dvaras su palivarkais bei visais priklausiniais Minsko gubernijoje Barysavo apskrityje, valdoms priklausė iš viso 1620 valstiečių vyrų. Jai taip pat atiteko Vilniaus gubernijoje Vilniaus apskrityje motinai priklausęs Jazovo palivarkas ir Gelvonų dvaras su miesteliu. Vidurinės sesers Eleonoros vyras kunigaikštis Anupras Druckis-Liubeckis (*Onufry Drucki-Lubecki*) pasirinko Kazlouščinos (*Казлоўшчына Дунілавіцкая*) dvarą su palivarkais ir priklausiniais Minsko gubernijos Dysnos ir Užnerio apskrityse, Verškainių dvarą su palivarku Vilniaus gubernijoje Vilniaus apskrityje, iš viso 1640 priklausomų valstiečių vyrų, ir mūrinį namą Vilniuje Savičiaus / Didžiojoje gatvėse. Jauniausios sesers Apolinaros vyras grafas K. Pliateris pagal nusistovėjusią tradiciją pirma pasirūpinti jaunesniais vaikais valdas rinkosi pirmas. Tokiu būdu Apolinarai atiteko arčiau vyro valdų išsidėstęs Lužkų dvaras su miesteliu, palivarkais ir visais priklausiniais Minsko gubernijos Dysnos apskrityje ir Bartkuškio dvaras Vilniaus gubernijos Vilniaus apskrityje, iš viso 2226 priklausomi valstiečiai vyrai. Be to, buvo sutarta, kad visi Žabų giminės dokumentai, išskyrus susijusius su seserų paveldėtu turtu, bus saugomi Apolinaros Lužkų dvare su mūrine rezidencija, o seserys prireikus galės juos pasiskolinti¹⁷.

¹⁵ Генеалогические заметки о роде Жабов, личные и служебные материалы Полоцкого воеводы Тадеуша и Людвики (урожд. Келпша) Жабов, LVIA, f. 1276, ар. 1, b. 834, l. 5, 14, 26, 58–59.

¹⁶ Ten pat, l. 20.

¹⁷ Акт раздела имущества между Плятерами Казимиром и Аполинарией, Жабами Яном и Цецилией и Друцкими-Любецкими Онуфрием и Элеонорой после смерти Тадеуша и Людвики, и реестр имущества, 1812 г., ten pat, b. 528, l. 5–8, 9v.

Už Pliaterių herbo grafo K. Broel-Platerio A. Žabaitė ištekėjo 1805 m. Jis buvo kilęs iš vadinamosios lietuviškosios Pliaterių giminės linijos. Pagal Broel-Pliaterių 1805 m. rugsėjo 6 d. Lietuvos Vilniaus gubernijos bajorų deputacijos surašytą bajorystės išvadų raštą, jo senelis buvo Gegabastos ir Subačiaus seniūnas, karaliaus dvaro šambelionas, Lenkijos kariuomenės generolas majoras Jonas Liudvikas Pliateris (*Jan Ludwik Plater*), vedęs pusseserę Emerencijoną Pliaterytę (*Emerencja Plater*). Ji buvo Jono Liudviko tėvo, Lietuvos kariuomenės pulkininko Fabijono Pliaterio (*Fabian Plater*), brolio Aleksandro ir Sofijos Budbergytės (*Zofia von Budberg*) dukra, kurią užaugino kito jų brolio, Livonijos vaivados Ferdinando Pliaterio (*Ferdynand Plater*) trečioji žmona, visų brolių pusseserė Jadvyga Pliaterytė (*Jadwiga Plater*), neturėjusi savo vaikų. Jonas Liudvikas paveldėjo ne tik tėvo valdas, per santuoką su Emerencijona jam atiteko dėdžių Aleksandro ir Ferdinando Pliaterių valdos Ukmergės paviete: Aluotos, dar vadintos Didžiuoju ir Mažuoju Kazimieravu (Aluotos ir Aluotėlės), Antazavė, Dusetos ir Zalūbiškis. Jono Liudviko ir Emerencijonos santuokoje gimė sūnūs Juozapas, Jonas, Tadas ir Liudvikas, taip pat dukra Karolina, ištekėjusi už Žemaitijos (Raseinių žemės teismo) teisėjo Feliciano Karpio (*Felician Karp*)¹⁸.

Kazimieras gimė Jono Pliaterio (1759–1789) ir Onos Valavičiūtės (*Anna Wollowicz*, ?–1806) santuokoje. Bajorystės išvadų rašte minimas jo jaunesnis brolis Adomas (1788–1815). Čia pat aprašytas seniūnijų ir dvarų perėjimas Jono Liudviko Pliaterio palikuonims. Jo vyresnysis sūnus Juozapas, karaliui Stanislovui Augustui leidus, gavo po tėvo tris seniūnijas: Gegabastos, Jotkonių ir Subačiaus. Jis mirė jaunas, tačiau su žmona Rozalija Pliateryte (*Rozalia Plater*), Vilhelmo Pliaterio (*Wilhelm Plater*) ir Nagurskytės (*Nagurska*) dukra, buvo susilaukęs dukters Jadvygos ir sūnaus Ferdinando, paveldėjusio Vasaknų ir Zalūbiškio dvarus Ukmergės paviete ir Toliūnų dvarą Upytės paviete. Subačiaus seniūnija karaliaus Stanislovo Augusto 1776 m. privilegija atiteko Juozapo broliui Jonui Pliateriui (*Jan Plater*), iš tėvo paveldėjusiam Aluotas ir Dusetas. Gegabastos seniūniją gavo Liudvikas Pliateris (*Ludwik Plater*), paveldėjęs Antazavę ir Petraučizną, o valdas vėliau turėjo pasidalyti trys jo sūnūs Ksaveras, Kasparas ir Mykolas Pliateriai, kuriuos pagimdė Kunegunda Valavičiūtė (*Kunegunda Wollowicz*), Jono Pliaterio žmonos Onos sesuo. Tadas Pliateris (*Tadeusz Plater*) su Teodora Gurskyte (*Teodora Górska*) susilaukė vienturtės dukters Marijonos, tad jo valdos bajorystės išvadų rašte neminimos¹⁹.

¹⁸ Родословная рода графов из Броэль Плятеров, ten pat, b. 1, l. 1a, 7–10.

¹⁹ Ten pat, l. 13v–14.

Jono Liudviko Pliaterio palikuonių valdos atitenka Apolinarai Žabaitei-Pliaterienei

Lietuviškosios Pliaterių linijos valdos buvo išsidėsčiusios Vilniaus vaivadijos Ukmergės ir Uplytės pavietuose. K. Pliaterio seneliui Jonui Liudvikui Pliateriui mirus 1764 m.²⁰, jo dvarai iki gyvos galvos perėjo Emerencijonai Pliaterienei. Jonas, Tadas ir Liudvikas Pliateriai, taip pat jų brolio Juozapo našlė Rozalija Pliaterienė tėvų valdas pasidalijo 1783 m. kovo 14 d. Dalybų sutartyje neatsispindėjo seniūnijos, kurias jų tėvas laikė pagal emfiteuzės teisę, t. y. terminuotą (50 metų) seniūnijų nuomą su teise ją perduoti paveldėtojams, bet jas taip pat pasidalijo.

LDK nusistovėjo tradicija pirmajam rinktis valdas jauniausiam šeimos nariui. Todėl jauniausiajai Jono Liudviko atžalai Gegabrostos seniūnai Liudvikui Pliateriui buvo leista pasiimti jo nusižiūrėtus dvarus ir palivarkus: Antazavę, Čičirius, Griovadvarį, Petraučizną ir Steiniškius. Dauliūnų ir Sriubiškių seniūnai Tadui Pliateriui atiteko Toliūnų dvaras su Pumpėnų miesteliu ir Aluotos. Jotkonių ir Subačiaus seniūnas Jonas Pliateris pasiėmė Dusetas, Kraštus, Padustėlį, Šarkiškes ir Vaskaučyzną (Vosiškes). Rozalija Pliaterienė savo vaikų vardu pasiėmė likusią valdų dalį: Berčiūnus, Radutiškį, Vasaknas, Vėveliškį ir Zalūbiškį. Visi sutarė, kad valdų dokumentai bus paskirstyti savininkams, bet biblioteka liks Dusetose, o visi giminės nariai galės ja naudotis, pasiskolinti knygų, bet jas laikyti ne ilgiau kaip metus²¹.

Kai Jono Pliaterio paveldėtojas, Subačiaus seniūnas K. Pliateris vedė A. Žabaite, šeimai priklausė daugiau valdų. Pagal LDK teisę jis turėjo savo valdomis garantuoti žmonos pasoga: 200 tūkst. lenkiškų auksinų grynais pinigais, kurie padvigubėjo pagal reformacinį užrašymą, ir 100 tūkst. lenkiškų auksinų įvertintą kilnojimąjį turtą – briliantus, auksą, sidabrą, kariatas, gyvųjų inventorių ir kitus vertingus daiktus, iš viso pasoga buvo 500 tūkst. lenkiškų auksinų vertės. 1805 m. birželio 1 d. jaunavedys sudarė ir pasirašė susitarimą pagal vadinamąją įkeitimo-reformacijos teisę ir teisę iki gyvos galvos (*prawo zastawno-reformacyjne i dożywotnie*). Už gautą pasoga jis įkeitė sutuoktinei visas esamas ir būsimas savo valdas, suteikdamas jai teisę valdyti įkeistus dvarus iki mirties. Šis užrašymas tą pačią dieną buvo aktuotas Užnerio apskrities žemės teismo knygoje, o 1811 m. – Vilniaus gubernijos vyriausiojo teismo 2-ame departamente. Užrašymo metu K. Pliateriui priklausė Jotkonių ir Subačiaus seniūnijos bei Aluotos, kurias jis valdė pagal 1801 m. balandžio 22 d. susitarimą su motina Ona Valavičiūte-Pliateriene. Kitos Jono Pliaterio valdos – Anapolis, Dusetos, Kraštai,

²⁰Ten pat, l. 10.

²¹Материалы (акты раздела имущества и ввода во владение, резолюции и др.) 1) на владение Плятерами им. Дусяты, Голоты, Гравембург, Иодканское и Суботское староства и др.; 2) об установлении опеки над имуществом Плятер Аполинарии, 1783–1820, ten pat, b. 300, l. 1–2.

Padustėlis, Šarkiškės ir Vaskaučyzna – iki gyvos galvos priklausė motinai, vėliau jas turėjo pasidalyti su broliu, šiam sulaukus pilnametystės. Jonui Pliateriui priklausė ir Česnaviškis, kurį iki gyvos galvos valdė karaliaus dvaro šambelionas Juozapas Matkevičius (*Józef Matkiewicz*). Tačiau tai nebuvo kliūtis ne tik įrašyti, kad žmona iki gyvos galvos galės valdyti ir šiuos dvarus, kai jie atiteks Kazimierui, bet ir leisti jai dvaruose kaip nori tvarkytis, jais disponuoti, iš jų rinkti pajamas, jomis naudotis ir niekam už tai neatsiskaityti²².

Kazimieras ir sulaukęs pilnametystės Adomas Pliateriai tėvų palikimą pasidalijo 1807 m. gegužės 28 d. Dalybų sutartį pasirašė Aluotose. Jaunesnysis brolis pasirinko Aluotas, Padustėlį su kaimais ir visais priklausiniais. Vyresniajam atiteko Dusetų miestelis, dvaras ir Anapolio palivarkas su kaimais ir visais priklausiniais. Čia pat buvo nutarta pasidalinti Dusetų archyve saugomus valdų dokumentus. Broliai pasidalijo ir kilnojamąjį turtą, išskyrus daiktus ir sidabrą, kuriuos savo vienturtei dukrai Marijonai testamentu buvo užrašęs jų dėdė Tadas Pliateris, ir kurie vis dar buvo saugomi Dusetų dvare. Vyresniajam Kazimierui atiteko Subačiaus seniūnija drauge su miesteliu, jaunesniajam Adomui – Jotkonių seniūnija. Be to, K. Pliateris visus savo įsipareigojimus žmonai, surašytus įkeitimo-reformacijos sutartyje, perkėlė į Dusetų valdą. Dalybose nedalyvavo nei sesuo Kunegunda, ištekėjusi už Darsūniškio seniūno grafo Gabrieliaus Oginskio (*Gabriel Ogiński*), nei mirusios sesers Onos, ištekėjusios už Minsko kašteliono Liudviko Rokickio (*Ludwig Rokicki*), paveldėtoja Teklė. Pasidalijo jie ir motinai priklausiusį Božino dvarą Minsko gubernijoje Ihumeno apskrityje, o Kazimieras apsiėmė išmokėti juo garantuotas Valavičių skolas²³.

1807 m. gegužę Adomas Pliateris atsisakė motinos palikimo brolio naudai. Motinos valdų paveldėjimas pagal Lietuvos teisę priklausė ir dukterims. Savo Božino dvaro dalies Kazimiero naudai 1807 m. spalį taip pat atsisakė Kunegunda Pliaterytė-Oginskienė ir nepilnametės Teklės Rokickytės (*Tekla Rokicka*) vardu jos tėvas L. Rokickis. 1808 m. pradžioje Božiną įsigijo Liudviko Pliaterio sūnus, Kazimiero ir Adomo pusbrolis, kunigas misionierius Mykolas Pliateris (*Michał Plater*). Sandorio būta savito. Už dvarą, įvertintą 700 tūkst. lenkiškų auksinų arba 35 tūkst. auksinų, pirkejās grynais nemokėjo, nes jų neturėjo. Mainais į Božiną jis atidavė K. Pliateriui jam priklausiusią Antazavos ir Petraučiznos dvarų, Čičirių, Griovadvario ir Steiniškių palivarkų trečiąją dalį. Šios valdos tuo metu vis dar priklausė jo motinai Kunegundai Valavičiūtei-Pliaterienei, todėl jis įsipareigojo už nusipirktą, tiksliau – apsiėmė, dvarą kasmet mokėti septynių procentų palūkanas nuo 10 tūkst. auksinų²⁴.

²² Ten pat, l. 5–7.

²³ Ten pat, l. 10–12, 14, 18.

²⁴ Материалы (квитанционные и асекурационные записи, акты обмена, отречения, ввода во владение, соглашения, доверенности, реестры документов и прочее) о соглашении между Плятером Ка-

1808 m. gruodžio pabaigoje vaznys įvesdino K. Pliaterį į Griovadvarį remiantis eksdivizinio teismo sprendimu, taip jis tapo visateisiu palivarko ir jam priklausančių kaimų savininku. Tai rodo, kad pusbrolių apsikeitimas dvarais buvo gana komplikuoatas²⁵.

Nors K. Pliaterio valdos plėtėsi – prie Dusetų dvaro prijungė išgytą Zaduojos palivarką – jam prastai sekėsi išlaikyti nuosavybę. Nuo 1807 m. iš jo rankų pradėjo slysti pagrindinė rezidencija – Dusetos. Grafas buvo skolingas Gabrieliui ir Kunegundai Oginskiam kapitalinę sumą, sudariusią sesers pasogą, žadėtą išmokėti 1808 m. balandžio 5 d. Tačiau jos nemokėjo ir iš svainio pasiskolino dar 8 tūkst. olandiškų auksinų, o visos skolos mokėjimo terminas buvo nukeltas vieneriems metams. K. Pliateris laiku negražino skolos, tik išmokėjo dalį palūkanų, tad sesuo ir svainis 1809 m. birželį pašaukė sutuoktinius Apolinarą ir Kazimierą Pliaterius į Trakų apskrities pilies teismą, už neišmokėtą seseriai pasogą, kurią su palūkanomis sudarė 9085 olandiški auksinai, 310 lenkiškų auksinų ir 24 grašiai, reikalaudami Dusetų dvaro su Anapolio, Griovadvorio ir Zaduojos palivarkais. 1810 m. sausio 20 d. teismas priėmė sprendimą tenkinti Oginskių reikalavimą ir Dusetos su palivarkais atiduoti Oginskiam pagal vadinamosios tradicijos teisę²⁶.

Tačiau Oginskiai Dusetų neperėmė. Remiantis K. Pliaterio užrašymais sutuoktinei, teisiškai ji buvo traktuotina kaip Dusetų savininkė, todėl jai, o ne vyrui teko gelbėti valdą nuo perėjimo kitiems savininkams. Ji tai padarė padengdama K. Pliaterio skolą savo lėšomis. Giminės susitarė, kaip išspręsti susidariusią situaciją, nepažeidžiant abipusių interesų. Už padengtą skolą Oginskiai perleido A. Žabaitei-Pliaterienei tradicijos teisę į Dusetas²⁷. Palūkanoms sumokėti ji įkeitė G. Oginskiui Bartkuškio dvarą už 8491 auksiną ir nuo 1811 m. balandžio 23 d. ketveriems metams išsinuomojo Bartkuškį, neprarasdama teisės tvarkytis dvare kaip norėjo, su sąlyga kasmet mokėti nuomos mokesį, apskaičiuotą nuo įkeitimo sumos ir kuris veik atitiko kasmetines palūkanas už K. Oginskienės pasogą. Išlikę kvitai rodo, kad A. Žabaitė-Pliaterienė reguliariai atsiskaitydavo su G. Oginskiu, laikydamosi visų susitarimo sąlygų²⁸.

зимиром и Огинским Габриелем, Плятерами Казимиром и Михалом, Каспром и Кунегундой о праве владения им. Божин Игуменского повета, Антузово, Пиотровшизна, Гравембург, Задое, 1807–1818, ten pat, b. 316, l. 1, 3–3v, 5–8v.

²⁵Ten pat, b. 300, l. 33.

²⁶Материалы (инвентарь им. Дусяты, судебные решения, долговые обязательства, арендный акт и др.) о переходе прав на им. Дусяты за долги Плятеров Казимира и Аполинарии Огинскому Габриэлю и об отдаче Огинским им. Борткушки в арендное содержание Плятер Аполинарии, 1807–1814, ten pat, b. 315, l. 1, 5, 13–14, 19, 21–21v.

²⁷Материалы (прошения, предписания, копия указа Сената, рапорта, донесения, письма, записки и пр.) по судебному делу между Плятерами Казимиром и Аполинарией о праве собственности на имение Дусяты, 1818–1821 и б. д., ten pat, b. 136, l. 29–29v.

²⁸Ten pat, b. 315, l. 43–43v, 69.

G. Oginskiui ir A. Žabaitei-Pliaterienei pasirašius sutartį buvo sutvirtinta grafienės teisė į Dusetas. 1811 m. gegužės 10 d. Ukmergės apskrities vaznys Antanas Goreckis (*Antoni Gorecki*) liudininkų akivaizdoje paskelbė A. Žabaitei-Pliaterienę jai įkeistų Dusetų miestelio ir dvaro su kaimais, Griovadvario ir Zaduojos palivarkų savininke, iki jai bus gražinta pasoga. Gegužės 12 d. intromisija buvo įrašyta į Ukmergės apskrities pilies teismo knygas. Vaznys teigė, kad įvesdinimui atlikti jį pakvietęs K. Pliateris²⁹. Vėliau K. Pliateris teigs, kad žmonos įvesdinimas į valdą vyko jam nežinant ir buvo neteisėtas, nes Griovadvarį ir Zaduoją jis įsigijęs 1807–1808 m. po užrašymų žmonai, taip pat Juozapui ir Felicijonai Pomarnackiams (*Józef i Felicjana Pomarnaccy*) pardavė Subačiaus seniūniją, apkeitinėjo kaimus, kitaip tariant, keitęs nuosavybės sudėtį, ir jam neprireikė žmonos sutikimo³⁰.

Šiaip ar taip, iki 1812 m. karo A. Žabaitė-Pliaterienė *de jure* turėjo nuosavybės teisių į vyro valdas, o 1812 m. tapo ir nuosavų valdų savininke.

1812 m. karo cezūra

1812 m. Prancūzijos ir Rusijos karas pakeitė Pliaterių nuosavybės statusą, taip pat pakeitė Apolinaros ir Kazimiero Pliaterių santykius. Buvusios Lenkijos kariuomenės pulkininkas K. Pliateris rugpjūčio pabaigoje įstojo į Napoleono I Didžiąją armiją su paties organizuotu ir ekipuotu pėsčiųjų šaulių batalionu³¹. Prancūzų kariuomenės Lietuvoje formuotame dalinyje batalionui buvo suteiktas trečias numeris. Gruodį jis gynė Vilnių, dalyvavo mūšyje ties Aušros vartais³². Drauge su atsitraukiančia Prancūzijos armija K. Pliateris pasuko į Vakarus.

Rusijos imperatorius 1812 m. gruodžio 12 d. paskelbtame manifeste žadėjo dovanoti kaltę valdinams, kariavusiems prancūzų pusėje, jeigu jie grįš iš užsienio iki 1813 m. vasario 12 d. Nustatytuoju terminu negrįžusiųjų dvarus liepta sekvestruoti, o vėliau – konfiskuoti. A. Žabaitė-Pliaterienė turėjo gerai žinoti, kad jos vyras laiku negrįš, nes 1813 m. vasario 10 d., t. y. likus dviem dienoms iki valdžios nustatyto termino pabaigos, jos įgaliotinis, Polocko matininkas Vincentas Pylinskis (*Wincenty Pylinski*) įteikė prašymą Vilniaus kariniam gubernatoriui Aleksandrui Rimskui-Korsakovui netaikyti sekvestro

²⁹Ten pat, b. 300, l. 35–36.

³⁰ По прошению графини Плятеровой о забрании у нее имени Казимиром Плятером, 27 генваря 1818 г., ten pat, f. 380, ap. 66, b. 894, l. 9, 10v.

³¹ Заявление Казимира Плятера военному министру Франции об его увольнении, военный послужной список и др., ten pat, f. 1276, ap. 2, b. 68, l. 1.

³² V. P u g a č i a u s k a s, *XIX a. Lietuvos karinių dalinių istorija*, p. 26, 34.

Dusetoms, priklausančioms A. Žabaitei-Pliaterienei, ir pateikė visą pluoštą dokumentų, įrodančių jos teisę į nuosavybę³³.

Vasario 11 d. Vilniaus ir Gardino gubernatoriams išsiuntinėtas įsakymas kontroliuoti, kad apskričių policija ir bajorų vadovai pasirūpintų konfiskuotinių dvarų priežiūra ir užtikrintų jų pajamų, atiteksiančių išdui, saugumą, išsiaiškintų išslapstytą dvarininkų emigrantų turtą. Išnuomotiesiems, įkeistiems, iki gyvos galvos ar kitaip kitiems asmenims perleistiems dvarams konfiskuoti buvo įsteigtos likvidacinės komisijos.

A. Žabaitė-Pliaterienė įtikino A. Rimskį-Korsakovą, kad ji yra teisėta Dusetų savininkė. 1813 m. balandžio 5 d. karinis gubernatorius liepė Vilniaus likvidacinės komisijos pirmininkui Aleksandrui Lavinskiui palikti dvarą grafienei. Vis dėlto komisija pageidavo gauti nuosavybę įrodančius dokumentus, o įsitikinusi jų teisingumu, pareikalavo dvarą tvarkyti atsakingai, jį gerai prižiūrėti, nepraskolinti, neperleisti kitiems asmenims ir laiku mokėti mokesčius, nes jai mirus, dvarai atiteks išdui³⁴. Taip A. Žabaitė-Pliaterienė tapo savininke nuosavybės, kuri dėl vyrui inkriminuojamos kaltės negalėjo pereiti palikuonims.

Iždo kėsinimasi į užsienyje išsislapsčiusių Napoleono I šalininkų dvarus rodo finansų ministro draudimas apskričių žemės teismams nagrinėti tokių dvarų savininkų kreditorių pretenzijas dėl nesumokėtų skolų, nes tai priklauso iždo kompetencijai. Kai Vilniaus universiteto profesorius Ferdinandas Špicnagelis (*Ferdynand Szpicnagiel*) apskrities žemės teisme pateikė ieškinį A. Žabaitei-Pliaterienei dėl jos anytos O. Valavičiūtės-Pliaterienės jam negražintų 630 auksinų, teismui liepta bylos nenagrinėti ir ateityje nepriimti Pliaterių kreditorių ieškinių. K. Pliaterio skolos tuo metu sudarė daugiau kaip 1 210 tūkst. lenkiškų auksinų, tačiau pagal imperijos teisę A. Žabaitė-Pliaterienė buvo laikina išdui pereinančių dvarų savininkė ir neturėjo atsiskaitinėti su kreditoriais³⁵.

Prancūzų pusėje atsidūrė ir Adomas Pliateris. Iš jo dvarų valdytojo ir reikalų patikėtinio Viktoro Vareckio (*Wiktor Warecki*) prašymo A. Rimskiui-Korsakovui, rašyto 1813 m. liepą, aiškėja, kad jaunas grafas tarnavo Napoleono I garbės gvardijoje, gavęs įsakymą atvykti į Maskvą, jos nepasiekęs pateko į rusų nelaisvę. Pirma jį laikė Oriole, vėliau Charkovo gubernijoje Sumų mieste ir nepaleido iki karo pabaigos. Jo laiškai, rašyti valdytojui, rodo, kad nelaisvėje sirgo ir kentė nepritekliaus. A. Pliateriui priklausantys Aluotos ir Padustėlis pateko į sekvestruotinių dvarų sąrašą, bet paaiškėjus, kad jis yra Rusijoje, dvarai buvo laikinai areštuoti, o vėliau gražinti savininkui³⁶. A. Pliateris grįžo į Lietuvą

³³ Материалы (прошения, копии предписаний военного губернатора, постановления Виленского нижнего земского суда и пр.) об освобождении от секвестра имения Дусяты с фольварками, 1813 г., LVIA, f. 1276, ap. 1, b. 129, l. 1–2.

³⁴ Ten pat, l. 3, 5, 21–21v, 28–28v.

³⁵ Ten pat, b. 136, l. 9–12.

³⁶ Материалы о секвестре имений Плятера Адама Подусяты и Голоты, 1813–1819, ten pat, b. 323, l. 1–4, 18–23v.

ne anksčiau kaip 1813 m. pabaigoje. 1815 m. balandžio 17 d. jis mirė nesukūręs šeimos³⁷. Tuo metu tiesioginis jo turtų paveldėtojas K. Pliateris buvo emigracijoje.

Dusetų archyvo dokumentai rodo, kad A. ir K. Pliateriai turėjo du sūnus: Vladislavą Evaristą, gimusį 1808 m. spalio 26 d., spalio 27 d. pakrikštytą Šv. Jonų bažnyčioje Vilniuje, ir Cezarį Augustiną, gimusį 1810 m. rugpjūčio 27 d., rugpjūčio 28 d. pakrikštytą Šv. Kazimiero bažnyčioje Vilniuje³⁸. Broel-Pliaterių genealogijos sudarytojas Sz. Konarskis mini neišgyvenusius sutuoktinių vaikus: Erazmą Ernestą Henriką, gimusį 1807 m. sausio 18 d. Vilniuje, Juozapą Ildefonsą Vladimirą, gimusį 1813 m. sausio 27 d., ir Ričardą, kurio gimimo datos jis nenustatė³⁹.

Pagal LDK teisę mirusio dėdės palikimą turėjo perimti Vladislovas ir Cezaris Pliateriai. Už juos tai suskubo padaryti motina, veikusi nepilnamečių vardu. 1815 m. balandžio 20–24 d. Ukmergės apskrities vaznys Mikalojus Valentinavičius (*Mikołaj Walentynowicz*) skubiai įvesdino A. Pliaterienę į Jotkonių seniūniją, Aluotų bei Padustėlio dvarus. Taip ji prisiėmė savininko įsipareigojimus iki sūnų pilnametystės. Grafienė turėjo prižiūrėti sūnų palikimą kartu su Ukmergės bajorų globos institucijos nedelsiant paskirtais globėjais: Vilniaus gubernijos vyriausiojo teismo posėdininku Tomu Umiastovskiu (*Tomasz Umiastowski*), Subačiaus seniūnu Ferdinandu Pliateriu, Apolinaros sesers vyru Jonu Marcinkevičiu-Žaba (*Jan Marcinkiewicz-Żaba*) ir Ukmergės apskrities vėliavininku Antanu Kušelevskiu (*Antoni Kuszelewski*)⁴⁰. Jie formaliai rūpinosi Pliaterių reikalais iki K. Pliaterio sugrįžimo.

Nežinoma, kodėl grafas neliko emigracijoje. Yra išlikęs juodraštis jo prašymo Prancūzijos karo ministrui dėl atsistatydinimo ir apdovanojimo Garbės legiono kryžiumi už jo nuopelnus Prancūzijai, datuojamas 1815 m.⁴¹ Dusetų rezidencijos slenkstį jis peržengė 1815 m. lapkritį⁴².

³⁷ Свидетельство о смерти Плятера Адама, ten pat, f. 1276, ap. 1, b. 17, l. 1.

³⁸ Метрики о крещении Цезария и Владислава Плятеров (выписи 1831 и 1834 гг.), ten pat, b. 22, l. 3–6; Материалы (прошения, постановления Виленской губернской комиссии по определению степени вины (...), объяснения, резолюции, мнения членов Ликвидационной комиссии, повестки и прочее по делу Плятер Аполинари в Ликвидационной комиссии и в Сенате об освобождении засековстранных за участие в восстании Плятеров Владислава и Цезаря имений Дусяты, Подусяты, Голоты, Аннополь, Крашты, Шарковщина, Щенсновишки, 1831–1839 г. и б. д., ten pat, b. 341, l. 133v.

³⁹ Sz. K o n a r s k i, min. veik., p. 113.

⁴⁰ LVIA, f. 1276, ap. 1, b. 300, l. 37–37v, 43.

⁴¹ Заявление Казимира Плятера военному министру Франции об его увольнении, военный послужной список и др., ten pat, f. 1276, ap. 2, b. 68, l. 1.

⁴² Ten pat, f. 380, ap. 66, b. 894, l. 9.

Pliaterių konfliktas dėl teisės į tėvoniją

Anot K. Pliaterio, jam grįžus iš užsienio sutuoktinė atsiskaitė už savarankišką dvarų valdymą ir perdavė visus pinigus. Beje, pajamos buvo nemažos, iš dvarų kasmet suplaukdavo apie 150 tūkst. lenkiškų auksinų pajamų. Nuo tada jis pats tvarkėsi dvaruose, skyrė valdytojus, nuomojo palivarkus, rinko pajamas, dvarų tarnybai duodavo net smulčiausius nurodymus, o žmona į juos nesikišo⁴³.

Po dvejų metų įsižiebė sutuoktinių konfliktas dėl teisės į tėvoninius Pliaterių dvarus. A. Žabaitės-Pliaterienės atsiskaitymas grįžusiam vyrui ar jo rūpinimasis dvarų reikalais nereiškė, kad ji atsisakė savininkės statuso. K. Pliateriui sutuoktinės vienvaldystė reiškė jo prigimtinių teisių nepaisymą, joks XIX a. dvarininkas nebūtų susitaikęs su panašia situacija. Grįžęs iš Prancūzijos jis atkūrė iki jo emigracijos buvusią tvarką perimdamas iš sutuoktinės ūkinius ir finansinius reikalus. Bet ši padėtis jo akivaizdžiai netenkino.

Dusetų archyve išliko kopijų ir juodraščių dokumentų, susijusių su sutuoktinių kova dėl teisės valdyti Pliaterio tėvoniją. Kažkurio A. Žabaitės-Pliaterienės įgaliotinių parengtas juodraštinis teksto, apibendrinančio konflikto eigą, rodo, kad K. Pliateris siekė susigrąžinti neapdairiai sutuoktinei perleistas teises į tėvoniją 1805 m. užrašymu ir kvestionuoti jos teisę į Dusetų tradiciją. Be to, tėvoniją papildė velionio brolio dalis, žadanti gerų pajamų. Užrašymų galiojimo jis niekaip negalėjo panaikinti, todėl vertė sutuoktinę savo noru atsakyti teisių į tėvoniją, pirmiausia – Dusetų dvarą su palivarkais. Anot konflikto eigą aprašiusio anonimo, grafo būta švaistūno, todėl A. Žabaitė-Pliaterienė, rūpindamasi nepilnamečių vaikų interesais, nepasidavė vyro spaudimui, juolab kad grįžęs iš Paryžiaus, jis prabilo apie skyrybas. Sutuoktinės atsisakymas keisti jos įteisintą statusą supykėdė grafą, jis uždraudė jai rūpintis vaikais ir su jais bendrauti⁴⁴.

Konfliktas iškilo į viešumą ne anksčiau kaip 1817 m. pabaigoje. 1817 m. gruodžio 20 d. A. Žabaitė-Pliaterienė paskyrė naują Dusetų dvaro valdytoją pasirašydama įgaliojimą Trakų pataurininkui Ignacui Žarnovskiui (*Ignacy Żarnowski*). Gruodžio 31 d. naujas valdytojas jau tvarkėsi Dusetose, o 1818 m. sausio 3 d. įteikė dvaro sąskaitininkui Antanui Onacevičiui (*Antoni Onacewicz*) raštišką paliepimą paklusti jo įsakymams⁴⁵. Sąskaitininkas pranešė K. Pliateriui, tuo metu dalyvavusiam Vilniaus gubernijos seimelyje, apie be jo žinios paskirtą Dusetų valdytoją, o grafas liepė šį vyti lauk.

1818 m. sausio 15 d. A. Žabaitės-Pliaterienės advokatas, Ukmergės pilies teismo regentas Jokūbas Jaloveckis (*Jakub Jalowiecki*) pateikė skundą Ukmergės apskrities žemės teismui. Grafienė kaltino vyrą savivale, kišimusi į jos administracinius potvarkius,

⁴³Ten pat, l. 9v, 15v.

⁴⁴Ten pat, f. 1276, ap. 1, b. 136, l. 183.

⁴⁵Ten pat, l. 16, 18–20.

kilnojamojo turto ir jos teisę į nuosavybę patvirtinančių dokumentų atėmimu, o tarnautoją A. Onacevičių nepaklusnumu⁴⁶. A. Onacevičius parašė grafieniui atsiprašymo laišką, kuriame užsiminė, kad A. Žabaitė-Pliaterienė tuo metu laukėsi ir netrukus turėjo gimdyti. Užjausdamas dėl vyro elgesio, jis rašė: „Atleisk, Šviesiausioji Ponia Geradare, mano drausą, bet taip pasakysiu, reikia visai neturėti širdies atimant dokumentus iš besilaukiančios moters kaip iš paskutinio žmogaus ir sukeliant jai dar didesnę skausmą“⁴⁷.

Sausio 29 d. Ukmergės apskrities žemės teismui nagrinėjant bylą Pliaterienė prieš Pliaterį, paaiškėjo daugiau konflikto detalių. K. Pliateris išvijo žmoną iš Dusetų, ji gyveno Vilniuje arba Bartkuškyje, bet Dusetose liko jos dvariškių. Grafas liepė jiems išsikelti į šeimininkės dvarus – Bartkuškį arba Lužkas, tarnaitę Karoliną Šimanskytę (*Karolina Szymańska*), prižiūrėjusią grafienės garderobą ir daiktus, liepė išvežti paprastu vežimu, palikti Dusetose ekipažus, arklių pakinktus, vežėjų livrėjas, visą grafienės kilnojamąjį turtą, o raktą nuo lobyno su jos daiktais – atimti⁴⁸. Teismo sprendimas nėra žinomas, bet jo, matyt, neprisiekė.

Dėl patirtos skriaudos A. Žabaitė-Pliaterienė 1818 m. sausio 20 d. kreipėsi į vicegubernatorių, einantį civilinio gubernatoriaus pareigas, vyro giminaitį Mykolą Pliaterį-Zybergą (*Michał Plater-Zyberk*). Šis pavedė Ukmergės žemutinio žemės teismo išpavnikui Teodorui Petkevičiui (*Teodor Pietkiewicz*) apklausti K. Pliaterį, tačiau grafas buvo Vilniuje ir apklausa neįvyko⁴⁹. Grafienė įteikė skundą kariniam gubernatoriui A. Rimskiui-Korsakovui, kad šis įsakytų gubernatoriaus vadovaujamai Vilniaus gubernijos valdybai tuoj pat grąžinti jai Dusetų dvarą, kurį karinis gubernatorius jau buvo pripažinęs jos nuosavybe, o kaltininkus nubausti. Vasario 5 d. rezoliucija A. Rimskis-Korsakovas pavedė Gubernijos valdybai atkurti teisingumą, ši vasario 28 d. išsiuntė raštą Ukmergės apskrities žemutiniam žemės teismui, liepdama imtis veiksmų ir grąžinti grafieniui dvarą⁵⁰.

Kaip vėliau savo raporte Vilniaus gubernijos valdybai aiškino išpavnikas T. Petkevičius, jis negalėjęs tuoj pat vykdyti paliepimo, nes lydėjo po apskritį valdininką, išieškantį mokesčių nepriemokas, tačiau liepęs teismo posėdininkui Antanui Brunovui (*Antoni Brunow*) pasirūpinti daiktų saugumu Dusetų dvare. Jis pats dvare pasirodė kovo 25 d. Grafas raštu jam pranešė, kad jis nepripažįsta Gubernijos valdybos rezoliucijos ir rengiasi ją apskusti. T. Petkevičius nevykdė Gubernijos valdybos pavedimo grąžinti Dusetas teisėtai savininkei, bet ėmėsi atskiro tyrimo, taip viršydamas savo kompeten-

⁴⁶Ten pat, l. 27, 29v–30.

⁴⁷Ten pat, l. 31.

⁴⁸Ten pat, l. 37.

⁴⁹Ten pat, f. 380, ap. 66, b. 894, l. 3.

⁵⁰Ten pat, f. 1276, ap. 1, b. 136, l. 62, 63.

cijas. Iš A. Žabaitės-Pliaterienės reikalų patikėtinio Benedikto Tubelevičiaus (*Benedykt Tubelewicz*) jis pareikalavo dvarų užrašymų ir inventorių, mokesčių kvitų, registrų ir kitų dokumentų, patvirtinančių grafiinės teisės. Patikėtinis dokumentų nepateikė ir išvyko iš dvaro. Ispravnikas apklausė palivarkų nuomininkus, pareiškusius, kad jie sumokėjo K. Pliateriui nuomą ir neleis palivarkų užimti kitam savininkui. Apie sutuoktinių santykius apklausė kaimynystėje gyvenusius dvarininkus. Galiausiai į raportą įtraukė išsamų, citatomis iš Lietuvos Statuto išmargintą K. Pliaterio paaiškinimą, kodėl jis neigia perleidęs žmonai tėvoninius dvarus, ir padarė išvadą, kad grafas yra teisėtas šeimininkas⁵¹. Buvo akivaizdu, kad T. Petkevičius veikė K. Pliaterio naudai. Gubernijos valdyba į raportą nereagavo, situacija Dusetose nepasikeitė, išskyrus tai, kad grafas iš valstiečių surinko mokesčius, bet į išdą pagalvės nesumokėjo. Susidariusią didelę nepriemoką vėliau teko mokėti A. Žabaitei-Pliaterienei⁵².

Tikslo nepasiekė ir antras A. Žabaitės-Pliaterienės skundas, pateiktas Vilniaus gubernijos valdybai 1818 m. balandžio 28 d., kuriuo reikalauta vykdyti savo pačios sprendimą atkurti teisingumą. Gegužės 24 d. ji vėl kreipėsi į A. Rimskį-Korsakovą, prašydama paraginti Gubernijos valdybą patenkinti jos prašymą, be to, nušalinti nuo sprendimo vykdymo jos vyrui pataikaujantį T. Petkevičių ir jį nubausti už padarytus piktnaudžiavimus. Karinis gubernatorius liepos 20 d. išsiuntė raštą Vilniaus gubernijos valdybai, kuri liepos 25 d. išsamiai išnagrinėjo ispravniko ir sutuoktinių Pliaterių argumentus. Nagrinėjimas buvo palankus A. Žabaitei-Pliaterienei, nes valdyba nutarė įsakyti Ukmergės apskrities žemutiniam žemės teismui nedelsiant siųsti į Dusetas teismo narį, kad šis grąžintų grafienei dvarą su priklausiniais ir visais daiktais, o K. Pliateriui praneštų, kad jeigu jis turi žmonai pretenzijų, lai kreipiasi į teismą nustatyta tvarka⁵³.

Paklusę Gubernijos valdybos įsakui, 1818 m. rugpjūčio 7 d. į Dusetas atvyko Ukmergės žemutinio žemės teismo posėdininkas ir vaznys atlikti teisinę procedūrą – grąžinti A. Pliaterienę į dvarą. Jie savo pareigą atliko, bet K. Pliateris, nors rezidavo Aluotose, pasiliko Dusetose, o į jas grįžus A. Žabaitei-Pliaterienei, dvare įsigalėjo dvivaldystė⁵⁴.

Dusetų dvare įsivyravo nesantaika, į kurią buvo įtraukti tarnautojai, dvariškiai ir valstiečiai, kurstomi nepaklusti grafienei. Bet K. Pliateris suvokė, kad namų karas netinkama priemonė įrodyti teisę į tėvoniją. Jis pats, be įgaliotinių ar teisininkų pagalbos, papunkčiui surašė prašymą imperatoriui Aleksandriui I. Prisistatęs nukentėjusiu nuo žmonos, pasikėsinusios į jo nuosavybę, ir jos bičiulių intrigų, nuskurdintu, paliktu be pragyvenimo šaltinio su mažamečiais vaikais, išdėstė nuosavybės perėjimo iš rankų į rankas istoriją,

⁵¹ Ten pat, l. 43–44v.

⁵² Ten pat, l. 183v.

⁵³ Ten pat, f. 380, ap. 66, b. 894, l. 7–30v.

⁵⁴ Ten pat, f. 1276, ap. 1, b. 136, l. 183v.

prašė imperatoriaus įsako Valdančiojo senato 3-iajam apeliacijų departamentui, kad šis panaikintų Vilniaus gubernijos valdybos sprendimą atiduoti dvarus sutuoktinei⁵⁵.

A. Žabaitė-Pliaterienė vėl pateikė A. Rimskiui-Korsakovui eilinį skundą dėl netvarkos Dusetose, į kurį jis reagavo 1818 m. gruodžio 24 d., liepęs Gubernijos valdybai komandiruoti valdininką ištirti padėtį vietoje ir išsiaiškinti kaltininkus, o A. Žabaitėi-Pliaterienei liepta pranešti, kad dėl vyro pašalinimo iš dvaro rūpintusi jos globėjai, o ne ji pati⁵⁶.

Grafienė dar pavasarį prašė skirti jai globėjus, suprasedama, kad viena konflikto neišspręs. Minsko gubernijos Dysnos apskrities, kurioje stovėjo jos nuosavas dvaras, Bajorų globa skyrė globėjus, pasielgdama netradiciškai, nes įstatymai juos numatė našlėms ar gyvanašlėms, vyrui dingus be žinios. Globėjai prisiimdavo testamentą vykdytojų, našlių turto, ūkio prižiūrėtojų, finansinių patarėjų ir panašias funkcijas. A. Žabaitės-Pliaterienės atveju jų paramos prirėkė aukštesniojo teismo instancijoje. Mat ji padavė vyrą į Breslaujos apskrities žemės teismą, reikalaujama apskaičiuoti, kiek vyras jai skolingas už atsiuntę pasogą ir apmokėtas jo paties skolas, o K. Pliateris savo ruožtu iškėlė bylą jai ir Breslaujos teismui Vilniaus gubernijos vyriausiojo teismo 2-ajame departamente. Bajorų globa skyrė jai globėjus: vyro giminaitį, Užnerio apskrities bajorų vadovą Konstantiną Pliaterį (*Konstanty Plater*), kuris šios naštos atsisakė, sesers vyrą, Minsko gubernijos vyriausiojo teismo 2-ojo departamento pirmininką J. Marcinkevičių-Žabą, Vilniaus gubernijos vyriausiojo teismo laikinojo departamento posėdininką T. Umiastovskį ir buvusį Raseinių pakamarių Mykolą Zaleskį (*Michał Zaleski*)⁵⁷.

Paskirtieji globėjai, paklusę karinio gubernatoriaus paliepimui, 1818 m. gruodžio 30 d. prašė Gubernijos valdybos iškraustyti K. Pliaterį į Aluotas su visu jo dvaru, nes konfliktas Dusetose tik aštrėja – grafienės dvaro tarnautojus grafas laiko arešte, o jo paties tarnai pasiryžę panaudoti šaunamuosius ginklus⁵⁸. Gubernijos valdyba taip pat ėmėsi priemonių, pasiuntė į Dusetas eilinį tyrėją – kriminalinių reikalų striapčių Chondzinskį (*Chądziński*), bet grafas jo neįsileido į dvarą.

Gavusi eilinį A. Žabaitės-Pliaterienės skundą Gubernijos valdyba 1819 m. sausio 31 d. vėl nagrinėjo sutuoktinių vienas kitam pareikštas pretenzijas ir dar kartą nutarė siųsti į Dusetas striapčių Chondzinskį ištirti padėties, o dėl K. Pliaterio iškeldinimo iš Dusetų spręsti po to, kai striapčius pateiks išsamų raportą⁵⁹. Tačiau K. Pliateris atkakliai siekė nušalinti striapčių nuo tyrimo, kaip vieno iš sutuoktinės tarnautojo artimą giminaitį, ir pasiekė, kad Gubernijos valdyba pakeistų tyrėją į jam palankesnę asmenį. Valdyba

⁵⁵ Ten pat, l. 157–168v.

⁵⁶ Ten pat, l. 113–114v.

⁵⁷ Ten pat, l. 183a.

⁵⁸ Ten pat, l. 116–116v.

⁵⁹ Ten pat, f. 380, ap. 66, b. 894, l. 31–36v.

vasario 17 d. pavedė tyrimą Dusetose Vilniaus gubernijos vyriausiojo teismo posėdininkui Gecevičiui (*Giecewicz*), kuriam liepė žiūrėti, kad grafui ir jo valstiečiams nebūtų daroma kliūčių naudotis mišku kūrenti krosnims Dusetose ir Padustėlyje⁶⁰.

Vasario 11 d. atėjo Valdančiojo senato įsakas, liepęs paaiškinti situotinių Pliaterių konflikto esmę, nes Senatą pasiekė K. Pliaterio prašymas panaikinti Vilniaus gubernijos valdybos sprendimus dėl dvarų atidavimo situotinei⁶¹. Išlikę dokumentai neatspindi užsitęsusių Pliaterių bylos Vilniaus gubernijos valdyboje tolesnės eigos. 1819 m. sausio 27 d. K. Pliateris jau buvo pakeliui į Sankt Peterburgą – nesulaukęs Vilniaus gubernijos administracijos palankių sprendimų, nutarė ieškoti teisybės sostinėje⁶².

Kazimiero Pliaterio testamento nevykdymas

Trūksta žinių, kaip K. Pliateriui sekėsi rūpintis nuosavybės reikalais Sankt Peterburge. Panašu, kad jis nė sykio nebuvo grįžęs į kraštą, o gyvenimas sostinėje jam buvęs pražūtingas. 1819 m. gruodžio 6 d. jis surašė testamentą, ir tą pačią dieną mirė nuo neįvardytos ligos. Grafo palaikai buvo pargabenti į Lietuvą. Išrašas iš liudijimo apie palaidojimą rodo, kad jis 1820 m. sausio 19 d. atgulė Vilniuje, Išganytojo kalvoje, misionierių Viešpaties Jėzaus Dangun žengimo bažnyčios rūsiuose⁶³.

Dusetų archyve nėra K. Pliaterio ranka pasirašyto ir trijų liudininkų patvirtinto testamento juodraščio (švariai jo perrašyti nespėta), išliko kopijos, naudotos įvairiems teisiniams reikalams. Savo ir brolio Adomo dvarus velionis paliko sūnums – Vladislovui ir Cezariui, atskirai sudarė šiais dvarais dengiamų skolų sąrašą, bet visų skolų neminėjo (jas sudarė daugiau kaip du milijonai lenkiškų auksinų⁶⁴). Tai padarė siekdamas priversti žmoną atsiskaityti už „neteisetą“ dvarų valdymą ir perduoti palikimą vaikams. Jų globėjais paskyrė artimus gimines: tikrąjį valstybės tarėją Antaną, Maltos ordino komandorą Kazimierą, Lenkijos karalystės valstybės tarėją Liudviką, Voluinės gubernijos vicegubernatorių Pilypą Pliaterius, Mykolą Pliaterį-Zybergą ir Vilniaus gubernijos vyriausiojo teismo 2-ojo departamento pirmininką Juozapą Komarą (*Józef Komar*). Juos įpareigojo baigti bylą su grafiene, perimti iš jos dvarus ir pasirūpinti sūnumis – nedelsti atiduoti į Varšuvos mokyklas. Testamente minėjo paleistus į laisvę tarnus, kuriems globėjai turėjo

⁶⁰ Ten pat, f. 1276, ap. 1, b. 136, l. 125–126v.

⁶¹ Ten pat, l. 123–123v.

⁶² Книжка учета расхода денег во время поездки Плятера Казимира в Петербург и реестр одежды, привезенной с собой, ten pat, l. 2.

⁶³ Свидетельство о смерти Плятера Казимера (iš tikrųjų palaidojimo liudijimas – sepultura), ten pat, b. 19, l. 1.

⁶⁴ Ten pat, b. 341, l. 162.

atlyginti, savo nuožiūra skirdami pinigų sumą. Pridūrė, kad nejaučia žmonai nepalankumo, tik prašė taikiai baigti pradėtą bylą dėl nuosavybės ir atiduoti dvarus vaikams. Kiek atgavęs jėgas spėjo padiktuoti atsisveikinimą su sūnumis, prisakydamas jiems gerbti motiną, su Kunegunda ir Gabrieliu Oginskiais, pusbroliais Ferdinandu, Ksaveru, Kasparu ir Mykolu Pliateriais, pusseserėmis Jadvyga Pliateriene ir Marijona Četvertinskiene (*Marianna Czetwertyńska*), dėkojo už bičiulystę Kristupui ir Taduui Pliateriams, atsiprašė tarnų ir valstiečių už padarytas skriaudas, bet Apolinaros vardo neištarė⁶⁵.

Matyt, vengdama priklausyti nuo Pliaterių giminės, A. Žabaitė-Pliaterienė dėjo nemažai pastangų pakeisti globėjus, anot Ukmergės apskrities Bajorų globos, „užsimojo griauti vyro testamentą“. 1820 m. balandžio pabaigoje ji pateikė prašymus Bajorų globai ir Vilniaus gubernijos vyriausiojo teismo 2-ajam departamentui išspręsti vaikų globos klausimą ir paskirti kitus globėjus, atsižvelgus į jos turtinius interesus ir į pasogos hipoteką, padengtą velionio dvarais. Nepilnamečiai vaikai sykių jau turėjo globėjus, paskirtus 1815 m., kai K. Pliateris buvo emigracijoje, tačiau jų įgaliojimai buvo pasibaigę. Testamentu paskirtieji J. Komaras ir M. Pliateris-Zybergas raštu atsisakė globėjų pareigų, kiti – pagal Lietuvos teisę turėjo jais tapti, atvykti į Dusetas birželio 10 d. ir surašyti velionio turtą, arba taip pat atsisakyti prisiimti vaikų globą⁶⁶. Paskirtą dieną globėjai į Dusetas neatvyko – dalis jų gyveno ne Lietuvoje – ir neatsiuntė įgaliotinių. Nežinoma, kaip A. Žabaitei-Pliaterienei pavyko tai pasiekti, bet buvo sutarta, kad ji perims pareigą rūpintis vaikais ir jų turtu, nes „mažamečių likimas negali būti sprendžiamas be geraširdės motinos meilės ir pasiukojimo“⁶⁷. Kitaip tariant, Pliateriai nusikratė atsakomybės už komplikuoatą, praskolintą, teismo bylomis apaugusį K. Pliaterio palikimą. Jų įgaliotieji asmenys, įskaitant Antaną Pliaterį, ir A. Žabaitės-Pliaterienės globėjai 1820 m. spalio 22 d. pasirašė ilgai derintą sutartį, kuri faktiškai reiškė K. Pliaterio paskutinės valios nevykdymą.

Pirmuoju sutarties punktu Pliateriai perleido A. Pliaterienei savo teisę globoti vaikus ir rūpintis ateityje jiems atiteksiančiais tėvoniniais dvarais, pasilikdami teisę globos klausimais palaikyti ryšius su grafiene. Jie taip pat įsipareigojo sudaryti visų velionio skolų registrą, perduoti naujajai globėjai dvarų dokumentus ir pasirūpinti kilnojamojo turto inventorizacija. A. Žabaitė-Pliaterienė įgijo galią savarankiškai valdyti visą nekilnojamąjį turtą ir kapitalą, tvarkyti reikalus su velionio vyro kreditoriais. Jai buvo perleista teisė rūpintis sūnų lavinimu ir parinkti geriausias, jos manymu, mokyklas, tarp jų ir aukštąsias.

⁶⁵ Материалы (копии завещания, актов соглашения с опекунами; доверенность, выпись резолюции Вилкомерского земского суда и пр.) о соглашении Плятер Аполинарии с опекунами, назначенными по завещанию Плятера Казимира, ten pat, b. 534, l. 6v–8v.

⁶⁶ Ten pat, b. 300, l. 43–44.

⁶⁷ Ten pat, b. 534, l. 19.

Už suteikiamą neribotą laisvę tvarkyti sūnų palikimą A. Pliaterienė sutiko jų naudai atsisakyti jai priklausančios hipotekos, t. y. pasogos padengimo velionio dvarais, ir iš Oginskių perimtos Dusetų dvaro tradicijos, iš viso įvertintų 800 tūkst. lenkiškų auksinų. Kitaip tariant, ji pasižadėjo nereikšti pretenzijų į Pliaterių tėvoniją, kai ji atiteks Vladislavui ir Cezariui Pliateriams. Tačiau išklė sąlygas, turėjusias apsaugoti šį dovanojimą nuo trečiųjų asmenų. Pirma, į šią turto dalį teismo keliu negalėjo pretenduoti velionio vyro ar jo brolio kreditoriai, nebent ji pati tam pritartų. Antra, dovanojimas netektų galios, jeigu abu sūnūs mirtų bevaikiai iki jiems sukaks 23 metai, mirus vienam sūnui dovanojimas pereitų kitam. Itin svarbi buvo trečia sąlyga, užkertanti galimybę sūnams naudotis tėvonių dvarų, sudarančių motinos hipoteką, pajamomis ar kištis į dvarų valdymą iki 23 metų amžiaus. Ji tapo generaline dvarų valdytoja ir neturėjo atsiskaityti globėjams. Ji taip pat suderėjo sąlygą, kad iki minimo amžiaus abu sūnūs negalės perimti ir kito tėvo palikimo, t. y. tų dvarų, kurie nesudarė motinos hipotekos, nes A. Žabaitė-Pliaterienė mokėjo ir toliau ketino mokėti vyro ir jo brolio skolas iš nuosavo kapitalo. O jeigu kuris iš sūnų užsispyrė ir norėtų perimti tėvo dvarus iki nustatyto amžiaus cenzo, jam tektų išmokėti motinai pasogos sumą ir jis prarastų teisę į jos dovanojimą. A. Žabaitės-Pliaterienės hipotekos saugumą turėjo garantuoti dar viena sąlyga, pagal kurią, jeigu K. Pliaterio dvarams grėstų eksdivizija, jai turėjo likti tokia pati kaip kitų kreditorių teisė reikalauti dvarais garantuotos savo dalies. Be to, jai liko iš tėvų paveldėti dvarai, kurių nelietė sutartyje aprašyti įsipareigojimai. Ji prisiėmė visą atsakomybę už tėvonių dvarų valdymą, garantuodama ją asmenine nuosavybe⁶⁸.

Remdamasi šia sutartimi A. Žabaitė-Pliaterienė siekė panaikinti velionio K. Pliaterio pradėtą bylą Valdančiajame senate. 1821 m. birželį Senatas jos prašymą perdavė Vilniaus gubernijos vyriausiajam teismui, kad šis išnagrinėtų visas aplinkybes ir pateiktų savo nutartį dėl bylos nutraukimo ir nepilnamečių globos perdavimo motinai. Po pusės metų šio teismo Laikinis departamentas pateikė Senatui savo išvadą, kad globos perėmimas išsprendžia visas su ginču dėl turto buvusias problemas, A. Žabaitė-Pliaterienei priklauso teisė į vyro tėvoniją iki gyvos galvos. Sulaukę pilnametystės jos sūnūs, jei panorės, galės teismo keliu pareikalauti iš motinos ataskaitos už tėvonijos valdymą⁶⁹. Valdančiojo senato bendras susirinkimas 1823 m. vasario 9 d. nutarimu pripažino velionio K. Pliaterio užrašymų sutuoktinei galiojimą ir A. Žabaitės-Pliaterienės sutarties su vaikų globėjais teisėtumą. Ji tapo vienvalde Pliaterių tėvonijos šeimininke, tvirtai ūkininkavo, atkakliai bylinėjosi su velionio vyro kreditoriais, mokėjo jo skolas, siekdama perduoti sūnams tvarkingą palikimą. Iki 1830 m. savo lėšomis ji išmokėjo vyro kreditoriams 95 576 sidabro rublius ir 7303 lenkiškus auksinus, be to, dalį jo skolų perkėlė į savo dvarus,

⁶⁸Ten pat, l. 19–21.

⁶⁹Ten pat, b. 136, l. 152–152v, 171–172v.

išduodama kreditoriams obligacijų už 41 100 sidabro rublių⁷⁰. Tokio masto stambių skolų likvidavimo iki A. Žabaitės-Pliaterienės, o ir vėliau savarankiškai neatliko nė viena XIX a. dvarininkė.

1830–1831 m. sukilimas. Valdų konfiskacija

1830–1831 m. sukilimas sujaukė A. Žabaitės-Pliaterienės gyvenimo planą. Bet ji neprisileido minties, kad jos pastangos saugoti Pliaterių tėvoniją nueis veltui. Valdžia siekė nubausti prieš režimą stojusius dvarininkus, todėl jos laukė akistata su institucijomis, nuo kurių priklausė dvarų likimas. Sukilimas prasidėjo 1830 m. lapkričio 17 d., gruodžio 21 d. buvo paskelbtas imperatoriaus įsakas areštuoti (biurokratų kalba tai vadinosi „uždėti draudimą“) dvarus, kurių savininkai prisidėjo prie sukilimo Lenkijos karalystėje, kad šie negalėtų atlikti transakcijų ir taip perduoti nuosavybę kitiems asmenims, o dvarų valdytojams ir nuomininkams buvo uždrausta siųsti į užsienį dvarų pajamas⁷¹. Sistemingas dvarų nusavinimas prasidėjo 1831 m. liepos 17 d. įsaku paskelbus taisyklės sukilimo apimtų gubernijų likvidacinėms komisijoms ir išdo rūmams dėl sukilėlių dvarų sekvestro ir konfiskavimo. Liepta konfiskuoti sukilimo vadų ir aktyvių dalyvių dvarus. Išimtis padaryta neprisidėjusių prie sukilėlių tėvų valdytiems dvarams, bet pabrėžta, kad prasikaltę vaikai praranda teisę paveldėti dvarus⁷².

Dusetų archyve saugomos Vilniaus likvidacinės komisijos sprendimų, Valdančiojo senato įsakų, A. Žabaitės-Pliaterienės patikėtinių rengtų dokumentų kopijos, leidžiančios atkurti ilgus metus trukusią Pliaterių tėvonijos konfiskavimo bylą. Dokumentai atspindi senstančios motinos pastangas užtikrinti emigravusioms atžaloms jų statusui deramą materialinį gyvenimą.

Brolius Pliaterius už jų aktyvų dalyvavimą sukilime Vilniaus likvidacinė komisija priskyre prie antros nusikaltusiųjų kategorijos. Prasidėjus sukilimui abu buvo užsienyje – vyresnysis Vladislovas nuo 1828 m. keliavo po svečias šalis, žinia apie sukilimą jį pasiekė Londone, o jaunesnysis Cezaris, nors mokėsi Berlyne, nedelsė grįžti į Lietuvą. Jaunesnysis į sukilimą išėjo iš Dusetų. Dinaburgo (Daugpilio) karinio gubernatoriaus įsakymu Aluotų ir Dusetų dvarai buvo sekvestruoti, smarkiai nuniokoti, bet 1831 m. rugpjūčio 14 d. Vilniaus gubernijos valdyba, atsižvelgusi į tai, kad jaunesniojo C. Pliaterio teisė į nuosavybę turėjo įsigaliooti tik 1833 m. rugpjūčio 27 d., liepė grąžinti dvarus A. Žabaitei-Pliaterienei⁷³.

⁷⁰ Ten pat, b. 341, l. 179.

⁷¹ *Полное собрание законов Российской империи* (toliau – ПСЗ), собр. 2, т. 5, № 4206.

⁷² Ten pat, t. 6, nr. 4711.

⁷³ LVIA, f. 1276, ap. 1, b. 341, l. 179.

Teisiniu požiūriu Pliaterių dvarų situacija buvo komplikauta. Prieš dešimt metų perleidusi sūnams teisę į nuosavybę ir hipoteką, A. Žabaitė-Pliaterienė dabar rizikavo prarasti ne tik dvarus, bet ir nuosavą kapitalą. Todėl pirmas jos žingsnis gelbstint dvarus ir kapitalą buvo 1831 m. rugsėjo 28 d. Ukmergės žemės teismui pateiktas protestas. Juo grafienė panaikino 1820 m. spalio 22 d. užrašymą sūnams, motyvuodama tuo, kad jie neįvykdė sutarties sąlygų, nes dėl vaikų kaltės ji buvo netekusi turto ir patyrė nuostolių⁷⁴.

Nors A. Žabaitės-Pliaterienės nuosavybės teisę į Pliaterių tėvoniją saugojo K. Pliaterio užrašymai, pilnametystės sulaukę Vladislovas ir Cezaris turėjo paveldėti tėvo dvarus. Dalyvaudami sukilime jie prarado pilietines teises, t. y. biurokratų kalba „juos ištiko civilinė mirtis“⁷⁵, o jiems atitekęs palikimas turėjo pereiti valstybei. Nei A. Žabaitė-Pliaterienė, nei teismai, nei aukštieji valdininkai neturėjo galios užkirsti kelią dvarų nusavinimui. Tačiau valstybės išdas vengė perimti konfiskuotus dvarus iki galutinio atsiskaitymo su buvusių savininkų kreditoriais. 1832 m. birželio 28 d. įsaku buvo paskelbtos taisyklės dėl skolų likvidavimo iš sukilėlių konfiskuotuose dvaruose. Gubernijose buvo įsteigtos likvidacinės komisijos, kurioms pavesta panaikinti konfiskuojamų dvarų savininkų skolas privatiems asmenims, išdui, žinyboms ir institucijoms, taip pat patenkinti buvusių savininkų pretenzijas savo skolininkams⁷⁶. Iki skolų likvidavimo dvarams vėl buvo uždėtas sekvestras.

Sekvestruotų Dusetų ir Aluotų savininkų skolų panaikinimo klausimą Vilniaus likvidacinė komisija svarstė 1833 m. rudenį. Valdantysis senatas liepė pirma išsiaiškinti, ar A. Pliaterienė turėjo teisę sutartyje su globėjais nustatyti savo sąlygas, ar sutarties panaikinimas ir atitinkamai A. Pliaterienės grįžimas į dvarų savininkės statusą neprieštaravo valdžios draudimui perleidinėti sukilėlių dvarus kitiems asmenims. Šia teisinę koliziją pavyko išspręsti remiantis Lietuvos Statutu ir Valdančiojo senato svarstytu precedentu, kai buvęs Slanimo apskrities bajorų vadovas Vaitiekus Puslovskis (*Wojciech Pusłowski*) panaikino sukilime dalyvavusio sūnaus Tito teisę paveldėti tėvo dvarus, kurią jam dokumentais buvo patvirtinęs 1820 m.⁷⁷ Nuo teisinių klausimų išsiaiškinimo priklausė tolesnė skolų likvidavimo bylos eiga.

Vilniaus likvidacinė komisija 1834 m. spalio 16 d. pripažino A. Žabaitės-Pliaterienės teisę valdyti dvarus iki gyvos galvos⁷⁸. Kitas žingsnis turėjo būti dvarų sekvestro panaikinimas, bet pagrindinis grafienės tikslas buvo atgauti pasoginį kapitalą ir gauti kompensaciją už sumokėtus vyro skolas. Šioje sudėtingoje situacijoje 1835–1836 m. visus reikalus Sankt Peterburge tvarkė įgaliotinis Josifas Pirlingas, stebėjęs bylos eigą Valdančiajame senate, rinkęs reikalingus dokumentus, rengęs raštus ir teikęs kitas teises paslaugas. Jo

⁷⁴ Ten pat, l. 132–132v, 179v.

⁷⁵ Ten pat, l. 168.

⁷⁶ ПСЗ, собр. 2, т. 7, № 5468.

⁷⁷ LVIA, f. 1276, ap. 1, b. 341, l. 178–180.

⁷⁸ Ten pat, l. 144.

susirašinėjimas su Dusetų dvaro valdytoju Pranciškumi Požereckiu (*Franciszek Pożerecki*) rodo, kad grafienė gyveno Vilniuje, ruošėsi keliauti į užsienį, palikdama valdytojui įgaliojimus ir išsamias instrukcijas⁷⁹.

Valdantysis senatas, išklausęs finansų ministro nuomonę, 1836 m. balandžio 9 d. patvirtino Vilniaus likvidacinės komisijos išvadas dėl A. Žabaitės-Pliaterienės teisių į dvarus, pripažino, kad ji gali susigrąžinti pasoginį kapitalą, išskyrus reformacinį užrašymą ir palūkanas, t. y. jos atsineštus 300 tūkst. lenkiškų auksinų, įskaitant kilnojamojo turto vertę. Pagal tuometinį kursą grafienės pasoga sudarė 45 tūkst. sidabro rublių. Tačiau tiek likvidacinė komisija, tiek Senatas atsisakė kompensuoti jos išlaidas už sumokėtas vyro skolas, nes ji nepateikė skolų padengimą įrodančių dokumentų, be to, drauge su teise į tėvoniją ji prisėmė ir vyro skolas, kurias jai priklausė mokėti. Su šia išvada A. Žabaitė-Pliaterienė nesutiko ir pateikė Senatui skundą, teigdama, kad K. Pliaterio 1805 m. užrašyme, pagal kurį ji įgijo teisę į jo dvarus, skolų mokėjimas nebuvo aptartas, be to, nė vienas įstatymas neįpareigoja mokėti svetimų skolų nuosavomis lėšomis, kaip buvo jos padaryta⁸⁰.

Senato pritarimas Vilniaus likvidacinės komisijos sprendimui dar nereiškė dvarų susigrąžinimo. Vilniaus gubernijos išdo rūmai, radę teisinių prieštaravimų Vilniaus likvidacinės komisijos argumentuose, privertė ją peržiūrėti savo išvadas. 1836 m. kovo 19 d., dar prieš diskusijas Senate, komisija priėmė nutarimą konfiskuoti Aluotas, Padustėlį, Šarkiškės ir Vaskaučyzną, motyvuodama tuo, kad šie dvarai sudarė Adomo Pliaterio iš tėvo paveldėtą turtą, jais negalėjo būti padengta A. Žabaitės-Pliaterienės hipoteka, todėl dvarai priklauso K. Pliaterio sūnams ir jie turi pereiti išdui. Skundą dėl šio likvidacinės komisijos veiksmo grafienė pateikė rugpjūtį. Atėjo Senato įsakas komisijai išsiaiškinti, ar grafienė turi įrodymų apie jos pačios apmokėtas Aluotas ir Padustėlį slėgusias skolas. Įrodymus surinko A. Žabaitės-Pliaterienės įgaliotiniai. Anot jų, grafienės patirtos išlaidos abiejų dvarų skolų likvidavimui sudarė daugiau kaip 282 tūkst. sidabro rublių, tai reiškė, kad A. Žabaitė-Pliaterienė išpirko A. Pliaterio palikimą ir dvarai tapo jos nuosavybe⁸¹.

Pliaterių dvarų ir kapitalo grąžinimo byla turėjo paspartėti nuo 1838 m., kai Vakarų gubernijų komitetas 1837 m. lapkričio 2 d. parengė taisykles dėl konfiskuotų dvarų dalių atskyrimo bendrasavininkams ir kreditorių pretenzijų tenkinimo, o gubernijų teismams ir likvidacinėms komisijoms buvo įsakyta baigti visas nuosavybės konfiskavimo bylas⁸². A. Žabaitės-Pliaterienės teisių į Dusetų dvarą ir grąžintino kapitalo klausimas buvo baigtas. Tai 1839 m. vasario 20 d. dar kartą patvirtino imperatorius, pritardamas Valstybės

⁷⁹Письма поверенного Плятер Аполинарии Перлинга И. управляющему ее именьями Пожарыцкому о ходе дела в Сенате о снятии секвестра с им. Дусяты и пр., ten pat, b. 172, l. 1–13.

⁸⁰Ten pat, b. 341, l. 132–133v.

⁸¹Ten pat, l. 144–144v.

⁸²Ten pat, l. 142–143.

tarybos nuomonei šiuo klausimu. Tačiau liko nebaigta A. Žabaitės-Pliaterienės byla dėl jos pretenzijų į Aluotų ir Padustėlio dvarų dalis, kurias ji išpirko padengdama skolas⁸³.

Paskutiniame kovos dėl nuosavybės etape pagrindinius darbus turėjo atlikti įgaliotiniai, siunčiami į Sankt Peterburgą. Jie gavo užduotį teikti prašymus aukščiausiems pareigūnams – senatoriams ir ministrams, rengti dokumentus, rinkti informaciją apie biurokratinių veiksmų eigą, prireikus duoti kyšius. Vilniuje taip pat veikė įgaliotiniai, rinkę dokumentus, įvairią informaciją, rūpinęsi komunikacija su gubernijos įstaigomis. A. Žabaitė-Pliaterienė gyveno Vilniuje samdytame bute. Jos korespondencija rodo, kad 1838 m. vasarą į Sankt Peterburgą išsiųstas Kazimieras Rončevskis (*Kazimierz Rączewski*) važinėjo į sostinę daugiau kaip ketverius metus, tačiau jo veiklos rezultatai buvo kuklūs. Jis žadėjo rūpintis, kad Pliateriams grąžintų konfiskuotą Dusetų dvaro biblioteką, jo pastangomis Vilniaus izdo rūmus pasiekė paliepimas iš Sankt Peterburgo atsiųsti bibliotekos katalogą, bet daugiau laiškuose prie šios temos negrįžta⁸⁴.

Nors buvo pažadėjęs rūpestingai atlikti patikėtąją misiją, K. Rončevskiui nepavyko pasiekti pagrindinio tikslo – palankaus aukščiausios valdžios sprendimo dėl Aluotų ir Padustėlio dvarų. Jam pačiam galimybė susigrąžinti dvarus atrodė beviltiška, bet jis neabejojo, kad A. Žabaitė-Pliaterienė atgaus į juos investuotas lėšas. Bergždžios buvo įgaliotinio pastangos paspartinti A. Žabaitės-Pliaterienės bylos svarstymą. Ji strigo ministerijose, pas generalinį prokurorą ir Senate. Aluotų ir Padustėlio byla Valdančiojo senato bendras susirinkimas svarstė 1841 m. balandį, tačiau senatorių, apeliacinio departamento ir generalinio prokuroro nuomonės išsiskyrė, tad byla buvo perduota teisingumo ministro „konsultacijai“, o visos teisinės procedūros galėjo užtrukti iki pusės metų. Teisingumo ministro sprendimas A. Žabaitė-Pliaterienei buvo nepalankus. K. Rončevskis prašė jį atleisti iš įgaliotinio pareigų, vis dėlto reikalus Sankt Peterburge tvarkė iki 1843 m. kovo. A. Žabaitė-Pliaterienė teikė skundus į vadinamąją Prašymų priėmimo komisiją, siekdama perkelti bylą į Valstybės tarybą, todėl sostinėje reikėjo nusimanančio žmogaus⁸⁵.

1843 m. gegužę į Sankt Peterburgą diližanu atvyko naujas A. Žabaitės-Pliaterienės įgaliotinis, gubernijos sekretorius Tomas Kšivecas (*Tomasz Krzywiec*). Pagrindinį dėmesį jis skyrė Valdančiojo senato ir Valstybės turto ministerijos kanceliarijoms, per jų darbuotojus rinko informaciją apie bylos dokumentų judėjimą biurokratinėse institucijose, pagal tai kūrė veikimo strategiją. Lemiamą žodį turėjo tarti ministras Pavelas Kiseliovas, todėl patarė grafienei kreiptis į jį privačiu laišku, taip pat parašyti Valstybės tarybos nariui ir

⁸³Ten pat, l. 159v–160.

⁸⁴Письма Плятер Аполинарии ее уполномоченных Ренчевского К. и Крживца Т. о деле в Сенате по денежным претензиям Плятер А. к конфискованным имениям ее сыновей Голоты, Подусяты и др. (имеются сведения о конфискованной библиотеке им. Дусят), 1838–1845, ten pat, b. 350, l. 1, 3v, 5v.

⁸⁵Ten pat, l. 3v, 14, 18, 21v–23v, 28–28v, 30–32.

sesers vyro giminaičiui Pranciškui Ksaverui Druckiui-Liubeckiui (*Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki*), prašyti jo protekcijos pas ministrą, su kuriuo šis bičiuliavosi⁸⁶.

Valstybės turto ministro sprendimas dėl Aluotų ir Padustėlio dvarų nežadėjo didesnių staigmenų. 1843 m. pabaigoje jis liepė šiuos dvarus ir jų pajamas nuo 1844 m. balandžio 23 d. perduoti išdui. Ministro sprendimu, iš bendros sumos atėmus kai kurias skolas ir A. Pliaterienės iš šių dvarų gautas pajamas, išdas turėjo grąžinti A. Pliaterienei apie 70 tūkst. sidabro rublių likvidacinio kapitalo. T. Kšivecas, nuolat informavęs grafiene apie interesų būklę, patarė jai išsinuomoti Padustėlį, kai gubernijos Iždo rūmai paskelbs varžytines dvaro nuomai⁸⁷. Tačiau to daryti neprireikė, grafiene ir toliau tvarkėsi Aluotose bei Padustėlyje, gavo iš dvarų pajamų, mokėjo skolas ir laukė Senato verdikto.

Velionio Adomo Pliaterio skoloms likviduoti prireikė dar poros metų. Valdantysis senatas galutinį sprendimą dėl A. Žabaitės-Pliaterienės finansinių pretenzijų į sūnų turtą priėmė 1845 m. lapkričio 13 d. Jis patvirtino Vilniaus likvidacinės komisijos apskaičiavimus dėl jai priklausančio likvidacinio kapitalo, kurį sudarė 70 880 sidabro rublių ir 68 ¼ sidabro kapeikos, taip pat suteikė leidimą Kauno gubernijos valstybės turto rūmams išmokėti šią sumą A. Žabaitėi-Pliaterienei⁸⁸. Jos pasoginis kapitalas turėjo būti išmokėtas tik po jos mirties, pasibaigus teisei valdyti šį dvarą ir jį perdavus valstybės išdui⁸⁹.

Įgaliotinis T. Kšivecas pasirūpino ir grąžintino likvidacinio kapitalo perdavimu, tikėtina, Vladislovui ir Cezariui Pliateriams. Mat dar prieš paskelbiant Senato sprendimą, A. Žabaitė-Pliaterienė visą likvidacinį kapitalą perleido grafiui Mycielskiui. Įgaliotinio laiškuose apie jį nėra išsamesnės informacijos, tačiau galima prielaida, kad tinkamas kapitalo perdavimo tarpininkas buvo 1830–1831 m. sukilimo dalyvis iš Poznanės kunigaikštystės Józefas Mycielskis, atsiuntęs į Sankt Peterburgą savo įgaliotinį⁹⁰. T. Kšivecas ragino A. Pliaterienę skubiai teikti prašymą ministrui P. Kiseliiovui, kad jis leistų perduoti J. Mycielskio įgaliotiniui likvidacinį kapitalą, tuoj pat siųsti į Sankt Peterburgą savąjį įgaliotinį, kuris priimtų išmokamą sumą, nelaukti, kol Senato sprendimas pasieks Kauno gubernijos valstybės turto rūmus, nes šiuo atveju kapitalo perdavimo procedūra galėjo užtrukti⁹¹. Tai buvo paskutinis A. Žabaitės-Pliaterienės veiksmas kovojant dėl sūnų tėvonijos. Ji mirė 1847 m. sausio 3 d. 67 metų amžiaus, palaidota Rasose, „šv. Jono parapijos kapinėse“⁹². Aluotų, Dusetų ir Padustėlio dvarai perėjo valstybės išdui.

⁸⁶ Ten pat, l. 35, 38, 43, 46, 50.

⁸⁷ Ten pat, l. 56, 62–62v.

⁸⁸ Ten pat, l. 95–95v.

⁸⁹ Ten pat, l. 77.

⁹⁰ Ten pat, l. 94; A. Galos, Mycielski Józef (1801–1885), *Polski słownik biograficzny*, Wrocław, 1977, t. 22, s. 338.

⁹¹ LVIA, f. 1276, ap. 1, b. 350, l. 92–93.

⁹² Ten pat, f. 1667, ap. 1, b. 8, l. 2.

Išvados

Kova dėl tėvonijų buvo svarbus grafiėnės Apolinaros Źabaitės-Pliaterienės gyvenimo įvykis, peržengęs privačios erdvės ribas. XIX a. pirmosios pusės aristokratė pademonstravo stebėtiną nuoseklumą gelbėdama sūnų turtą. Jos siekį valdyti tradicinės agrarinės visuomenės akylai saugomą vyrų nuosavybės dalį galima būtų paaiškinti atsiŹvelgus į jos būdą, užsispyrimą, asmenines ambicijas ar motinos jausmus, bet šaltiniai fiksavo veiksmą, o ne jos mintis. MaŹai išliko A. Źabaitės-Pliaterienės laiškų. Tai sunkiai įskaitomu braiŹu rašyti pamokymai nepilnamečiui Cezariui Pliateriui, juose grafiėnės ambicijos ar poŹiūris į nuosavybę neatsispindi. Ji nerašė dienorašėio, arba jis neišliko.

Nederėtų pamiršti, kad A. Źabaitė-Pliaterienė savinosi vyrų apleidžiamą sritį. Tai daryti juos vertė karai ir sukilimai, bet taip pat dvarų valdymo iššūkiai, su kuriais jie sunkiai dorojosi, tradiciškai kartu su palikimu prisiimdami savo tėvų įsipareigojimus. XIX a. bajoro dvaras buvo toks pat nemodernus, daugiafunkcinis ir nelankstus kaip ir XVIII a. dvaras, todėl reikėjo stiprios motyvacijos ir drąsos leisti į stambios nuosavybės valdymą, eliminuojant iš jo teisėtą savininką.

Išryškėjęs A. Źabaitės-Pliaterienės ekonominis ir finansinis savarankiškumas nesietinas su paankstinama moterų emancipacija, iki jos dar buvo toli. Visuomenė, o ir ji pati nereikalavo moterims lygių teisių, priešingai, jos kelias į savarankiškumą nepaŹeidė teisinių, kultūrinių ar etinių normų. Valdydama dvarus ji atliko strateginį vaidmenį – sprendė ūkinius ir ekonominius klausimus, jų praktinį įgyvendinimą perduodama dvarų valdytojams. Dvarininkės talentai labiau pasireiškė finansų ir kreditų srityje, stambių skolų grąŹinimas buvo susijęs ne tik su gebėjimu iš dvarų gauti pelno, bet ir prisiimant naujų kreditų skoloms padengti. Tokio stambaus masto dvarų skolų atsikratymo pavyzdžių XIX a. pirmosios pusės Lietuvoje negalėjo būti daug, juolab, kai šią operaciją atliko moteris. Tačiau trūksta tyrimų, kurie leistų palyginti A. Źabaitės-Pliaterienės ir kitų dvarininkų veiksmus šioje srityje.

Didelių iššūkių A. Źabaitė-Pliaterienė patyrė teisinėje srityje. Juos įveikė padedama globėjų, patarėjų ir įgaliotinių, dar vadinamų reikalų patikėtiniais. Ji turėjo kvalifikuotų pagalbininkų, tad nėra pagrindo kalbėti apie jos teisines Źinias ir mokėjimą jomis naudotis. Grafiėnės pagalbininkai naudojo tradicines priemones, kurias numatė įstatymai, taip pat vadovavosi asmenine patirtimi. Netradiciniai buvo A. Źabaitės-Pliaterienės siekiai ir veikimo metodai, leidžiantys ją išskirti iš viso būrio jos amŹininkų, savo ambicijas ir galimybes paprastai realizavusių kultūros srityje.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. *Lietuvos bajorų savivalda XIX a. pirmojoje pusėje*. Vilnius: LII leidykla, 2003.

GRIŠKAITĖ, Reda. *Nuo botanikos iki istorijos: Paluknio dvaro literatė Aleksandra Volfgangaitė*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016.

GÜNTHER-PUZYNINA, Gabrijela. *W Wilnie i dworach litewskich. Pamiętnik z lat 1815–1843*. Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1928.

Herbarz starodawnej szlachty podług heraldyków polskich z dopełnieniem do czasów obecnych [1858–1860. Paryż].

JANKAUSKAS, Vidmantas. Istorinės ir geografinės metamorfozės: dvaras–valsčius–miestelis–kaimas (Aluotų atvejis). In: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 47–48: *Lietuvos dvarai: kultūros ir šaltinių tyrinėjimai*. Sudarė R. Butvilaitė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 133–143.

JURGAITIS, Robertas. *Nuo bajoriškos savivaldos iki parlamentarizmo: Vilniaus seimelio veikla 1715–1795 m.* Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, 2016.

KONARSKI, Szymon. Platerowie. In: *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*. T. 4. Paryż, 1867.

MORAVSKIS, Stanislovas. *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje, Atsiskyrėlio atsiminimai (1818–1825)*. Vilnius: Mintis, 1994.

PUGAČIAUSKAS, Virgilijus. *Napoleono administracija Lietuvoje*. Vilnius: Vaga, 1998.

PUGAČIAUSKAS, Virgilijus. *XIX a. Lietuvos karinių dalinių istorija*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2019.

SIRUTAVIČIUS, Vladas. Konstituciniai sumanymai Lietuvoje XIX a. pradžioje (1806–1812). In: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*. Vilnius: Žaltvykslė, 1993.

ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ, Ramunė. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003.

THE QUEST FOR INDEPENDENCE BY A FEMALE LANDOWNER: THE CASE OF APOLINARA ŽABAITĖ-PLIATERIENĖ

Summary

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Making extensive use for the first time of the surviving archives from Dusetos manor, the article analyses the attempts by the landowner Apolinara z Żabów Platerowa (~1780–1847) in the first half of the 19th century to become the sole owner of large estates. The laws of the Grand Duchy of Lithuania did

not prevent women from inheriting their parents' manors and managing them under the supervision of their husbands, and widows were granted lifelong support from their late husbands' manors. However, Apolinara Plater sought to take over the property of her husband Count Kazimierz Plater (1779–1819) while he was still alive, and this was against Lithuanian law. Her main intention was to protect the estates at Aluotos, Dusetos and Padustėlis, which formed the inheritance of Kazimierz Plater, and his sons Władysław (1808–1889) and Cezary (1810–1869), from confiscation. The article analyses how men's and women's property was formed in the 19th century, how women's capital mortgages operated, and what debt relief measures were in place.

Countess Plater was forced to seek to independently manage her husband's estates, because of the political activities of the Lithuanian nobility, which might have led to the confiscation of the property. She succeeded by legal means in proving that she was the sole owner of the estates when Plater joined Napoleon's army and was exiled. She used the same legal tools when her husband returned and demanded his property back. She dared to oppose the late Plater's will, according to which the administration of the manors had to be handed over to the legal guardians of his underage sons. After the November Uprising (1830–1831), she did everything she could to save the property of her sons, who participated in the insurrection. She managed to retain the manors of Aluotos, Dusetos and Padustėlis, which were only confiscated by the state treasury after her death.

As the manager of the manors, with the help of administrators, Countess Plater dealt with complex economic issues. However, her talents were most evident in the field of finance and credit, when she had to repay millions to creditors to cover her husband's and his brother's debts. The repayment of the large debts depended not only on the ability to make the manors profitable, but also on taking out new loans to cover the debts. She was probably the only female landowner in Lithuania who managed to carry out a large-scale debt settlement operation in the 19th century.

Gauta 2021 m. sausio mėn.
Priimta 2021 m. kovo mėn.

Tamara Bairauskaitė – Lietuvos istorijos instituto vyriausioji mokslo darbuotoja, XIX a. istorijos skyriaus bendradarbė. Tyrimų sritis: Lietuvos bajorai XIX a., XIX a. socialinė istorija, tautinių mažumų istorija.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tiltų g. 17, Vilnius, LT-01101
El. paštas: tamara.bairauskaite@istorija.lt

AUKSUOLĖ ČEPAITIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ DIENRAŠTIS „VILNIAUS ŽINIOS“ (1904–1909): TAUTINĖ POZITYVISTINĖ PROGRAMA

ANOTACIJA. Straipsnyje nagrinėjami pirmojo legalaus Lietuvoje leisto lietuvių dienraščio „Vilniaus žinios“ (1904–1909) programos ir turinio klausimai, tautinės pozityvistinės apraiškos ir lietuviybės aktualijos. Įvertinamos „Vilniaus žinių“ leidėjo Petro Vileišio politinės ir socialinės pažiūros, po 1863–1864 m. sukilimo Lenkijoje ir Lietuvoje plitusi pozityvizmo ir „organinio darbo“ rezistencinė programinė nuostata. Straipsnyje empirinė medžiaga nagrinėjama etnologiniu požiūriu.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: „Vilniaus žinios“, pozityvistinė „organinio darbo“ koncepcija, P. Vileišis, Lietuva

ANNOTATION. The article aims to analyse the programme and content of *Vilniaus žinios*, the first legal Lithuanian daily newspaper (1904–1909), manifestations of national positivism, and relevant national issues. It also offers an evaluation of the political and social views of Petras Vileišis, the publisher of *Vilniaus žinios*, and the aspects of resistance in the program of positivism and ‘organic work’, which circulated in Poland and Lithuania after the January Uprising (1863–1864). Empirical material is analysed from an ethnological point of view.

KEYWORDS: *Vilniaus žinios*, the positivist concept of ‘organic work’, P. Vileišis, Lithuania.

Įvadas

Pirmojo legalaus lietuvių dienraščio „Vilniaus žinios“ išleidimas Vilniuje 1904 m. gruodžio 10 d. buvo didelis įvykis. Redakcijos vedamajame rašyta:

Ši diena Lietuvos gyvenime, mūsų nuomone, yra tokia įžymi, tokia nepaprasta, tokia šventa, teip daug ji sukelia visokių klausimų, jogei nežinai žmogus, nė nuo ko toji šventė pradėti. Viena tėra aišku: *Šiandien mes pradėdame leisti iš Vilniaus Lietuvos dienraštį*¹.

Šio dienraščio leidyba yra didesnis įvykis nei vien tik jo išleidimas. Tai ir spaudos lietuvių kalba ir lotyniškais rašmenimis atgavimo, lietuviškosios visuomenės telkimosi bei to meto visuomenėje vyravusių idėjų, pakraipų, įtakų ir įtampų istorijos įvykis.

Amžininkai ir tyrėjai yra aprašę, kaip po spaudos atgavimo 1904 m. gegužės 7 d. rūpintasi leisti lietuvių dienraštį Vilniuje, kaip gavus leidimą rengtasi leidybai organizaciniu, programiniu ir techniniu požiūriais². Tuo metu ėmė ryškėti ir dienraščio vizija, turinys. Tačiau pabrėžiama, kad sunkiausiai sekėsi sutarti dėl politinės pakraipos ir kalbos dalykų. Dienraštis neturėjo aiškios politinės programinės krypties, buvo atviras plačiam įvairių tuo metu lietuvių visuomenėje besiformavusių pakraipų spektrui. Tuo iš dalies aiškinamos ir vėlesnės laikraščio patirtos nesėkmės³.

Vis dėlto abejotina, kad iš tiesų dienraštis neturėjo politinės programinės krypties.

Šiame straipsnyje⁴ dar kartą sugrįžtama prie „Vilniaus žinių“ istorijos, nagrinėjami dienraščio programos ir turinio klausimai, atsižvelgiant į jo kryptį formavusio dienraščio leidėjo Petro Vileišio politines ir socialines pažiūras bei veikimą tautinėje plotmėje, anų laikų politinės minties ir idėjų kontekstą ir „Vilniaus žinių“ dienraštyje publikuotas *lietuvybei* reikšmingas aktualijas. Dienraščio medžiaga ir aplinkybės straipsnyje nagrinėjami etnologiniu požiūriu – remiantis antropologine žmogiškųjų reiškinių klasifikavimo, analizės ir konceptualizavimo prieiga. Susitelkiama į „Vilniaus žinių“ publikacijas – tai,

¹ Redakcija, Mūsų šventė, mūsų rupestis, *Vilniaus žinios*, 1904 gruodžio 10 d., nr. 1.

² „Vilniaus žinių“ pradžią aprašo daugelis redakcijoje dirbusių: J. Jablonskis, Dėl pirmųjų pirmojo mūsų dienraščio žingsnių, *Krivulė*, 1924, nr. 4, p. 6–7; P. Klimaitis, „Vilniaus žinių“ pirmieji žingsniai, *Židinys*, 1930, nr. 1 (16), p. 48–55; P. Klimaitis, J. Pronskauskas, *Lietuvių spauda namie ir svetur*, Kaunas, 1933, p. 18–27; taip pat M. Biržiška, *Atbundanti tauta – darbai, žygiai ir veikėjai. Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, t. 2, Los Angeles, 1953, p. 99–107; tarp tyrėjų, pvz., A. Lapinskienė, Vilniaus žinios – pirmasis lietuvių dienraštis, *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis*, sud. A. Lapinskienė, Vilnius, 2001; J. Aničas, *Petras Vileišis, 1851–1926*, Vilnius, 2001, p. 351–406 ir kt.

³ Šią nuomonę palaiko buvę dienraščio bendradarbiai, amžininkai ir tyrėjai, žr., pvz.: K. Puidas, Mano „Vilniaus žinių“ dienos, *Krivulė*, 1924, nr. 4, p. 9; M. Biržiška, min. veik., p. 101–104; A. Lapinskienė, Vilniaus žinios – pirmasis lietuvių dienraštis, p. 25–26; Ž. Norkevičius, P. Vileišis, Amžininkams ir mums, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, red. E. Aleksandravičius ir kt., Vilnius, 1990, p. 71–72.

⁴ Nuoširdžiai dėkoju už vertingas anoniminių recenzentų pastabas ir patarimus.

ką dienraštis pateikė to meto skaitytojui ir kur atsiskleidžia dienraščio pakraipa, netiriant platesnių sąsajų su to meto lietuvių visuomenėje vykusiais socialiniais procesais – norint tai nagrinėti reikėtų kitokių šaltinių ir metodologinių priėgų. Aiškinamasi „Vilniaus žinių“ dienraščio viešuose diskursuose bei su jais susijusiuose amžininkų požiūriuose glūdintys XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės kultūriniai parametrai, kalba išreiškiamos idėjos ir vertybės.

Sąvokos *politika*, *politinės* pažiūros, *politinis* veikimas straipsnyje vartojamos ne politikos mokslų prasme, kaip veikla, kurioje sprendimai kyla iš žmonių bendrijos ir yra joje diegiami⁵, bet etnologine ir antropologine prasme, įvertinant šios veiklos socialinius ir kultūrinius pavidalus. Kita svarbi šio darbo sąvoka yra *organinis darbas*. Lietuvių tyrėjų darbuose ji rašoma skirtingai. Ekonomistas Petras Šalčius vartoja sąvoką *organizuotas darbas*⁶, literatūros tyrėjas Giedrius Židonis – *organiškas darbas*, ir čia pat kalba apie organiškąją vystymosi programą⁷. Šiame straipsnyje sąvoka *organinis darbas* vartojama analogiškai kitai Herberto Spencerio sąvokai *organinė visuomenė*⁸, taip pat Émile Durkheimio sąvokai *organinis solidarumas*⁹. Kategorija *organinis* čia išreiškia visuomenės, kaip biologinio organizmo, sampratą ir ją išplėtojusią XIX a. socialinę teoriją. Pozityvizmą Lietuvoje tyrinėjęs Andrzejus Romanowskis vartoja *lietuviško organinio darbo* (*litewska praca organiczna*) sąvoką, kuri apibūdina XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje iš Lenkijos Lietuvoje plitusią socialinio aktyvumo formą, ir išskiria dvi jos kryptis: inteligentiškąją ir dvarinikiškąją¹⁰. Kategorija *lietuviška* čia nurodo istorinę Lietuvą arba Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iki padalijimo¹¹. Tačiau A. Romanowskis nagrinėja lenkiškai kalbančios lenkų inteligentijos ir dvarininkijos socialinę gyvenimą, neliesdamas lietuviškai kalbančios lietuvių inteligentijos veiklos ir tautinio atgimimo. *Organinio darbo* sąvoką ir teoriją, taip pat *Varšuvos pozityvizmą* mini ir kitas autorius – Jonas Vitartas (*Jan Witort*) savo „Autobiografijoje“, pasakodamas, kaip jis, gimnazistas, 1870 m. Lietuvoje susipažino su šia socialine idėja Demokratinės draugijos aplinkoje¹².

⁵ *The Blackwell Encyclopaedia of Political Science*, ed. V. Bogdanor, Oxford, 1992, p. 482.

⁶ P. Šalčius, *Raštai. Lietuvos prekybos istorija*, Vilnius, 1998, p. 180.

⁷ G. Židonis, *Pozityvizmas ir lietuvių proza XIX amžiaus antroji pusė. Daktaro disertacija*, Kaunas, 2009, p. 23.

⁸ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. XVII, Vilnius, 2010, p. 80–81.

⁹ A. Giddens, *Durkheimas*, Vilnius, 2001, p. 10, 18–26.

¹⁰ A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie: Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków, 2003, s. 265–282.

¹¹ Ten pat, p. 17.

¹² J. Vitartas, *Rinkiniai raštai*, t. 1, Vilnius, 2017, p. 64–66.

Šio tyrimo pagrindinis šaltinis yra „Vilniaus žinių“, leistų nuo 1904 m. gruodžio 10 d. iki 1909 m. kovo 4 (17) d.¹³, straipsniai ir žinutės, tarp jų ir rubrikos „Iš Lietuvos“, „Mūsų korespondencijos“, „Iš draugijų gyvenimo“, „Mūsų mokyklos“, „Mūsų scena“, kuriose svarstomos to meto lietuvių visuomenei aktualios idėjos, aprašomi įvykiai ir „visuomeniškas lietuvių bruzdėjimas“¹⁴. Kitą šaltinių grupę sudaro XX a. pirmosios pusės spaudoje publikuoti prisiminimai; juose galima rasti „Vilniaus žinių“ ir P. Vileišio pažiūrų bei veikimo vertinimus. Reikšmingi yra ir P. Vileišio autobiografiniai tekstai jo „Rinktinių raštų“ leidinyje¹⁵. Šiai grupei priskirtini ir, atrodo, tyrėjų neįvertinti, bet svarbūs Šiaulių „Aušros“ muziejuje esantys trys „Vilniaus žinių“ redaktoriaus K. Puidos laišakai, rašyti 1906 m. sausio mėnesį Matui Untuliui, kuriuose kvietė jį bendradarbiauti ir apibūdino dienraščio politines nuostatas¹⁶. Visi šie šaltiniai atskleidžia idėjas, požiūrius, intencijas, vertybes; jų analizė – tai siekis ir bandymas apčiuopti kalba išreiškiamas prasmines struktūras ir įžvelgti interpretuojamo dalyko socialines ir kultūrinės esmes¹⁷.

Teorinį kontekstą *lietuviybės* aktualijoms nagrinėti konstruoja tautiškumo ir nacionalizmo¹⁸ koncepcija ir nacionalizmo kaip socialinės inovacijos aspektas. Nacionalizmo teoretikas, antropologas Ernestas Gellneris knygoje „Tautos ir nacionalizmas“, žvelgdamas į nacionalizmą, kaip į politinio teisėtumo formą, yra pasakęs, kad nacionalizmas *nėra* senos, slaptos, snaudžiančios jėgos pažadinimas, nors jis taip save vaizduoja, iš tikrųjų nacionalizmas yra naujos visuomeninės organizacijos formos padarinys¹⁹. Tautinio ir nacionalinio principo ir juo grįstos socialinės organizacijos novatoriškumą pabrėžia ir nacionalizmo istorikas Ericas Hobsbawmas knygoje „Tautos ir nacionalizmas nuo 1780-ųjų: programa, mitas, realybė“²⁰. Pirmąjį šios knygos skyrių pavadinęs „Tauta kaip

¹³ *Vilniaus žinios* (toliau – VŽ), 1904 m. gruodžio 10, nr. 1 – 1909 m. kovo 7 (20), nr. 1175 – Vilniaus žinios: pirmasis lietuvių dienraštis / redaktorius išleidėjas Petras Vileišis. – M. 1, 1904, gruod. 10 (nr. 1) – M. 5, 1909, vas. [i. e. kovo] 4 (nr. 44 (1175)). – Vilnius: išleidėjas Petras Vileišis, 1904–1909 ([Vilnius]: „Vilniaus žinių“ spaustuvė) (*Lietuvos bibliografija. Serija B. Periodiniai leidiniai lietuvių kalba 1823–1940*, d. 1: *Poligrafiniu būdu spausdinti leidiniai*, kn. 2, Vilnius, 2018, p. 520).

¹⁴ „Vilniaus žinių“ redaktoriaus K. Puidos laiškas M. Untuliui, rašytas 1906 m. sausio 20 d., Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkiniai. Žymių žmonių memorialistika. Chronologija – XX a. I pusė (laiškai, dokumentai, rankraščiai), prieiga per internetą: <http://www.epaveldas.lt> [žr. 2021 01 29].

¹⁵ P. Vileišis, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 2004.

¹⁶ Skaitmeniniai objektai: „Vilniaus žinių“ redaktoriaus K. Puidos laišakai M. Untuliui, rašyti 1906 m. sausio 20, 21, 25 d., Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkiniai. Žymių žmonių memorialistika. Chronologija – XX a. I pusė (laiškai, dokumentai, rankraščiai), prieiga per internetą: <http://www.epaveldas.lt> [žr. 2021 01 29].

¹⁷ Plg. C. Geertz, *Kultūrų interpretavimas*, sud. A. Sverdiolas, Vilnius, 2005, p. 18–21.

¹⁸ Tautiškumas ir nacionalizmas čia suprantami sinonimiškai.

¹⁹ E. Gellner, *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius, 1996, p. 14, 83.

²⁰ E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge, 1990.

naujovė: nuo revoliucijos iki liberalizmo²¹, jis teigia, kad pagrindinis šiuolaikinės arba modernios tautos ir viso to, kas yra su ja susiję, bruožas yra jos naujumas ir modernumas, suprantamas ir kaip pažanga²². E. Hobsbawmas tvirtina, kad revoliuciniu požiūriu *tautos* esmė nėra etniškumas, kalba ir panašūs dalykai, nors jie ir išreiškia kolektyvinę priklausomybę. Tauta yra žmonių grupė, kuri reprezentuoja bendrą interesą kaip priešpriešą individualiems interesams, bendrą gėrį kaip priešpriešą privilegijoms²³. *Tauta*, jis teigia, yra piliečių institucija, kurių kolektyvinis suverenitetas sukuria valstybę kaip jų politinę išraišką²⁴. Idėja, kad tauta yra socialinė ir kultūrinė naujovė, nauja socialinės organizacijos forma, šiame straipsnyje yra instrumentinė prieiga pažinti empirinėje medžiagoje atsiskleidžiančių faktų esmes.

Lietuvių istoriografijoje dienraščiui „Vilniaus žinios“ skirta nedaug dėmesio. Istorikai, spaudos ir literatūros tyrėjai, kaip ir amžininkai jį yra aptarę skirtinguose kontekstuose. Jis vertinamas kaip pirmas po spaudos atgavimo Lietuvoje lietuvių kalba leistas leidinys, nagrinėtinas bendrame to laikotarpio lietuvių spaudos kontekste, reikšmingas tautine visuomenine prasme²⁵. Kita vertus, jis matomas kaip svarbus jo leidėjo ir redaktoriaus P. Vileišio tautinio veikimo rezultatas ir neatskiriama jo biografijos dalis²⁶. Tiek amžininkai, tiek ir tyrėjai, nors prieštarinčiai vertina dienraščio darbo organizavimą²⁷, vis dėlto pabrėžia „Vilniaus žinių“ istorinę reikšmę ir kertinį P. Vileišio vaidmenį organizuojant dienraščio leidybą ir lietuvišką spaudą Vilniuje.

²¹ Ten pat, p. 14–45.

²² Ten pat, p. 14, 39.

²³ Ten pat, p. 20.

²⁴ Ten pat, p. 18–19.

²⁵ Pvz., V. Černiauskaitė, Atgimusios lietuviškos spaudos tradicijos Vilniuje 1904–1914 metais, *Knygotyra*, t. 44, 2005; taip pat P. Klimaitis, J. Pronskus, min. veik., p. 19–26; iš dalies ir M. Biržiška, min. veik., p. 99–107.

²⁶ Žilvinas Norkūnas yra pastebėjęs, kad iki 1990 m. P. Vileišiui, vienai ryškiausių tautinio judėjimo asmenybių, tyrimuose yra skirta itin mažai dėmesio, žr.: Ž. Norkūnas, min. veik., p. 67. Po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. jo asmenybės ir veiklos bruožus, o kartu ir „Vilniaus žinias“ yra aptaręs ne vienas autorius, tarp jų ir literatūros tyrinėtoja Alma Lapinskienė, istorikas Jonas Aničas, išleidę ne vieną darbą, žr. pvz.: A. Lapinskienė, Vilniaus žinios – pirmasis lietuvių dienraštis; J. Aničas, min. veik. A. Lapinskienė yra parengusi ir P. Vileišio rinktinių raštų leidinį. Stambiausias J. Aničo veikalas – P. Vileišiui skirta monografija. Kita vertus, literatūros tyrinėtojas Vytautas Kubilius yra atkreipęs dėmesį ne tik į P. Vileišio veiklą, bet ir į „Vilniaus žinių“ ilgamečio redaktoriaus Kazio Puidos indėlį į jų turinį, stiliškumą, kalbą, žr.: A. Kubilius, Kazys Puida – rašytojas ir žurnalistas, *Colloquia*, 2005, nr. 11, p. 7–11.

²⁷ J. Jablonskis, Dėl pirmųjų pirmojo mūsų dienraščio žingsnių, *Krivulė*, 1924, nr. 4, p. 6–7; K. Puida, Mano „Vilniaus žinių“ dienos, ten pat; G. Petkevičaitė-Bitė, *Raštai*, t. 6: *Laiškai*, Vilnius, 1968, p. 85–86; P. Klimaitis, „Vilniaus žinių“ pirmieji žingsniai, *Židinys*, 1930, nr. 1 (16), p. 48–55; Dr. J. Tummas, Atminimai. Viltininko Tumo Vilniaus atminimai, *Vairas*, 1931, nr. 10; A. Lapinskienė, Vilniaus žinios – pirmasis lietuvių dienraštis; Ž. Norkūnas, min. veik.

„Vilniaus žinių“ programos klausimas

Klasikinis yra teiginys, kad laikraštis, spauda, komunikacija atlieka esminį vaidmenį telkiant tautas. Žinios sklaidos vienalaikiškumas čia yra kertinis momentas ir veiksnys²⁸. Laikraštis tai vieša, unifikuota komunikacinė erdvė ir keitimosi informacija laukas, į kurį patekę asmeniniai dalykai ir reikalai tampa visuomeniniais. Tai žmones telkianti bendruomeninė svarstymų erdvė, išreiškianti jų troškimus ir tikslus, glaudžiai susijusi su raštingumu ir apšvieta, bendrine kalba, jos viešu vartojimu bei norminimu²⁹. Laikraštis siekia pritraukti skaitytojus ir lėšas, bet kartu turi ir savų politinių bei socialinių tikslų, išlaiko savitą santykį su valdžia. Kilęs iš politinių tikslų laikraštis įsitvirtina ir išsiplėtoja remdamasis komerciniais verslo pagrindais, kur ne tik informacijos perdavimas, bet ir finansiniai apskaičiavimai, ilgalaikė pardavimo strategija ir reklama yra reikšmingos veikimo dalys. Bet ekonominis aspektas yra neatskiriamas nuo laikraščio programos ir pakraipos, kuri yra jo leidėjų santykio su valdžia ir su visuomene bei skaitytojais pagrindas³⁰. Visi šie Benedicto Andersono ir Jürgeno Habermaso atskleisti ir pabrėžiami aspektai yra svarbūs nagrinėjant dienraščio „Vilniaus žinios“ programą ir turinio aspektus.

Lietuviškai leidžiamų „Vilniaus žinių“ pasirodymas Vilniuje, Prano Klimaičio žodžiais tariant, buvo „naujas tautos gyvenime tarpas“³¹. Nuo pat leidybos pradžios jis tapo lietuvius telkiančiu dienraščiu, apie jį ėmė suktis Vilniaus ir visos Lietuvos lietuvių visuomeninis ir kultūrinis gyvenimas³². Egidijus Motieka pažymi „Vilniaus žinių“ ir jų aplinkos aktyvumą rengiant Didįjį Vilniaus seimą 1905 m. – redakcija buvo jo organizacinės veiklos centras, dienraštis naudotas suvažiavimo idėjai skleisti Lietuvoje³³. Dienraštis prisidėjo steigiant Lietuvių mokslo, Lietuvių dailės ir kitas draugijas, informuojant apie jų veiklą, rengiant lietuvių dailės parodas, organizuojant ir remiant lietuviškuosius vakarus, koncertus³⁴. Su dienraščiu buvo susiję ir jame bendradarbiavo daugelis to meto žymių lietuvių veikėjų – Jonas Jablonskis, Jonas Kriaučiūnas, Povilas Višinskis, Kazys Puida, Pranas Klimaitis, Martynas Kukta, Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis, Ona

²⁸ B. Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, Vilnius, 1999.

²⁹ J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge MA, 1991, p. 51–56.

³⁰ Ten pat, p. 181–195.

³¹ P. Klimaitis, J. Pronskus, min. veik., p. 26.

³² A. Lapinskienė, *Vilniaus žinios* – pirmasis lietuvių dienraštis, p. 23; V. Černiauskaitė, min. veik., p. 120; E. Motieka, *Didžiojo Vilniaus seimo preliudija: memorandumas Rusijos vyriausybei, Lietuvos atgimimo istorijos studijos*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 203.

³³ E. Motieka, min. veik., p. 205–206.

³⁴ V. Černiauskaitė, min. veik., p. 120.

Pleirytė-Puidienė, Juozas Tumas-Vaižgantas, Antanas Smetona, Jonas Vileišis, Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Jonas Basanavičius ir daugelis kitų, nekalbant apie autorius, tarp kurių buvo lietuvių rašytojų, kompozitorių, dailininkų.

Rusijos imperijos valdžios oficialiai patvirtintas faktinis „Vilniaus žinių“ leidėjas ir redaktorius buvo Petras Vileišis. Panaikinus spaudos draudimą lietuviams duotos trys koncesijos laikraščiams leisti, viena jų – P. Vileišiui įsteigti Vilniuje dienraštį „Vilniaus žinios“³⁵. Atsižvelgus į jo moralines savybes, išsilavinimą ir visuomeninę padėtį, jis pripažintas nusipelniusiu suteikti teisę leisti ir redaguoti laikraštį³⁶. J. Aničas teigia, kad 1904 m. spalio 2 (15) d. Vyriausioji spaudos reikalų valdyba parengė pranešimą Nr. 10268, kuriuo leista P. Vileišiui leisti ir redaguoti „Vilniaus žinių“ dienraštį, liudijimą Nr. 10266 „Vilniaus žinių“ redakcijai ir liudijimą Nr. 10267 „Vilniaus žinių“ spaustuvei, ir visa tai išsiuntė Vilniaus vidaus cenzūros cenzoriui su lydraščiu Nr. 10269³⁷. Dienraščio pavadinimas „Vilniaus žinios“ buvo parinktas pagal Vilniuje 1841–1915 m. ėjusį valdišką dienraštį rusų kalba *Vilenskij vestnik*³⁸. Jonas Vileišis prisiminė:

Visiems buvo aišku, kad galėliu leidėju tegali pasidaryti brolis Petras Vileišis – jis vienas tegalėjo finansuoti šį reikalą ir jam rūpėjo tasai darbas. Skaitydamas francūzų „Figaro“ laikraštį jis pamėgo ir jo formatą ir rasit dalinai jo turinį³⁹.

Anot J. Tumo-Vaižganto, P. Vileišis savo rašomajame stale laikė anglų *Times* numerį ir jį savo redaktoriams rodė kaip gero dienraščio pavyzdį⁴⁰. Tačiau pirmiausia dienraščio formatas ir medžiaga privalėjo atitikti carinės valdžios suteiktos koncesijos sąlygas, kuriose gana tiksliai buvo nustatyta, kuriame puslapyje, kokios ir kiek medžiagos turi būti dedama, o cenzūra prižiūrėjo, kad tų sąlygų būtų laikomasi⁴¹.

P. Vileišis organizavo „Vilniaus žinių“ leidybą, telkė bendradarbius, redkolegiją, žurnalistus, techninius darbuotojus, įkūrė spaustuvejį ir knygyną. Anot P. Klimaičio, P. Vileišis subūrė stipriausias tų laikų lietuvių žurnalistine pajėgas, vertindamas ne partinę priklausomybę, bet žmogaus gebėjimus⁴². Tačiau leidžiant dienraštį kildavo nesutarimų redakcijoje ir jos nariai dažnai keitėsi. J. Tumas-Vaižgantas yra sakęs, kad P. Vileišis kaip leidėjas buvo vienvaldis – galvojo vienas, su niekuo nesitarė, pasitikėjo tik savimi⁴³.

³⁵ P. Klimaitis, J. Pronskus, min. veik., p. 18.

³⁶ J. Aničas, min. veik., p. 352–355.

³⁷ Ten pat, p. 355.

³⁸ Ten pat, p. 353.

³⁹ J. Vileišis, Spaudos atgavimo jubilėjus, *Lietuvos žinios*, 1924 m. gegužės 7, nr. 103.

⁴⁰ J. Tumas, Atminimai. Viltininko Tumo Vilniaus atminimai, *Vairas*, 1931, nr. 10, p. 168; plg. J. Vileišis, Spaudos atgavimo jubilėjus.

⁴¹ P. Klimaitis, J. Pronskus, min. veik., p. 20.

⁴² Ten pat, p. 19; J. Klimaitis, min. veik., p. 50.

⁴³ J. Tumas, min. veik., p. 167.

G. Petkevičaitė-Bitė 1909 m. spalio 7 d. laiške Felicijai Bortkevičienei rašė, kad „Vilniaus žinių“ redaktoriui trūko profesinių žinių, pamatinio visų reikalų vedimo – jis buvo „daugiausia jausmu, nekaip protu, sučiupęs, taip sakant, bepartijinės, laisvos minties srovę“⁴⁴. Tuo tarpu J. Jablonskis atsiminimuose pabrėžė, kad visi jie, dienraščio bendradarbiai, buvo skirtingi, kiekvienas turėjo savo nuomonę ir ją be atodairos gynė – negebėta dirbti bendro darbo draugijoje⁴⁵. „Vilniaus žinių“ bendradarbiai prisiminė ir tai, kad dienraštis buvo eklektiškas, neturėjo programos ir vienos pakraipos, jis buvo atviras visoms nuomonėms. 1924 m. minint spaudos atgavimo sukaktuves, K. Puida ir Ona Pleirytė-Puidienė, dirbę „Vilniaus žinių“ redakcijoje 1905–1907 m., rašė:

Tačiau, nežiūrint į visų mūsų geriausių norus, nuo pačios savo atsiradimo pradžios „V.Ž.“ jutau kaž kokį palaidumą, trūkumą kažko tokio, kas mus, jaunos ir neprityrusius, bet geriausių norų kupinus, vestų, tvarkytų, nurodytų mums mūsų darbui liniją. Vienos, grynos, kad ir skaisčios, kad ir mus sužavėjusios, lietuviybės idėjos realiam, konkrečiam darbui nepakako. [...] [N]ebuvo pačioje redakcijoje jokio programo, jokios aiškiai nustatytos krypties. Visi bendradarbiai buvo pripuolamai surinkti, visokių politinių ir socialinių nusistatymų žmonės. Tiesa, tuos pažiūrų skirtingumus pirmaisiais mūsų bendro darbo mėnesiais niveliavo ir lygino lietuviybės idėja, kurią, taip aukštai ir pagarbiai iškėlęs laikė mūsų šefas, p. Petras Vileišis⁴⁶.

Dienraštis tilpdavo, kas papuldavo – visokios pakraipos, įvairios pažiūros, viena kitai prieštaringos. [...] Tais laikais lietuvių inteligentų tarpe jau pradėjo rasti socialinės nuomonės, stipri kryptis į kairę. [...] Tas vienintelis dienraštis tapo lyg kokia arena, kur norėjo vaidinti visi savo pažiūrų roles, o jos leidėjas tebegyveno vienintele patriotizmo idėja, kurią vieną tesuprato ir jai vienai nesigailėjo savo turto ir širdies⁴⁷.

Vis dėlto, ar iš tiesų „Vilniaus žinios“ neturėjo savosios programinės krypties?

Prieš išeinant dienraščiu 1904 m. lapkričio 9 d. „Vilniaus žinių“ spaustuvėje atspausdintas „Vilniaus žinių“ pranešimas apie tai, kad „gruodžio mėnesį pradės eiti iš Vilniaus pirmasai *lietuvių* politikos, visuomenės ir literatūros *dienraštis* „Vilniaus žinios“⁴⁸. Pranešime, kurį pasirašė P. Vileišis, kaip „Vilniaus žinių“ redaktorius ir leidėjas, pateikiama oficialios valdžios patvirtinta dienraščio programa⁴⁹:

„Vilniaus Žinioms“ patvirtinta tokia programa:

1) Vyriausybės įstatymai ir paliepipimai;

⁴⁴ G. Petkevičaitė-Bitė, min. veik., p. 85–86.

⁴⁵ J. Jablonskis, min. veik., p. 6–7.

⁴⁶ K. Puida, Mano „Vilniaus žinių“ dienos, *Krivulė*, 1924, nr. 4, p. 9.

⁴⁷ O. Pleirytė-Puidienė, Atminimų pluoštas, ten pat, p. 11–12.

⁴⁸ P. Vileišis, *Rinktiniai raštai*, p. 502.

⁴⁹ J. Aničas, min. veik., p. 364, 364–368. Istorikas J. Aničas neabejoja, kad šio pranešimo autoriai yra P. Vileišis kartu su J. Jablonskiu.

2) Politikos ir visuomenės gyvenimas (straipsniai, korespondencijos, ištraukos iš laikraščių, telegramos ir iliustracijos);

3) Įvairios žinios apie žemės išdirbimą, prekybą, pramonę ir t.t.;

4) Mokslo ir literatūros feljetonai

ir 5) Apskelbimai.

–.

Įvykinant savo programą, „Vilniaus Žinioms“ rūpės tautos apšvietimas, gerovė ir laimė. Visa, kuo galėsime šviesti Lietuvos žmones, didinti jų gerovę ir teikti jiems laimingesnį gyvenimą, visa tat ras vietos mūsų dienraštyje. Visa, kas lengvina žmonijai gyvenimą, visi pramintieji takai, kuriais eidamos kitos tautos rados šviesesnės, doresnės, turtingesnės ir laimingesnės, – visa tai bus keliami mūsų dienraštyje eikštėn. Dienraščio tikslui rūpintis suvartoti visas mokslo ir literatūros šakas, kurios šviečia ir dorina atskirąjį žmogų ir visūmenę⁵⁰.

Programiniu požiūriu pirmas sakiny po papunkčiui išdėstytos dienraščio programos – „„Vilniaus žinioms“ rūpės tautos apšvietimas, gerovė ir laimė“ – yra išskirtinis. Jis lakoniškas, kaip tezė. Kiek platesnis jo paaiškinimas patvirtina, kad esmė nusakoma trimis, atrodytų, gana abstrakčiais žodžiais – apšvieta, gerovė ir laimė. Šie žodžiai dar kartą beveik identišškai pakartoti ir išskirti kursyvu, tikėtina, J. Jablonskio rašytame⁵¹ pirmojo „Vilniaus žinių“ numerio redakcijos vedamajame „Mūsų šventė ir mūsų rūpestis“: „Dabar gi, tuoj pradėdami savo gyvenimo dienas, mes apie tą dalyką tiek tegalime pasakyti: *mums visuomet rūpės Lietuvos apšvietimas, gerovė ir laimė*“⁵². Akivaizdu, ši trumputė tezė yra dienraščio programinė kryptis.

Pranešime pabrėžiamas ir dar vienas aspektas – tai, kad dienraštis skiriamas lietuvių visuomenei, neišskiriant luomų ir socialinių sluoksnių skirtumų:

[S]kiriame jį ne vienai kuriai mūsų visuomenės daliai: „Vilniaus Žinių“, kaip pirmojo Lietuvos visūmenės dienraščio, redakcija norėtų, kad kiekvienas lietuvis, kurs jieško šviesos ir nori suprasti savo krašto ir pasaulio gyvenimą, galėtų jose matyti visuomet mielą ir laukiamą svetelį. Taigi skiriame savo dienraštį ne vienam kuriam mūsų visūmenės luomui, ne vienai kuriai jos daliai, bet jai visai. Rūpintis, kad ir pati dienraščio kalba būtų visiems prieinama ir suprantama⁵³.

Tautinį prioritetą ir siekį telkti *savą* lietuvišką visuomenę P. Vileišis patvirtina pirmame „Vilniaus žinių“ numeryje:

Dabar mes [lietuviai] patys kasdien galėsime apsvarstyti klausimus, kurie mums labiausiai rūpi ir ant kurių labiausiai ar mažiau mūsų gyvenimo gerovė guli. Dabar mes nebesijausime

⁵⁰ P. Vileišis, *Rinkiniai raštai*, p. 502.

⁵¹ J. Jablonskis, min. veik., p. 6.

⁵² Redakcija, *Mūsų šventė ir mūsų rūpestis*.

⁵³ P. Vileišis, *Rinkiniai raštai*, p. 502.

palaidais, o busime, tarsi, į vieną kuną surišti: viens apie kitą lengviaus žinių turėti galėsime, viens su kitu lengviaus susiprasime⁵⁴.

Tautinis arba nacionalinis principas čia apibrėžiamas kaip luominio principo priešybė bei paneigimas ir iškeliamas į programinę poziciją. Taip dienraštis siekia tapti skaitytojų lauką formuojančiu socialinės organizacijos veiksmu, integruojančiu tautinę visuomenę. Lietuvybė tiesiogiai ir netiesiogiai persmelkia visas dienraštyje aprašomas temas, sritis ir aktualijas, o kalba yra komunikacinis instrumentas skleisti idėjas ir patraukti skaitytojus. Tad suprantami „Vilniaus žinių“ redkolegijoje kildavę rimti nesutarimai dėl vieno ar kito žodžio tarp P. Vileišio, reikalavusio rašyti žmonėms suprantama šneka, ir J. Jablonskio ar J. Kriaučiūno, kurie taisė ir normino lietuvių kalbą⁵⁵. Suprantamas ir siekis išlaikyti dienraštį nepriklausomą nuo politinių srovių. Kaip 1906 m. lapkričio 13 (26) d. redakcijos žodyje rašoma: „Norime darbuotis dėl visuomenės ir su visuomene“⁵⁶.

Norint pažinti, kaip buvo siekiama telkti lietuvių visuomenę, pirmiausia reikėtų sužinoti, kokios buvo dienraščio leidėjo P. Vileišio pažiūros, požiūris į laikraštį ir politinį veikimą.

Petro Vileišio pažiūros, politinė pozityvizmo kryptis ir „Vilniaus žinios“

P. Vileišio požiūris į tai, koks turi būti laikraštis, greičiausiai ėmė formuotis dar studijų metais, kai 1875 m. imtas leisti ranka rašytas laikraštėlis „Kalvis Melagis“⁵⁷, o atsisleidė „Aušros“ laikais. Atsiminimuose P. Vileišis rašo:

Papuolęs man į rankas „Aušros“ laikraštis labai patiko. Bet beskaitydamas „Aušrą“, begalvodamas, priėjau prie daug ko „Aušrai“ nenaudingo. Tai vienoj, tai kitoj vietoj griebtasi politikos. O tokią knygutę sugavus Lietuvoje galima buvo užmesti ją beskaitančiam žmogui labai didelę atsakomybę. [...] [P]riėjau išvados, jog mes valdžią neturime užpildinėti, o nuolat jai tik sakyti, kad mums mūsų raidės yra reikalingos, be jų sunku mums gyventi ir prašyti ciesoriaus įsakymą pakeisti ir atiduoti mums mūsų raides. [...] // Negalėdamas ir nenorėdamas p. Basanavičių ir p. Šliūpą perkalbėti, aš tęsiau savo keliu eiti, kaip pasakiau⁵⁸.

J. Šliūpas yra sakęs: „Petras vengė raštu ar žodžiu kritikuoti Rusų valdžią, jis nedalyvavo slaptose draugijose, jis buvo legalis vyras, ir rūpinosi įstatymų ribose kelti lietuvių

⁵⁴ P. Vileišis, Pirmas numeris, *VŽ*, 1904 m. gruodžio 10, nr. 1.

⁵⁵ J. Jablonskis, min. veik., p. 6–7.

⁵⁶ „V.Ž.“ Redakcija, *VŽ*, 1906 m. lapkričio 13 (26).

⁵⁷ P. Vileišis, *Rinkiniai raštai*, p. 536; J. Aničas, min. veik., p. 351.

⁵⁸ P. Vileišis, *Rinkiniai raštai*, p. 537.

tautą iš miego ir vargo⁵⁹. Legalumas yra pirmoji išskirtinė P. Vileišio pažiūra ir veikimo ypatybė. Tai politinė nuostata, o ne jos nebuvimas ar negatyvi pažiūra į politiką⁶⁰. Le-galiai nusistatęs ir veikęs P. Vileišis buvo politikas, matęs politiką kaip tikslingą veiklą, glaudžiai susijusią su civilizacine raida, o ne orientuotą į troškimų įgyvendinimą ar siaurą partinę veiklą.

Kas pažino P. Vileišį, tas pasakys, kad jis taip manė ne tiek dėl to, kad už tokių raštų skaitymą krinta didelė atsakomybė, bet dėl to, kad politikos iš esmės nemėgo ir ypač nenorėjo jos proteguoti tiems, kuriuose tautos ateitį įžiūrėjo – kaimiečiams. Aspiracijų didėjimas, manė jis, turi eiti kartu su pozityvios kultūros augimu. Jei tautos siekimai pernelyg peršoka tautos tikrąją kultūrą – ją gali ištikti katastrofa, nes ji realiam gyvenimui – natūraliam ir sveikam progresui nebetinka⁶¹.

Akivaizdu, kad P. Vileišio požiūris į laikraštį ir legalaus veikimo kryptį yra glaudžiai susijęs su pozityvios kultūros, progreso ir realaus gyvenimo sureikšminimu, kaimo žmonių vertės iškelimu. Šalia jų šliejasi ir evoliucionizmo arba evoliucinės pažangos idėja. J. Vileišis straipsnyje „Spaudos laisvė ir inž. Petras Vileišis“, lygindamas Petrą su J. Basanavičiumi ir matydamas juos kaip didžius istorijos veikėjus, bet *skirtingus* atgimstančios Lietuvos pionierius, rašo: „P. Vileišis – *praktikas, evoliucionistas*, [...] J. Basanavičius – *teoretikas*“⁶²; o J. Tumas-Vaižgantas pavadina jį „progresistu“⁶³.

P. Vileišio požiūrį į laikraštį, suformuluotą kaip programa arba „Credo“, kurio jis siūlė „Aušroje“ laikytis tuometiniam jos redaktoriui J. Šliūpui, yra pateikęs Vincas Kvieska, remdamasis Vinco Kapsuko „Kibirkštyje“ cituojamu P. Vileišio laišku, rašytu J. Šliūpui 1884 m.:

1. Platinimas šviesos – mokslų, apgultai sakant.
2. Nes Lietuva kraštas ukiškas, tada visupirmučiausia turi būti platinamas ukes mokslas.
3. Nes žinia rėdos paliepiamų dėl kožno lietuvio yra reikalinga ir, nes tie paliepiamai išėina svetimoj kalboj, tada padavimas tų paliepiamų kalboj savotiškoj taip–pat yra reikalinga.
4. Nes nei jokia ukė negal apsieiti be maino ir amato, turi būti šaukimas prie tų užsiėmimų, ir apšvietimas tame dalyke taip–pat yra reikalinga. Tas duotų duonos žemės neturintiems.

⁵⁹ J. Šliūpas, Petras Vileišis, *Lietuvos žinios*, 1926 m. rugpjūčio 17, nr. 187 (2208).

⁶⁰ Plg. J. Aničas sureikšmina amžininkų pabrėžiamą P. Vileišio apolitiškumą, žr.: J. Aničas, min. veik., p. 94. Ž. Norkūnas P. Vileišio veiklą vertina kaip politinę, pabrėždamas jos pozityvistinį aspektą.

⁶¹ Dr. J. V. [J. Vileišis], *Spaudos laisvė ir inž. Petras Vileišis* (Spaudos atgavimo 25-rių metų sukaktuvių proga), Kaunas, 1929, p. 7. J. Aničas šį leidinį priskiria P. Vileišio sūnėnui, gydytojui Juozui Vileišiui, žr. J. Vileišis, min. veik., p. 198, 199, 279, 620. Tačiau Lietuvos bibliotekų kataloguose šio darbo autorystė priskiriama Jonui Vileišiui.

⁶² Ten pat, p. 11.

⁶³ Vaižgantas, Kaip aš a. Petrą Vileišį apibūdiniu, *Lietuvos žinios*, 1926 m. rugpjūčio 17, nr. 187(2208).

5. Neatgailėtina daiktu yra, jog šviesus mūsų krašto žmonės išblaškyti svetur – šaukimas jų į savo kraštą.

6. Pažinimas iš pradžios ir visų pirmučiausia turtų savo žemės. Tai didžiai svarbu.

7. Nes spėka vienybė „L'union fait la force“, – tada parodyti ant kokių pamatų susidėti į draugystes...⁶⁴

V. Kvieska šią programą vadina pozityvistine: „P. Vileišis pirmas Lietuvoje pozityvistas“⁶⁵. Kazys Grinius straipsnyje, skirtame P. Vileišio atminimui po jo mirties, ją pavadina jo viso gyvenimo pozityvistine „organinio darbo“ programa: „tokią pozitivio arba organinio darbo programą apibrėžęs Petras Vileišis be atodairos varė per visą gyvenimą, daugiau kai per 50 metų“⁶⁶.

Pozityvizmas, legalus veikimas, ekonominė ir inžinerinė mintis, švietimo ir kultūrinio pasipriešinimo programa – amžininkų ir tyrėjų ne kartą išskirti P. Vileišio pažiūrų ir veikimo bruožai⁶⁷. Jis laikomas tipiškiausiu nuosekliu Lietuvos pozityvizmo atstovu⁶⁸. Jo pažiūros, anot J. Aničo, susiformavo universitetinių studijų metais XIX a. aštuntame dešimtmetyje⁶⁹ – studijuodamas Petrapilio universitete P. Vileišis priklausė lietuvių studentų kuopelei, organizuotai Czesłowo Pancerzyńskio⁷⁰. P. Vileišio pozityvizmą J. Aničas vadina filosofinėmis pažiūromis⁷¹. Nors čia pat pristato politinį aspektą turinčią Varšuvos pozityvizmo kryptį ir primena 1888–1889 m. Varšuvoje veikusių lietuvių liberalios demokratinės krypties draugiją „Lietuva“, įkurtą dėl Varšuvos pozityvistų įtakos, kuriai priklausė Jokūbas Adomaitis-Šernas, Jonas Gaidys-Gaidamavičius, Vincas Kudirka ir kiti. Palyginęs P. Vileišio pažiūras su V. Kudirkos ir aušrininkų pažiūromis, J. Aničas teigia, kad jose derėjo „Aušros“ tautinis romantizmas ir „Varpo“ pozityvizmas⁷². V. Kubilius P. Vileišio asmenybėje ir veikloje taip pat išvelgia dvi besikryžiuojančias sroves: roman-

⁶⁴ V. K v i e s k a, min. veik., p. 35.

⁶⁵ Ten pat. Istorikas J. Aničas teigia panašiai: „Ši Petro Vileišio programa – tai tipiškas pozityvistinių nuorodų sąrašas, kur visuomeninės veiklos pagrindą sudaro švietimas, prekybos ir pramonės plėtojimas, tautos vienybės ugdymas“, žr.: J. A n i č a s, min. veik., p. 210.

⁶⁶ Dr. K. Gn. [K. Grinius], Tu esi Petras..., *Lietuvos žinios*, 1926 m. rugpjūčio 17, nr. 187 (2208).

⁶⁷ V. Kubilius, Didysis Lietuvos švietėjas, *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis*, sud. A. Lapinskienė, Vilnius, 2001; A. Kalėda, Petras Vileišis ir lenkų kultūros sklaida Vilniuje, *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis*, sud. A. Lapinskienė, Vilnius, 2001; G. Židonis, *Pozityvizmas ir lietuvių proza XIX amžiaus antroji pusė*, daktaro disertacija, Kaunas, 2009, p. 31, 53–54.

⁶⁸ A. L a p i n s k i e n ė, Didysis Lietuvos kėlėjas, P. V i l e i š i s, *Rinktiniai raštai*, p. 12; J. A n i č a s, min. veik., p. 91, 94.

⁶⁹ Ten pat, p. 91.

⁷⁰ P. V i l e i š i s, *Rinktiniai raštai*, p. 22.

⁷¹ J. A n i č a s, min. veik., p. 91, 94, 95.

⁷² Ten pat, p. 94.

tinę, pagoniškos Lietuvos didybės viziją, ir pozityvistinę, susijusią su krašto ekonomikos ir ūkio stiprinimu⁷³.

Varšuvos pozityvizmas buvo politinė srovė, savo pavadinimą ir įkvėpimą kildinusi iš filosofinės Auguste'o Comte'o minties⁷⁴. Po 1863–1864 m. sukilimo lenkiškoje Rusijos imperijos dalyje gyvavo lenkų liberalų grupė – „varšuviečiai pozityvistai (*pozytywiści warszawscy*)“ arba „jauna spauda (*młoda prasa*)“⁷⁵. Keletą XIX a. aštuntojo–devintojo dešimtmečio metų ji dominavo lenkiškoje intelektinėje aplinkoje. Varšuvos pozityvistai save laikė Europos liberalizmo atstovais ir rėmėsi tokiais autoriais kaip Johnas Stuartas Millis, Herbertas Spenceris ir Henry Thomas Buckle'is⁷⁵.

Lenkų liberalizmo ir pozityvizmo tyrėjai yra atskleidę, kad po Abiejų Tautų Respublikos padalijimo politinėje aplinkoje įsivyravo dvi alternatyvios rezistencinės kryptys: ginkluoto sukilimo ir „organinio darbo“. Varšuvos pozityvistai buvo glaudžiai susiję su „organinio darbo (*praca organiczna*)“⁷⁶ arba „darbas yra pagrindas (*praca u podstaw*)“⁷⁷ idėjomis ir programa. Tai buvo „realistinė“ taikaus veikimo kryptis, kurią, nuslopinus 1863–1864 m. sukilimą, jie išklėlė kaip alternatyvą kovos už nepriklausomybę romantizmui⁷⁸. *Kovą už laisvę* jie pakeitė *darbu* dėl stipresnės ekonomikos, raštingumo ir geresnės švietimo sistemos, efektyvesnio žemės ūkio, prekybos ir pramonės augimo, progreso ir mokslo, pagarbos sunkiam darbui ir modernizacijos⁷⁹. XIX a. lenkų liberalizmą nagrinėjęs Brianas A. Porteris teigia, kad Adamas Wiślickis, pozityvistinės pakraipos savaitinio žurnalo *Przegląd Tygodniowy* leidėjas, kvietė perkelti dėmesį nuo „didžiosios politikos“ (abstrakčių tarptautinės diplomatijos ar valdančiųjų klasės konfliktų) prie „mažosios politikos“ (naujų avininkystės būdų, raštingumo, švietimo finansavimo, geležinkelių tiesimo). Kitas įtakingas *Przegląd Tygodniowy* bendradarbis Alexanderis Świątochowski

⁷³ V. K u b i l i u s, Didysis Lietuvos švietėjas, p. 7–9. Kitame straipsnyje V. Kubilius šią srovę vadina „*Vilniaus žiniose* intensyviai garsinta pozityvistine ekonominio įsitvirtinimo savo krašte programa“, žr.: V. K u b i l i u s, Kazys Puida – rašytojas ir žurnalistas, *Colloquia*, 2005, nr. 11, p. 9.

⁷⁴ A. B. P o r t e r, Konstrukcja i dekonstrukcja dziewiętnastowiecznego liberalizmu polskiego, *Studia polityczne*, 1996, nr. 6.

⁷⁵ Ten pat, p. 83–85.

⁷⁶ A. B l e j w a s, Organic Work as a Problem in Polish Historiography, *Hokaido University Collection of Scholarly and Academic Papers*, 1974.

⁷⁷ G. Židonis greičiausiai sąvoką *praca u podstaw* verčia „pagrindų kūrimas“, „darbas iš pagrindų“, G. Ž i d o n i s, min. veik., Kaunas, 2009, p. 23, 55. A. Romanowskis atskiria „organinio darbo“ ir „darbas yra pagrindas“ sąvokas ir sampratas, susiedamas jas su skirtingu praktiniu veikimu. A. R o m a n o w s k i, min. veik., p. 265–306.

⁷⁸ S. A. B l e j w a s, *Realism in Polish Politics: Warsaw Positivism and National Survival in Nineteenth Century Poland*, New Haven, 1984.

⁷⁹ A. B. P o r t e r, min. veik., p. 83–84; S. A. B l e j w a s, Organic Work as a Problem in Polish Historiography.

pabrėžė: „tik pamišėlis gali gulėti purvinoje valstiečio trobelėje ir svajoti apie krištolo rūmus. Leiskite visuomenei ne skūstis kliūtėmis, bet dirbti, kai tik atsiveria erdvė“⁸⁰. *Darbą*, tą Europos liberaliosios programos darbotvarkės dalį, lenkų pozityvistai susiejo su tauta ir iškėlė „bendrojo gėrio“ tezę, kaip priemonę stiprinti kovą už tautos išlikimą tik kitomis sąlygomis. B. A. Porteris akcentuoja, kad A. Świętochowskiis kvietęs lenkus, užuot aukojus gyvybę beprasmiuose sukilimuose, aiškiai sau pasakyti, ką jie gali padaryti esamomis sąlygomis ir kiek galima tą padėtį išnaudoti siekiant bendrojo gėrio; „vykdyti politiką, pagrįstą mūsų visuomenės interesais, politiką, kuri yra atvira, švari ir įgyvendinama remiantis tuo metu galiojančiais įstatymais“⁸¹. Anot Stanislauso A. Blejwaso, lenkų pozityvistai kvietė integruoti valstietiją į socialinį organizmą ir pripažinti viduriniąją klasę kaip tautos ateities svarbiausią veiksnį. Jis remiasi ir A. Świętochowskio teiginiu: „[Ž]monių laimė priklauso ne vien tik nuo jų galios ar nepriklausomybės, bet nuo jų dalyvavimo pasaulinėje civilizacijoje, kaip ir nuo jų pačių civilizacijos pažangos“⁸². Pozityvistų sureikšmintą britų evoliucionisto H. Spencerio „organinio darbo“ sampratą buvo iškelta kaip įtakingas polemėnis ir programinis argumentas. Remtasi Samuelio Smileso „savišalpos“ liberalizmu ir kapitalistine darbo etika – sekasi tiems, kurie sunkiai dirba ir gyvenime elgiasi nuosaikiai bei sąžiningai. *Przegląd Tygodniowy* puslapiuose S. Smilesas pirmą kartą pristatytas 1866 m. Kitais metais publikuotas jo knygos „Savišalpa“ (*Self-Help*, 1859), laikomos liberalizmo biblija, vertimas į lenkų kalbą tapo pagrindiniu šaltiniu šio žurnalo straipsniams apie ekonomiką, švietimą ir modernizaciją⁸³.

Nuodugniai įsigilinus į Varšuvos pozityvistų pažiūras, programą, retoriką ir palyginus su P. Vileišio pažiūromis, idėjomis bei veikla, matyti daugybė sutapimų⁸⁴. Pradedant P. Vileišio nuosekliai išlaikyta legalaus veikimo politika ir programa, kurioje jis svarbiausią dėmesį skiria švietimui, ekonomikai, modernizacijai ir pažangai bei kasdienybės reikalams, tam, kas gali būti pavadinta „mažąja politika“, ir baigiant 1884 m. „Aušros“ „Credo“, kurio, matyt, jis laikėsi ir leisdamas „Vilniaus žinias“. P. Vileišio pozityvistines pažiūras atspindi ir jo knygelių turinys. Tai vertimai į lietuvių kalbą ar adaptuoti sekimai, naudingi žmonių švietimui, bendram išsilavinimui ir praktiniam taikymui – ūkio žinios, vadovėliai ir mokslo populiarinimas, teisinės žinios, perteiktos lietuvių kalba. Pavyzdžiui, knygelės apie ūkininkavimą – „Trys pamokslai apie gspadoryste dėl gspadoriu

⁸⁰ A. B. Porter, min. veik., p. 84.

⁸¹ Ten pat, p. 85.

⁸² S. A. Blejwas, *Organic Work as a Problem in Polish Historiography*, p. 193.

⁸³ A. B. Porter, min. veik., p. 86.

⁸⁴ Pozityvizmo kryptį Lietuvoje XIX a. ir lietuviškąjį pozityvizmą šalia A. Romanowskio ir filosofų darbų yra nagrinėjęs Giedrius Židonis daktaro disertacijoje „Pozityvizmas ir lietuvių proza XIX amžiaus antroji pusė“ (Kaunas, 2009), remdamasis literatūros tyrimais. Į pozityvizmą yra atkreipę dėmesį ir kiti tyrėjai. Tačiau pozityvizmas kaip politinė idėja, kuri Lietuvoje galbūt buvo savitai reikšminga, dar laukia istorikų tyrimų.

sodiečiu“ (1883), „Pamokslai apie galviju ir aveliu auginimą ir gydymą ju nuo nekuriu ligu“ (1884), „Karvės ir pienas“ (1892); apie kooperaciją – „Ukiškos draugistes ivairiūse kraštūse“ (1901); knygelės, skirtos verslumo ir gerovės klausimams – „Pamokslai apie triusa ir proce“ (1887), „Kaip ingyti piningus ir turta“ (1893). Tarp jų yra ir „Savišelpistė“ (1903), parengta pagal S. Smilesą, ir „Givenimo džiaugsmi“ (1902), parengta pagal J. Lubbocką, kurios tema – kas yra laimė ir jos šaltiniai. Knygelių temos pasikartoja tarp „Vilniaus žinių“ aktualijų.

Pozityvistinę kryptį išreiškia ir „Vilniaus žinių“ siekis, suformuluotas 1904 m. lapkričio 9 d. „Vilniaus žinių“ pranešime, – rūpintis *tautos apšvietimu, gerove ir laime*. Šie žodžiai tai ne abstraktus ir gražus lozungas, bet kategorijos, žyminčios tautos raidai kertines politinės pozityvizmo arba „organinio darbo“ programos nuostatas – švietimą, bendrąjį gėrį ir etiką. Dienraščio redaktorius K. Puida, ilgiausiai (1905–1907 m.) dirbęs „Vilniaus žiniose“, bendradarbiavęs su P. Vileišiu ir, anot J. Tumo-Vaižganto, faktiškai formavęs dienraštį, tvirtai laikėsi ir įgyvendino „Vilniaus žinių“ pranešimo tezeje suformuluotą programinę kryptį, V. Kubiliaus žodžiais tariant, „lietuviškos politikos“ liniją⁸⁵. Tai liudija K. Puidos 1906 m. sausio 25 d. laiškas Matui Untuliui⁸⁶, kuriame jis pabrėžia, kad „Vilniaus žinių“ kryptis – veikti tautiškai demokratinėje pakraipoje, jų uždavinys – „tautos labas“ per kultūros evoliuciją, o ne revoliuciją, per apšvietos skleidimą, kas, tikimasi, privės prie kultūros ir žmonių gerovės. Teigiama, kad „Vilniaus žinios“ yra „bepartiniškos“, bet pripažįsta kiekvienai partijai savo tiesą ir pažiūras, kurios yra šventos taip, kaip ir jų pažiūros turi būti šventos⁸⁷.

Akivaizdu, kad tautiniame lygmenyje sureikšmintos pozityvizmo arba „organinio darbo“ nuostatos yra nuosekliai palaikoma dienraščio programinė kryptis. Tačiau kaip ji atsiskleidžia dienraščio publikacijose?

„Mažoji politika“ ir lietuviybės aktualijos „Vilniaus žiniose“

Didesnę „Vilniaus žinių“ dalį sudaro straipsniai, skirti politikos bei visuomenės gyvenimui plačiąja prasme: Rusijos vyriausybės įstatymai, paliepimai, įvairios žinios iš Rusijos ir pasaulio, ypač skirtos Rusijos–Japonijos karui, korespondencijos, ištraukos iš

⁸⁵ V. K u b i l i u s, Kazys Puida, p. 9. V. Kubilius atkreipia dėmesį į K. Puidos kvietimą rengtis „prie naujos tvarkos įvedimo“, taip pat jo racionalią argumentaciją, nuosaikų temperamentą, sistemiskumą, patriotišką veiklumą ir konkretumą.

⁸⁶ Žr. šio straipsnio priedą, K. Puidos, „Vilniaus žinių“ redaktoriaus, laiškas M. Untuliui, rašytas 1906 m. sausio 25 d., Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkiniai. Žymių žmonių memorialistika. Chronologija – XX a. I pusė (laiškai, dokumentai, rankraščiai). Prieiga per internetą: <http://www.epaveldas.lt> [žr. 2021 01 29].

⁸⁷ Ten pat.

kitų laikraščių. Dienraštyje nemažai reklamų ir kitokios svarbios informacijos, pavyzdžiui, žemės ūkio produktų kainos prekyvietėse ar susisiekimo traukiniais tvarkaraščiai. Tyrėjai yra aptarę „Vilniaus žiniuose“ gausiai spausdintus grožinės literatūros kūriniai, beletrizuotus atsiminimus, apybraižas, publicistiką, straipsnius Lietuvos istorijos tema ir kita⁸⁸. Lietuvių visuomeninės realijos arba žinios ir gerai ištirti faktai iš visuomeninio lietuvių bruzdėjimo⁸⁹ atsiskleidžia vedamuosiuose, tęstiniuose ar diskusiniuose straipsniuose, nedidelėse žinutėse rubrikoje „Iš Lietuvos“ ar vėliau atsiradusiose rubrikose „Mūsų mokyklos“, „Iš draugijų gyvenimo“, „Mūsų scena“, „Mūsų korespondencijos“. Pasikartojančios temos ir klausimai išryškina aktualijas ir atveria galimybę tai nagrinėti struktūriškai, įvertinti jų aspektų įvairovę.

Griebties mokslo, šviesos... Nuolatinė „Vilniaus žinių“ tema yra įvairūs lietuvių tautinės mokyklos klausimai⁹⁰. Tai susiję ir su to meto valstybinės švietimo politikos laisvėjimu⁹¹. Jau pirmame dienraščio numeryje yra trumpuė informacija apie bandymą steigti prekybos mokyklą Šiauliuose. Rašoma, kad nors Iždo ministerijos mokyklų skyrius finansavimo neužtikrino, Šiaulių gyventojų siekį įsteigti prekybos mokyklą palaikiusi vietinė miesto valdžia ieško būdų rasti finansavimą⁹². Antrame numeryje pateikiama žinia apie prieš keturiasdešimt metų Veiveriuose įsteigtą mokytojų seminariją, kurioje mokosi maždaug šimtas studentų. Sakoma, kad pagal įstatymus į ją priimami tik lietuviai, tačiau joje kasmet gausėja kitų tautybių besimokančiųjų. Straipsneliu netiesiogiai kviečiama studijuoti – jame parašyta, kokio amžiaus vaikus priima seminarija, kokie dalykai dėstomi ir tai, kad ją baigus gaunama teisė dirbti kaimo ar miesto mokytojais. Apie Veiverių mokytojų seminariją rašoma ir vėlesniuose dienraščio numeriuose⁹³. Pavyzdžiui, 1905 m. liepos 26 d. numeryje yra straipsnis „Šis–tas apie baigusius šįmet Veiverių“.

⁸⁸ J. A n i č a s, min. veik., p. 374–381; A. L a p i n s k i e n ė, Vilniaus žinios – pirmasis lietuvių dienraštis, p. 23–24.

⁸⁹ K. Puidos, „Vilniaus žinių“ redaktoriaus, laiškas M. Untuliui, rašytas 1906 m. sausio 20 d., Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkiniai. Žymių žmonių memorialistika. Chronologija – XX a. I pusė (laiškai, dokumentai, rankraščiai), prieiga per internetą: <http://www.epaveldas.lt> [žr. 2021 01 29].

⁹⁰ J. A n i č a s, min. veik., p. 381–385.

⁹¹ 1905 m. gegužės 14 d. Rusijos imperatoriaus įsaku kai kuriose mokyklose leista mokyti lietuvių, taip pat lenkų kalbų, kurti švietimo bei mokslo draugijas, mokyklose, kurios liko rusiškos, leista mokytojauti lietuviams. Leista privačiomis lėšomis steigti lietuviškas pradžios mokyklas, tuo metu daugėjo ir vidurinių mokyklų (D. S t a l i ū n a s, *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. viduryje – XX a. pradžia). Lietuvių atgimimo studijos*, t. 16, Vilnius, 2000, p. 126); 1906–1907 m. Lietuvoje ėmė kurtis pirmosios lietuvių švietimo draugijos (V. P u k i e n ė, Lietuvių švietimo draugijų steigimas ir veiklos pradžia 1906–1915 metais, *Lietuvių švietimo draugija „Rytas“*, sud. J. Gudaitė, Vilnius, [2013], p. 13–23).

⁹² Šiaulių prekybos mokykla, *Iš Lietuvos*, *VŽ*, 1904 m. gruodžio 10, nr. 1.

⁹³ K. I. [Pranas Klimaitis], Veiveriai. *Iš Lietuvos*, ten pat, 1904 m. gruodžio 11, nr. 2; taip pat: 1905 m. kovo 7 (20), nr. 61; 1905 m. liepos 26 (rugpjūčio 8), nr. 180.

verių mokytojų seminarijos mokslą“, kuriame primenamas ankstesnio numerio straipsnis „Mokytojų–lietuvių mums reikia“ ir čia pat pateikiami baigusią Veiverių seminariją ir galinčių dirbti mokytojais pavardės bei gyvenamosios vietos. Tame pačiame numeryje yra ir daugiau straipsnių mokyklų tema: „Kokios yra kitur mokyklos“ – apie mokyklas Šveicarijoje, „Mokytojaus atsiliepimas“ – apie mokytojų padėtį ir buitines sąlygas, „Mokykla Lietuvoje“ – apie mokyklos tikslus ir siekius, namų mokymo svarbą⁹⁴. „Vilniaus žinių“ numeriuose konkrečios žinios iš miestelių apie mokyklas, lietuviškų mokyklų ir mokytojų poreikį dažnai siejasi su tame pačiame numeryje mokyklos temai skirtais straipsniais. Tarkim, šalia žinutės iš Gruzdžių apie tai, kad valsčius, kaip ir kiti valsčiai, tariasi paduoti prašymą ministrų komitetui leisti vaikus valsčiaus mokykloje mokyti lietuviškai⁹⁵, publikuojamas ir straipsnis „Mūsų apšvietimo reikalai“⁹⁶, kuriame pabrėžiamas dėmesys knygoms: vadovėliams, mokslo ir mokslo populiarinimo knygoms, vaikų ir suaugusiųjų šviečiamajai literatūrai, vertimams iš kitų kalbų. Akivaizdu, kad dienraščio požiūriu, tiek straipsniai mokyklų tema, tiek ir konkretūs atvejai iš miestelių yra reikšmingos bendro judėjimo už lietuvišką mokyklą dalys.

Apšvietos ir mokyklos tema bei reikalai svarstyti „Vilniaus žiniose“ visą jų leidimo laikotarpį. Pabrėžiama, kad reikia gerų mokyklų, gerų mokytojų, gerų programų, norint pakelti kultūrą sodžiuje, rašoma, kur mokoma gimtąja lietuvių kalba, iškeliamą lietuvių mokytojų vienijimosi svarba, pradinių arba pradedamųjų mokyklų poreikis, svarstoma, kaip rasti užsiėmimą tiems, kurie yra pradėję, bet nebaigę mokslų⁹⁷. Rūpinamasi mergaičių švietimu: „labai truksta mums gerų motinų, bet da labiau moterų – specialistų, kaip va daktarių, mokytojų, dagi siuvėjų...“⁹⁸, „farmaceučių, buchalterkų ir t. t.“⁹⁹, keliamas klausimas „[k]ur mūsų Vilniaus universitetas?“¹⁰⁰, rašoma apie kitų šalių mokyklas ir švietimo sistemas, svarstomas įvairaus pobūdžio mokyklų steigimas. Nuo 1907 m. dienraštyje atsiranda rubrika „Mūsų mokyklos“, skirta konkretiems mokyklų reikalams ir mokykloms Lietuvos miesteliuose. Viso šio judėjimo už lietuvišką mokyklą gelmėje glūdi raginimas šviestis, keistis, palikti naujojo laikmečio nebeatitinkantį senąjį protėvių

⁹⁴ Ten pat, 1905 m. liepos 26 (rugpjūčio 8), nr. 180.

⁹⁵ A! [Kazys Puida], Gruzdziai, Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. kovo 30 (balandžio 12), nr. 81.

⁹⁶ J. B e k a m p i s [Jurgis Šaulys], Mūsų apšvietimo reikalai, ten pat.

⁹⁷ P r a n a s [Pranas Klimaitis], Reikia vienyti lietuviams mokytojams, ten pat, 1905 m. birželio 22 (liepos 5), nr. 151; Baltrus D a g i l i u s [Kazys Lekeckas], Dar apie platinimą apšvietimo, ten pat, 1905 m. rugpjūčio 21 (rugsėjo 3), nr. 203; U š n ė n i š k i s [Povilas Višinskis], Žodis nepribaigusiai mokslo jaunumėnei, ten pat, 1904 m. gruodžio 14, nr. 5.

⁹⁸ Jonas Š e p e t o k a s [J. Sloksnaitis], Apie mūsų merginas, ten pat, 1905 m. rugsėjo 2 (15), nr. 213.

⁹⁹ K a m a j i š k i s [Jurgis Smalstys (Smolskis)], Keli žodžiai apie moteris inteligentes, ten pat, 1905 m. vasario 19 (kovo 4), nr. 47.

¹⁰⁰ T. [Jonas Jaks-Tyris], Dar apie Lietuvos kultūros pakėlimą, ten pat, 1905 m. vasario 2 (15) nr. 30.

gyvenimo būdą ir svarbiausia „kelti kultūrą“, „rištis į draugoves“, „griebties mokslo, šviesos“, „mokslas – mūsų galybė, mūsų pirmagalybė“¹⁰¹. Tai kvietimas ilgalaikiai perspektyvai ir konkrečiai praktinei veiklai.

Dienraštyje aprašant judėjimą už lietuvišką mokyklą ir apšvietą išsiskiria dėmesys keliems klausimams ir objektams. Pirmiausia tai lietuvių kalbai ir jos vartojimui, lietuviui mokytojui – lietuvių kalbai privalo būti paskirta žymi vieta mokyklose¹⁰², lietuviškoms knygoms ir laikraščiams, skaitymui, knygynams ir skaitykloms. Bet ne mažiau dėmesio skirta lietuvių kalbos vartojimui viešajame gyvenime ir ypač bažnyčiose¹⁰³. Jau „Vilniaus žinių“ pirmame numeryje yra trumputė žinutė apie tai, kad Vilniaus vyskupas fon der Roppas, apsilankęs Vilniaus lietuvių Šv. Mikalojaus bažnyčioje jos patrono dieną, giedojo lietuviškai ir kalbėjosi lietuviškai su klebonu jo namuose. Vėlesnėse žinutėse iš Lietuvos miestelių nuolat parašoma, ar to miestelio bažnyčioje meldžiamasi lietuviškai. Tai apibūdinama detalai nurodant, ar per pamaldas giedama, ar evangelija skaitoma, pamokslas sakomas lietuviškai, ar per atlaidus, pavyzdžiui, Vilniuje per Sekmines, giedota lietuviškai, ar laidojant melstasi ir giedota lietuviškai, ar meldžiamasi iš lietuviškų maldaknygių. Kiek vėliau iškeltas siekis įvesti lietuvių kalbą savivaldoje. Pabrėžiama ir tai, kad viešuose renginiuose, pavyzdžiui, lietuvių vakaruose atsiskleidžia lietuvių kalbos socialinė vertė ir prestižas¹⁰⁴:

laimingas kaimietis, kadangi pirmą kartą savo gyvenime gavo matyti savo tautišką brangų širdžiai vakarą, galėjo girdėti savo gimtinės kalbą, vartojamą ne vien tik „muzikais“, kaip jis paprastai ligšiol mąstė, bet ir „ponais“¹⁰⁵.

„Vilniaus žiniuose“ akcentuojama, kad skaitymas ir skaitymas lietuviškų knygų bei laikraščių, jų turėjimas yra žmonių šviesumo, pažangos ir aktyvumo požymis¹⁰⁶. Tai gyvenenos transformaciją išreiškiantis stereotipas ir dichotomija, kurios vienoje pusėje yra skaitančių žmonių vaizdinys, reiškiantis naują, pažangų gyvenimą, o kitoje pusėje – girtavimas, kortavimas, skurdas, liudijantis senąjį tamsų ir apsileidusį būvį:

[V]isi vyriškieji per kiauras naktis kortomis lošdavo [...]. Dabar–gi prasidėjo kas kita. Susirinkę iš bažnyčios žmonės skaito lietuviškus laikraščius ir šep knygeles. Kadangi ne

¹⁰¹ Sveiki sulaukę Naujų Metų, ten pat, 1905 m. sausio 1, nr. 1.

¹⁰² Pvz., A. T a s g i s [Kazys Venclauskas], Mokyklų klausimas, ten pat, 1905 m. kovo 6 (19), nr. 60.

¹⁰³ Dienraštyje matyti, kad rūpestis lietuvių kalba buvo nevienareikšmis. Mokyklose ar savivaldoje lietuvių kalbą siekta įvesti šalia rusų kalbos. O bažnyčiose lietuvių kalba keitė lenkų kalbą. Plg.: V. M e r k y s, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius, 2006, p. 332–366, 305–326.

¹⁰⁴ Plg. M. B i r ž i š k a, min. veik., p. 176–177.

¹⁰⁵ X [?], Vilkaviškis, Iš Lietuvos, *VŽ*, 1906 m. gruodžio 30 (sausio 12, 1907), nr. 291 (609).

¹⁰⁶ Plg. M. B i r ž i š k a, min. veik., p. 176–177, 179; J. P a š k a u s k a s, *Laisvalaikio kultūra didžiuosiuose Lietuvos miestuose ir provincijoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, daktaro disertacija, Vilnius, 2017, p. 104–137.

kiekvienoj grįčioje dienraštis randasi, tai keli kaimynai susirenka į vieną grįčių, skaito ir šnekučiuojasi¹⁰⁷.

[Ž]monės čia [Užpaliuose – A. Č.] blaivūs ir beveik visi moka rašyti ir skaityti¹⁰⁸.

Daug yra kaimų, kur nebeturime laikraščių, vaikų mokyklon nebeleidžiame, po senovei mūsų sermėgius maukia alų¹⁰⁹.

Skatinant skaityti lietuviškus laikraščius ir knygas rašyta ir apie tai, kaip patiems pramokti skaityti, rašyti¹¹⁰, svarstomas lietuviškų knygynų ir skaityklų steigimas. Skaityklų steigimas sulaukia tiek pat dėmesio, kiek ir rūpestis mokyklomis, tik mokyklų temai skiriami vedamieji, o skaityklos dažniau minimos žinutėse iš miestelių. Skaityklų, knygynų plitimas Lietuvoje, lietuviškų laikraščių prenumerata ir knygų pirkimas buvo ir atgautos lietuviškos spaudos, ir „Vilniaus žinių“ interesas. Kita vertus, mokyklų steigimas ar dėstymas lietuvių kalba jose priklausė nuo valdžios leidimo, tačiau knygynų ir skaityklų steigimas, dienraščio požiūriu, buvo žmonių aktyvumo ir organizuotumo reikalas: „[n]orint paskleisti tarp žmonių šviesos, reikia taisyti viešas skaityklas Lietuvoje. Skaityklos daugeliu atžvilgiu užvaduoja mokyklą. [...] Skaityklų taisymu turėtų užsiimti patįs žmonės“¹¹¹. Pavyzdžiui, žinutėje iš Tauragnų rašoma:

[P]atarčiau Tauragniečiams [...] įkurti tam tikslui skaityklą ar knygynėlį. Jau kai kuriose vietose pradėjo steigti po mažesnius miestelius knygynėlius ir skaityklas. Žinau tokių vietų, kur išpradžių įtaisė knygynėlį ir skaityklą tik 6 ypatos ir įmokėjo kiekvienas sąnarys po 1 rublį, bet paskiau sąnarių skaičius pasididino ir dabar draugija turi jau įvairaus turinio knygučių daugiau per šimtą egzempliorių¹¹².

Apšvietos platinimas apima ir svarstymus apie lietuvių inteligentiją, jos socialinį aktyvumą, apie išsilavinusias, „mokytas“ moteris, kaip ir emigraciją, lietuvių kvietimą apsigyventi Lietuvos miestuose¹¹³. Straipsniuose keliami klausimai ir į juos atsakoma: „Kodėl Lietuvoje maža inteligentų?“¹¹⁴, „Kur dingsta lankiusieji mokyklas?“¹¹⁵, „Keli

¹⁰⁷ L a p e l i s [?], Iš Panedėlio parapijos. Iš Lietuvos, *VŽ*, 1905 m. sausio 25 (vasario 7), nr. 22.

¹⁰⁸ P. Š l u m š t a s [?], Užpaliai. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. rugsėjo 9 (22), nr. 219.

¹⁰⁹ U o d a s [Sergijus Bukevičius], Antanavo val. Iš Lietuvos, ten pat, 1907 m. spalio 17 (30), nr. 170 (779).

¹¹⁰ Š i l g a l y s [Pranas Jacevičius], Patįs iš savęs pramokusieji skaityti, rašyti ir t.t. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. birželio 21 (liepos 4), nr. 150.

¹¹¹ K. S t i k l e l i s [Kostas Stiklius], Reikia Lietuvoje lietuviškų skaityklų, ten pat, 1905 m. rugsėjo 8 (21), nr. 218.

¹¹² Ž i r g u m y n a s [Adolfas Vėgėlė], Tauragnai. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. rugsėjo 16 (29), nr. 225.

¹¹³ Plg. T. B a l k e l i s, *Moderniosios Lietuvos kūrimas*, Vilnius, 2012; O. M a s t i a n i c a - S t a n k e v i č, Viešojo diskurso galia: lietuvių inteligentijos savikūra periodinėje spaudoje (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia), *Logos*, nr. 98, 2019, p. 162–173.

¹¹⁴ Kodėl Lietuvoj maža inteligentų?, *VŽ*, 1905 m. sausio 20 (vasario 2), nr. 17.

¹¹⁵ K a m a j i š k i s [Jurgis Smalstys (Smolskis)], Šis–tas prie „Žodžio jaunūmėnei“ p. Oranų Sodiečio, ten pat, 1905 m. sausio 17 (30), nr. 14.

žodžiai apie Lietuvos moteris inteligentes¹¹⁶, „Kodėl mūsų miestus užmirštame?“¹¹⁷ ar „Kodėl Lietuvoje pritrūko gydytojų“¹¹⁸.

[L]ietuvių inteligentų gali rasti visur – ir Rusijos vidury, ir Mažarusių krašte, Kryme, ant Kaukazo ir Uralo, Sibire ir Turkestane, Vakarų Europoje ir Amerikoje... tik nerasi jų Lietuvoje...¹¹⁹

[A]r maža yra lietuvių išėjusiųjų ir aukštesnius mokslus – daktarų, inžinierių, mokytojų, advokatų? Kirgizų sodžiai, baškių ir Ukrainos tyrlaukiai, Uralas ir Kaukazas kimšte prikimšti lietuvių daktarų¹²⁰.

Jeigu kiekvienas lietuvis, išėjęs gydytojaus mokslus, būtų atsiminę savo prigimta priedermę ir nebūtų jieškojęs plačiame pasaulyje lengvos duonos, didžiųjų pelnų ir garbės, tai mūsų butumėm turėję perpilniai gydytojų savo krašte¹²¹.

Takai, kuriais mūsų jaunuomenės minios išbėga pametusios tėvų žemę, visiems žinomi: Amerika, Afrika, Varšava, Revelis, Ryga, Peterburgas, Liepoja ir daug kitų miestų ir šalių¹²².

Inteligentai kviečiami nelikti lietuviško gyvenimo nuošalyje, bet aktyviai veikti, ypač kaime, kur dar nėra tinkamų mokyklų ar žmonės nesusbūrę į draugijas. Jie ypač kviečiami naikinti savo ir kaimo žmonių socialinę ir luominę skirtį:

Inteligentas, Lietuvos miestelyje ar sodžiuje sėdėdamas, mato žmonių tamsumą, nešvarumą ir kitus trūkumus ir jisai šalinasi nuo tokių žmonių [...]; nebėkit jūs nuo tamsuolio, [...] jums inteligentai, reikia platinti tarp tamsuolių geros idėjos, įkvepiant tvirtą dvasią ir norą į jų širdis, geresnį gyvenimą pasiekti¹²³.

Švietimo ir lietuviybės judėjimas, kritiškai vertinęs senuosius gyvensenos ir elgsenos modelius, vertybes ir kvietęs keistis, savo idėjas sutelkė į konkrečius objektus – mokyklas, skaityklas, knygynus, lietuviškas knygas ir laikraščius. Dienraštyje jie tapo laikmetį, pažangos bei pokyčio poreikį išreiškiančiais medžiaginiais objektais, tarsi vaizdiniais, pasikartojančiais įvairiuose kontekstuose ir liudijančiais lietuvių visuomenės telkimosi ir keitimosi praktikas. Kaip antai, žinutėje iš Vilkaviškio, pasirašytoje I. Aičio iš Papliantės [Jono Staugaičio]:

Vilkaviškis, (Suv. gub.). [...] Vyrai, kas čia daros? Dirbame visi kaip jaučiai, o nieko neturime! Vos–nevos galą su galu sumezgame. Kur to viso priežastis? [...] // Aiškus dalykas,

¹¹⁶ K a m a j i š k i s [Jurgis Smalstys (Smolskis)], Keli žodžiai apie Lietuvos moteris inteligentes, ten pat, 1905 m. vasario 19 (kovo 4), nr. 47.

¹¹⁷ P. N e r i s [P. Vileišis], Kodėl mūsų miestus užmirštame?, ten pat, 1905 m. sausio 31 (vasario 13), nr. 28.

¹¹⁸ J. K. [Jonas Kriaučiūnas], Kodėl Lietuvoje pritrūko gydytojų?, ten pat, 1905 m. sausio 8 (21), nr. 7.

¹¹⁹ Kodėl Lietuvoj maža inteligentų?, ten pat, 1905 m. sausio 20 (vasario 2), nr. 17.

¹²⁰ Ten pat.

¹²¹ J. K. [Jonas Kriaučiūnas], Kodėl Lietuvoje pritrūko..., ten pat, 1905 m. sausio 8 (21), nr. 7.

¹²² P i l y p s [Kazimieras Žalys], Mūsų išėivystė. I., ten pat, 1905 m. vasario 14 (27), nr. 42.

¹²³ A. M. [Adolfas Moravskis?], Inteligentams (Balsas iš sodžiaus), ten pat, 1905 m. kovo 9 (22), nr. 63.

kad męs vien tik senoviškai knisdami žemę, netoli ir neilgai važiuosime. [...] Pirmiausiai, vyrai, turime rupintis turėti atsakančią gerų mokyklų skaičių, nėra mums reikia daugiau šviestos. [...] Negana to, pasistengkime, kad būtų įsteigta Vilkaviškyje arba Senapilėje ukiškoji mokykla [...]. Toliaus atkreipkime atydą į mūsų seselių apšvietimą, pasistengkime, kad ir jos daugiaus išmantly ne tik apie vištas ir kiaules, arba kaip sėti rutas [...]. Man rodos, ar negalėtume męs įsteigti tokią draugiją, kuri šelptų medegiškai norinčius, bet neturinčius iš ko baigti mokslus. [...] // Nebutų pro šalį ir turėti savo valsčiuje lietuvišką skaityklą ir laikraščius [...]. // Toliaus, reikalinga mums ir lietuviška visokių ukiškų įrankių, daiktų ir rakandų sankrova¹²⁴.

Šioje žinutėje keliant klausimą apie gerovę ir kviečiant rūpintis švietimu, netikėtai atsiranda ir dar viena aktualija – lietuviška *sankrova* arba parduotuvė, praktiška gyvenimiškos kasdienybės ir ekonominės veiklos vieta.

Bendrosios lietuviškos sankrovos. Tik pradėjus leisti dienraštį, antrame 1904 m. gruodžio 11 d. numeryje aprašyta, kaip Kaune 1904 m. lapkričio 6 d. atidaryta vartotojų bendrovės „Nemunas“ įkurta sankrova:

Ryto 11 val. dėl tos priežasties katedroje buvo atlaikytos mišios, kame buvo susiję „Nemuno“ narių šeimos, o vakare 6 val. pašvęsta pati sankrova. Pašventus sankrovą tuojaus atvėrė ir pradėjo pardavinėti. Sankrova įtaisyta senajame mieste, priešais paminklą, ir lengvai kiekvienam atrandama. // Sankrovos bendrovė susideda iš 300 narių, kurie sudėjo 5000 r. // Sankrova parsigabeno apščiai įvairių prekių (tavorų) geros rūšies ir, kaip girdėti, stengsis plautinti savo apvartą vyriausiai prekių gerumu¹²⁵.

Kitame numeryje šios žinios papildytos informacija apie sankrovos narius steigėjus, kurių buvo 27, tarp jų valdininkai, namų savininkai, amatininkai, pirkliai ir visokių draugijų nariai, visi lietuviai. Rašoma, kad steigiant buvo surinkta beveik 3 tūkst. rublių, įsteigimas kainavo tūkstantį rublių. Pažymima, kad narių skaičius nuolat auga ir jau pasiekė daugiau nei 180 įvairių luomų lietuvių su vartojamuoju kapitalu daugiau nei 5 tūkst. rublių. Sankrova, švenčių dienomis prekiaujanti penkias valandas per dieną, parduoda prekių už 80 rub., o šiokiomis dienomis ir už 100 rub., daugiausia už 200 rub. Kasdien vakare valdybos nariai susirenka peržiūrėti knygų, izdo (kasos) ir likusių prekių. Sankrovoje kalbama rusiškai, lietuviškai, lenkiškai ir vokiškai. Kokia kalba užkalbina pirkėjas, tokia atsakoma. Kauniečiai dažniausiai kreipiasi lenkiškai, rusiškai ir tik retkarčiais lietuviškai; kaimiečiai, ypač tie, kurie ateina iš Suvalkų gubernijos, beveik visi kalbina lietuviškai. „Žydai pas mus į mūsų sankrovą neina, bet ypatingo pavydėjimo netur. Męs jiems nepavydime.“¹²⁶

¹²⁴ I. Aitis iš Papliantės [Jonas Staugaitis], Vilkaviškis. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. lapkričio 12 (25), nr. 266.

¹²⁵ Kaunas, Iš Lietuvos, ten pat, 1904 m. gruodžio 11, nr. 2.

¹²⁶ T. D o m e i k a [Tomas Žilinskas], Kaunas. Iš Lietuvos, ten pat, 1904 m. gruodžio 12, nr. 3.

Dažname „Vilniaus žinių“ numeryje yra žinių apie veikiančias ar steigiamas lietuviškas bendrąsias sankrovas miestuose ir miesteliuose – Utenoje, Raseiniuose, Telšiuose, Tytuvėnuose, Vabalninke, Marijampolėje, Joniškyje, Pilviškiuose, Smilgiuose, Sintautuose, Zypliuose, Naumiestyje, Anykščiuose ar Vosyliškyje. Tai kooperatinės parduotuvės, steigtos dažniausiai vartotojų bendrovių, ypač ėmusios plisti po 1905 m. revoliucijos¹²⁷. Jos buvo įvairios – ūkinių, maisto, kolonijinių prekių, taip pat ir knygų. Trečio 1904 m. gruodžio 12 d. dienraščio numerio vedamasis straipsnis „Apie bendrąsias sankrovas“ prasideda patarimu:

Kaip padaryti, kad galėtum arti gauti visko, ko tik reikia neperbrangiai ir ne kokias išrankas, o gerus daiktus, antgalo gauti ir tokių daiktų, kurių nedaug, ar ne taip tankiai teprireikia? Geriausias patarimas šiame reikale – imti ir patiems įsitaisyti sankrova, t. y. padėti sankrovos įtaisymui reikalinga suma pinigų, parūpinti vieta ir nususamdyti ištikimas, gerai nusimanęs apie tokius daiktus žmogus, kad galėtų vesti sankrovą taip, kaip pirkikams reikia¹²⁸.

Straipsnyje populiariai paaiškinamas ir kooperacijos principas: steigiant sankrovą pirmiausia reikia pinigų, o didelei sankrovai – daug pinigų, kurių nelengva pritraukti. Bet dideli pinigai susideda iš mažų, tad reikiamą sumą galima surinkti iš smulkių pinigų, tik reikia gerų norų ir sutarties. Juo daugiau prisidės žmonių, tuo mažiau kiekvienam teks dėti. Sutartį reikia sudaryti „ant rašto“, surašant, kiek kiekvienas įmoka, kuriam tikslui pinigai leidžiami ir kaip tvarkomas pelnas. Patariama bendrovę kurti dviem teisiniais būdais: susitarus pasirašyti aktą pas notarą ar susivienijus į bendrovę pagal, pavyzdžiui, vartotojų bendrovės įstatymus. Straipsnyje aprašoma sankrovų steigimo istorija Anglijoje, kur skurdžiau gyvenantys, nenorėdami brangiai mokėti už prekes, įsteigė sankrovą pirkdami prekes pigiau tiesiai iš fabriko. Kalbamu metu Anglijoje buvo apie du milijonai tokių šeimynų, jų parduotuvės buvo susivienijusios į didžiules bendroves, kurios ne tik prekiaavo, bet ir statė fabrikus:

Pirmutinė gerai pasisekusioji sankrova įsteigta prieš 60 metų. 1844 metais Rochdal'io miestelyje krūvelė nustojusiųjų darbo samdininkų susimetė į pustrėčio šimto rublių ir įsitaisë sankrovą. Iškart jiems ėjosi nepuikiai, bet šiandien jų bendrovė tur jau į 20 sankrovų. Toje pat vietoje, kame rado prieglaudą pirmutinė jos sankrova, šiandien stovi puikūs namai, kame patilpo ne tik didelė sankrova, bet ir erdvi salė bendrovės nariams susirinkti ir knygynas, kur galima gauti pirkti ir pasiskaityti visokių knygų¹²⁹.

„Vilniaus žinių“ straipsniuose aptariami prekybos ir kooperacijos tikslai, veikėjai, būdai kapitalą surinkti ir teisiškai įforminti, raštvedyba, būdai steigti sankrovas, apsirūpinimas kokybiškomis prekėmis ir konkurencijos klausimai. Sėkmingi pavyzdžiai dienraš-

¹²⁷ P. Š a l č i u s, *Raštai. Lietuvos prekybos istorija*, Vilnius, 1998, p. 182.

¹²⁸ Pr.-M š. [Pranas Mašiotas], Apie bendrąsias sankrovas, *VŽ*, 1904 m. gruodžio 12, nr. 3.

¹²⁹ Ten pat.

tyje aprašyti konkrečiai ir smulkiai. Kaip antai žinutėje iš Naumiesčio: „1903 liepos 12 d. Naumiestyje atsidarė pirmutinė lietuviška sankrova vardu „Diegas“. Pinigus (3180 rub) sudėjo 20 ukininkų. Pirmaisiais gyvavimo metais gavo gryno pelno viršaus 21 %“¹³⁰. Tačiau kooperatinė prekyba vertinama ne tik ekonominiu ar vartojimo požiūriu. Išsiplėtojusi diskusija dėl poreikio steigti lietuviškas bendrąsias sankrovas jungiančią vyriausiąją kontorą su centru Panevėžyje peržengė organizacinius klausimus. Joje dalyvavęs J. Tumas-Vaižgantas pabrėžė kooperacijos, žmonių telkimosi, socialinio solidarumo politinę, socialinę ir etinę reikšmę:

Nors vyriausysis bendrovių tikslas yra sutelkimas tuleriopus medžiagiškos naudos (tai ir padaro); tėčiaus yra ir antras, ne mažiaus svarbus – doriška, kulturiška įtekmė. Bendrovės „lavina žmogų, pratina jį užlaikyti vienybę, sutarimą ir pasišventimą dėl visūmenės labo“ (Žiūr. „Metraštis“, 77 p.). Plėtoja susiaurėjusį jo išmanymą. [...] Jauzdamas savo dalį priekininkų bendrovėje, lengviaus pajus ir supras, jog ir valstyjoje yra jo dalis; įsitraukus į rūpinimos apie plačius politiškus dalykus, nuo kurių priguli ir „jo“ dalies čielybė. Grįž tokiu būdu prie prigimto savo gyvenimo būdo – bendrybės, nes žmogus yra draugijinis gyvulys, animal sociale¹³¹.

„Vilniaus žinių“ rūpinimasis lietuviškomis bendrosiomis sankrovomis tai ne tik praktinis veikimas, kaip buvo sakoma, „pirkliavimo“ srityje, bet ir aktyvi tautinio judėjimo dalis. Sankrova dienraštyje tapo vienu iš lietuvišką veiklą žyminčių požymių. „Vilniaus žiniuose“ miestelių aprašymuose apibūdinant jų gyventojus, vietos istoriją, dabartį ir lietuviybės sklaidą, šalia mokyklos, knygyno ir skaityklos, lietuviškų laikraščių prenumeravimo dažnai parašoma ir kiek yra lietuviškų sankrovų, kiek kitokių. Sankrovų lietuviškumas reprezentuojamas pagal steigėjus, pažymint jų reklamų, vadinamųjų *iškaišų* (*iškabų, parašų*), kalbą. Pavyzdžiui, rašoma, kad Pilviškiuose yra 3 *kolonijališkos* lietuvių sankrovos ir 1 maistinė, 2 lietuvių *duonkapės* ir vienas mėsininkas: „[v]isi tie lietuviai turi *iškaišas* su lietuviškais parašais“¹³². Joniškėje įsikūrė sankrova su lietuviška *iškaiša* „Joniškėčių suvartotojų bendrovė“, yra dar penkios sankrovos¹³³. Arba rašoma, kad nors yra pasiturinčių žmonių, vaikai į mokyklą neleidžiami, beveik niekas neskaito lietuviškų laikraščių, sankrovų su „lietuviškais parašais“ taip pat nėra¹³⁴. Kartais rašoma dar aštriau, pavyzdžiui, Žagarėje yra 15 lietuviškų sankrovų, bet „iškaišų“ nėra lietuviškų, vien rašytos rusiškai, nors vokiečių Žagarėj įtaisė vyno *pardavyklą* ir pakabino lietuvišką parašą:

¹³⁰ Ž v a i r i s [Justinas Aukštuolis?], Iš Naumiesčio. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. sausio 24 (vasario 6), nr. 21.

¹³¹ (TB) [Juozas Tumas-Vaižgantas], Bendrovės – praktiškas žmonių lavinimas, ten pat, 1905 m. kovo 31 (balandžio 13), nr. 82.

¹³² Iš Pilviškių. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. sausio 6 (19), nr. 5.

¹³³ Ž i r n e l i s [Antanas Šležas], Žagarė. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. vasario 9 (22), nr. 37.

¹³⁴ V. P r u s a s [Jonas Vanagaitis], Slabada. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. rugpjūčio 19 (rugsėjo 1), nr. 201.

„[g]ėda jums žagariečiai, jog dėl keletu rublių nepasirodote kuo esą! Ar gi jums teip netinka lietuviški parašai? ar gi norite būti išgamomis?“¹³⁵ Akivaizdu, sankrovų reklamos ir iškabos buvo ne tik būdas informuoti, pritraukti pirkėją, bet ir etnines ribas žymintis tautinio tapatumo ir kolektyvinio telkimosi ženklai.

Kooperatinę prekybą Lietuvoje tyrinėjęs Petras Šalčius ją sieja su po 1863–1864 m. Lenkijoje paplitusia „organinio darbo“ idėja ir pastebi, kad lietuviškos spaudos propaganda skatino imtis kooperatinės prekybos ir kurti bendroves. Pirmą stambi kooperatinės prekybos įmonė buvo „Kauno bendrovė žemės ūkio dalykams pirkti ir parduoti“ (Kauno sindikatas), įsteigta dvarininkų 1892 m. Tačiau plačiausią kooperatinės prekybos bendrovių tinklą sudarė vartotojų bendrovės, atsiradusios dar 1869 m. P. Šalčius teigia, kad prieš Pirmąjį pasaulinį karą Lietuvoje veikė daugiau kaip 100 bendrovių, kurios jungė apie 15 tūkst. narių, o jų apyvarta sudarė apie 2 mln. rublių¹³⁶. Jas steigė ir jose dalyvavo įvairių luomų ir lyties lietuviai – inteligentai, kunigai, ūkininkai, amatininkai, valdininkai. Vartotojų bendrovių idėja Lietuvoje, anot Vincento Lukoševičiaus, pradėta skelbti jau pirmuose lietuvių laikraščiuose, „Šviesoje“, „Varpe“, „Ūkininke“. Ypač sparčiai pradėta steigti vartotojų bendroves ir propaguoti kooperacijos idėjas atgavus spaudą ir po 1905 m. revoliucinių įvykių. Prie dienraščio „Vilniaus žinios“ buvo susibūręs neoficialus „kooperatinių būrelis“, kuriam priklausė A. Domaševičius, kunigas F. Kemėšis, M. Sleževičius, D. Šidlauskis, A. Vėgėlė ir kiti. Būrelis tapo viena iš prielaidų oficialiai įsikurti Vilniaus draugijai kooperacijai remti, kuri kėlė tikslą aiškinti kooperacijos galimybes ir esmes, turėti instruktorių, kurie patartų vartotojų ir kredito bendrovėms, organizuotų veiklą, leistų kooperacijai skirtus leidinius¹³⁷.

„Vilniaus žinių“ kvietimas steigti sankrovas, leisti vaikus į prekybos ir amatų mokyklas bei steigti jas – tai raginimas imtis sumanymų kitoje nei žemės ūkis srityje. Tai siekis kelti ekonomiką, žmonių kvalifikacinius gebėjimus ir žadinti vaizduotę – „ekonomiškai Lietuva tik tada galės pakilti, kadu mūsų rankose ims žydėti amatai, pirklystė ir pramonės“¹³⁸. Tai ir siekis skatinti žmonių aktyvumą ir solidarumą, pavyzdžiui, steigiant kooperatines kredito bendroves – „savitarpinio pasiskolinimo draugoves“, siekiant pagelbėti kapitalu prekyba ir žemdirbyste besiverčiantiems savo nariams, nepaisant lyties ir luomo¹³⁹, ar skolinamąsias kasas – „nedideles savatarpines skolinamąsias kasas“ tokias

¹³⁵ Žirnelis [Antanas Šležas], Žagarė..., ten pat, 1905 m. vasario 9 (22), nr. 37.

¹³⁶ P. Šalčius, min. veik., p. 180, 183.

¹³⁷ V. Lukoševičius, Kooperacijos judėjimas Lietuvoje iki Pirmojo pasaulinio karo, *Pinigų studijos* 2005, nr. 1, p. 45–46, 48–49.

¹³⁸ Skausmas [Antanas Staugaitis], Žodis visiems, *VŽ*, 1905 m. sausio 06 (19), nr. 5.

¹³⁹ E. Z. [Zofija Landsbergytė-Jablonskienė], Pasigelbimasis kreditas Vilniuje, ten pat, 1904 m. gruodžio 22, nr. 12.

reikalingas ūkininkams ir amatininkams¹⁴⁰. Visas šis aktyvumas ir telkiamasis kėlė kooperacijos, savitarpio pagalbos ir savišalpos idėją ir ūkinės pažangos tikslą, įgyvendinamą telkiantis ne pagal luominį, bet tautinį interesą.

Kraštas ūkiškas. Pirmo „Vilniaus žinių“ numerio redakcijos vedamajame „Mūsų šventė ir mūsų rūpestis“ rašoma, kad ėmus rūpintis svarbiausiais tautos reikalais, „reikės atsižiūrėti pirmiausia į Lietuvos ūkininkus, į artojus, į lauko darbo žmones“¹⁴¹. Pokyčiai ūkininkavime ir žemdirbystėje – „pakėlimas kultūros sodžiuje“ – yra antra svarbi dienraščio tema šalia rūpinimosi švietimu ir mokyklomis. Dienraštis siekė įtikinti ir paskatinti ūkininkus keistis, įvertinti laiko reikalavimus ir sekti progresą, atsisakyti aklo vergiško prisirišimo prie senovės, šviestis, nes senoviškas ūkininkavimo būdas mažina pelną ir yra nenaudingas. Skatinama patariant ir nuolat iliustruojant pavyzdžiais, kaip kurti pelningą ūkį ir ūkininkauti naujoviškai rinkos sąlygomis. Net ir nesėkmės yra dalykus reklamuojanti paskata. Pavyzdžiui, ūkininkų skundai dėl blogų metų, dėl to, kad javai neužderėjo arba jų kaina žema, sėkla bloga, sėmenys netikę ir tų pačių niekas neperka, linai žali nurauti ir juos paklostytus apsnigę, žiemą bulvės rūsyje sušalusios ir gyvuliai tvartuose kritę ar žmonėms trūksta pinigų, ne kartą taip apibendrinami: „ne kažin–ką kitą kaltinti už savo neturtę, bet vien tik savo tamsumą“¹⁴². Svarbiausias patarimas – „kiekvieno ūkininko steigimas privalo būti, greta traukimo kuodidžiausio pelno iš ūkio, kelti to ūkio spėkas ir našumą“¹⁴³.

Apie ūkininkavimą svarstoma konkrečiai – koks yra geras, blogas ar išmintingas ūkininkavimas, tinkamas žemės valdymas – „nesidalina ūkių į dalis, dėlto turtingi ir malonu žiūrėti į jų gyvenimą“¹⁴⁴, servitutų klausimai, sandėlinių grūdų magazinų naikinimas pasiimant pinigus ir už juos išlaikant mokyklas¹⁴⁵. Pateikiami įvairiausi patarimai, kaip prižiūrėti gyvulius, saugiai dirbti su žemės ūkio mašinomis, ūkininkauti smėlynuose, parengti žemę miežiams, akėti vasarųjų, kaip pagerinti žemę ir kuo tręšti, kaip pereiti prie daugialaukės sistemos, tvarkytis mažame ūkyje ar ūkininkauti priemiestyje, tvirti tvoras ar rišti gyvulius. Kaip ir sankrovų atveju ypač akcentuojama žmonių kooperacija – „keli ūkininkai [Alytuje – A. Č.] susidėję pinigų pradėjo pernai gabenti druską ir dirbtines trąšas laukams tręšti, vagonais“¹⁴⁶.

¹⁴⁰ Pr. M š. [Pranas Mašiotas], Apie skolinamąsias kasas, ten pat, 1904 m. gruodžio 21, nr. 11.

¹⁴¹ Redakcija, Mūsų šventė ir mūsų rūpestis, ten pat, 1904 m. gruodžio 10, nr. 1.

¹⁴² Lidukiai. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. kovo 11 (24), nr. 65.

¹⁴³ Keli žodžiai apie pienininkystę, ten pat, 1904 m. gruodžio 10, nr. 1.

¹⁴⁴ P. Š l u m š t a s [?], Užpaliai. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. rugsėjo 9 (22), nr. 219.

¹⁴⁵ G a b r y s [Juozas Gabrys-Paršaitis], Servitutai, ten pat, 1905 m. sausio 9 (22), nr. 8; Juoz. Š v ě k š - n u s [Juozas Rūpšys], Kas geriau: ar sandėliniai grūdų magazynai, ar jų vietoj pinigai?, ten pat, 1905 m. sausio 19 (vasario 1), nr. 1; K a m a j i š k i s [Jurgis Smalstys (Smolskis)], Apie valsčiaus magazine panaikinimą, ten pat, 1905 m. sausio 23 (vasario 5), nr. 20.

¹⁴⁶ Iš Alytaus. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. sausio 23 (vasario 5), nr. 20.

Pabrėžiama, kad ūkiško gyvenimo permainos ūkininkams turėtų būti suprantamos ir jų nauda akivaizdi. Ūkininkai turėtų žinoti, kaip jas įgyvendinti ir patys nuspręsti tai daryti: „labiausia reik mūsų ūkininkams šviesos, pinigų (lengvos paskolės), na ir progresyviškesnės dvasios“¹⁴⁷. Permainas įgyvendinant itin svarbus švietimas, žemdirbystės mokyklų steigimas, parūpinimas gerų ūkiškų knygų, iškelta ir keliaujančių valstiečius konsultuojančių agronomų idėja. Ūkininkai skatinami savo sūnus leisti į specialiąsias agronomijos mokyklas, kad jas baigę grįžtų į kaimą: [k]as gali abejoti, joguei šiandien, nemokant pritaikyti mokslo prie žemės apdirbimo, sunku yra verstis mūsų ūkininkams. // Todėl ir ūkininkų išlavintų reikia mums kodaugiausia!¹⁴⁸ Kritiškai pasisakoma esamos nuostatos atžvilgiu, kad ūkininkai vaikus leidžia į mokslą ne tam, kad baigę dirbtų ūkyje, bet tam, kad vaikus pašalintų iš ūkio¹⁴⁹. Apskritai iškeliamas ūkininkų inteligentų klausimas – „[b]ene tik tada tapsi tikru inteligentu, kada prasišalysi nuo ūkio [...]. // Reikia mums inteligentų daktarų, advokatų, inžinierių ir kitokių..., o kodėl nereikia inteligentų ūkininkų¹⁵⁰.

Žemės ūkio plėtra, jo socialiniai, techniniai, ekonominiai pokyčiai ir pažanga skatinti dienraštyje ne tik derinantys prie realiai vykusių procesų, bet ir tuos procesus inicijuojant. Tai į ateitį orientuota strateginė kryptis.

Kviečiant naujoviškai ūkininkauti ypač išsiskiria viena sritis kaip pokyčio ženklas – tai pienininkystė ir kooperatinių pieninių idėja¹⁵¹. Jau pirmame „Vilniaus žinių“ numeryje yra straipsnis „Keli žodžiai apie pienininkystę“¹⁵², nusitęsiantis ir į antrą numerį. Jame rašoma:

Sulyg pienininkystės mūsų kraštas pasiliko užpakalyje daugelio kitų kraštų. Nekalbu jau apie vakarų šalis: Vokietiją, Daniją, Švediją, Angliją ir kitas, [...] kaip antai Jaroslavo, Vologdos gubernij[as] [...]. // Katrame tiktai krašte žemininkai griebėsi prie pienininkystės, netrukus tenai žemininkystė patarpo [...]. // Pritirtas jau daiktas, kad pienininkystė atgaivina, sustiprina ir sutvarkina visą žemės ūkį. Pienininkystė negana, ką duoda ūkininkui kasdieną šviežią skatiką už pieną, sviestą, surius, bet ir visam ūkiui suteikia reikalingą nuosakuma, veda ūkį keliu nuolato labinimos savomis pajiegomis, be jokios paramos iš šalies¹⁵³.

Butinai reikia sumažinti ariamus laukus, o į tą vietą pasigaminti daugiau gerų šienaujamų pievų. [...] Reikia paliauti sėjus linus, reikia taisyti karvių ir verstis pienu, sviestu. Prie pienininkystės reikia taisyti geresnės veislės kiaulių, kurios suvalys visa liekanas nuo pieno¹⁵⁴.

¹⁴⁷ Juoz. B u r. [Juozas Burba] Ko trūksta mūsų ūkininkams?, ten pat, 1905 m. vasario 7 (20), nr. 35.

¹⁴⁸ S k a u s m a s [Antanas Staugaitis], Žodis visiems, ten pat, 1905 m. sausio 6 (19), nr. 5.

¹⁴⁹ Juoz. B u s. [Juozas Burba], Balsai apie pakėlimą kultūros sodžiuje, ten pat, 1905 m. sausio 16 (29), nr. 13.

¹⁵⁰ O r a n ū s o d i e t i s, Oranai, Vilkav. pav. Sodiečio žodis jaunūmenei, ten pat, 1904 m. gruodžio 17, nr. 8.

¹⁵¹ Plg. V. L u k o š e v i č i u s, min. veik., p. 55–58.

¹⁵² Keli žodžiai apie pienininkystę, *IŽ*, 1904 m. gruodžio 10 d., nr. 1.

¹⁵³ Ten pat.

¹⁵⁴ Keli žodžiai apie pienininkystę, ten pat, 1904 m. gruodžio 11 d., nr. 2.

Dienraščio straipsniuose skatinta įsigyti lietuviškų geros veislės karvių, steigti pienines ir pienininkų bendroves, burtis į kuopas ir pirkti reikalingus įrankius. Rašoma, kad sėkmingiausia Europoje yra Danijos pienininkystė, kuria seka ir kitos šalys techniniu ir ekonominiu požiūriu. Išskiriama Danijos idėja steigti pienininkų bendroves arba korporacijas, pradėta įgyvendinti XIX a. antroje pusėje. Tos bendrovės vienijo ne tik stambius, bet ir vidutinius bei smulkius ūkininkus ir sudarė jiems visiems vienodas sąlygas uždirbti didesnę pelną nei pavieniui gaminantiems. Bendrovei priklausantis ūkininkas, turintis vieną karvę, parduoda pieną už tokią pačią kainą, naudojasi visomis tos bendrovės privilegijomis kaip ir jai priklausantis stambus ūkininkas. Susivieniję pienininkai gali pagaminti geresnio, bet pigesnio sviesto. Pabrėžiama, kad kartu su pienininkyste Danijoje plėtojamas kiaulių auginimas. Pieninėse pagaminti dideli kiekiai sviesto, taip pat kauliena eksportuojami į Angliją¹⁵⁵.

Dienraštyje pateikiama ir vietinių pavyzdžių. Žinutėje iš Vilniaus aprašoma, kaip Višemirskis, iš gr. Tiškevičiaus pirkęs pieninę Vilniuje, Stepono gatvėje, sudarė sutartį su keliais pieno tiekėjais, įrengė sviestinę, kurioje perdirba neparduotą pieną į sviestą. Jo pieninė dirba visus metus. Per metus pristatoma 100 tūkst. gorčių pieno. Pelną jis gauna iš pieno ir sviesto, vasarą – 12 rub. už pūdą sūdyto ir 16 rub. už pūdą nesūdyto sviesto. Pieną iš Žaslių jam atveža geležinkeliu ir tai atsieina 1–2 kap. už gorčių. Pieninės išlaikymas kainuoja 2 tūkst. rublių, bet tai padengia pelnas. Žinutėje pabrėžiama, kad gerai sutvarkyta pieninė gali padėti uždirbti daug pinigų iš pieno¹⁵⁶. Ir vėlesniuose straipsniuose bei žinutėse kviečiama statyti pienines, steigti pienines bendroves¹⁵⁷:

Raseiniuose įsteigė pieninę draugiją „Fortuna“, kuri nuo Gegužės 1(14) d. 1901 m. iki Birželio 1 (14) d. 1902 m. perdirbo išviso 12.600 gorčių pieno į sviestą, o nuo Gegužės 1 (14) d. 1904 m. iki Gegužės 1 (14) 1905 m. – 149.000 gorčių. Draugija „Fortuna“ dirba centrifugomis (kurias varo garinė mašina) ir išdirba kuogeriausią sviestą. Siunčia jį sviestą į užsienį¹⁵⁸.

Taip pieninė šalia mokyklos, skaityklos, sankrovos dienraštyje tampa dar vienu objektu, įprasminančiu gyvenimo pokyčius ir modernizaciją. Jie visi išreiškia konkrečias, praktiškas ir tuo pat metu revoliucines idėjas ir yra civilizacinės pažangos bei tautinio telkimosi orientyrai. Būdinga, kad tauta kaip progreso variklis čia neturi valstybinių galių. Tai liberali „mažoji politika“, susitelkusi į individą ir jo aktyvumą bei rezistencinį tautinį nusiteikimą.

¹⁵⁵ Ukininkystė. Keli žodžiai apie pienininkystę ir pienininkų bendroves, ten pat, 1904 m. gruodžio 18, nr. 9.

¹⁵⁶ A. M o r a v s k i s, Vilnius. Iš Lietuvos, ten pat, 1904 m. gruodžio 15, nr. 6.

¹⁵⁷ P i e n i u s [Leonardas Daukša], Apie karvę. Įvairios žinios, ten pat, 1905 m. kovo 10 (23), nr. 64.

¹⁵⁸ M. D o v o i n a - S i l v e s t r a v i č i u s, Raseiniai. Iš Lietuvos, ten pat, 1905 m. rugsėjo 4 (17), nr. 215.

Lietuviškieji vakarai. Tautos idėja, teigia E. Gellneris, yra pagrįsta kultūrinio bendrumo principu – idėjų, ženklų, asociacijų, elgesio ir bendravimo būdų sistema¹⁵⁹. Bet visa tai randasi ir tampa visuotinai atpažįstama įvykiuose ir bendrame veikime. Skaitant „Vilniaus žinias“ matyti, kad bene akivaizdžiausiai ir vienareikšmiškai lietuviybę to meto visuomenėje įprasmina lietuviškieji vakarai ir vaidinimai, XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Lietuvoje iš slaptų susiėjimų išaugęs „lietuviškųjų vakarų“ sąjūdis, plitęs ir lietuvių kolonijose carinėje Rusijoje bei emigracijoje. Panaikinus spaudos draudimą 1904 m., lietuviškieji vakarai Lietuvoje tapo viešais renginiais¹⁶⁰. M. Biržiška pabrėžia, kad lietuviškieji vakarai buvo ne paprasti nerūpestingi pobūviai; jie sutvirtindavo ir sužadindavo tautinę sąmonę¹⁶¹.

Jau antrame „Vilniaus žinių“ numeryje yra straipsnelis „Teatras“, kurio pavadinimas užrašytas didesnėmis raidėmis. Jame aprašyta Latvių teatre Rygoje vaidinta latvių poetės Aspazijos drama „Vaidellote“ apie Lietuvos senovę, Algirdo laikus¹⁶². Po kelių dienų dienraštyje pasirodė ir žinutė apie pirmą kartą valdžiai leidus Lietuvoje 1904 m. spalio 31 d. įvykusį lietuvių spektaklį Šiauliuose, už kurį surinktos lėšos skirtos Jonišio padegėliams¹⁶³. Joje rašoma, kad spektakliai kitur gyvenantiems lietuviams yra reikalingi, kad jie galėtų susitikti, artimiau susipažinti, pasijausti tarp savųjų. Bet ypač jų reikia Lietuvoje. Vaidinimai „gali suteikti žmonėms pasilinksminimą, praplatinti tarp jų šviesą ir labiau pastatyti juos ant to kelio, kuriuo jau eina kitos kulturingosios tautos“¹⁶⁴. Žinutėje rašoma, kad naminiai arba šeimyniniai spektakliai, rengiami Lietuvoje ūkininkų sodiečių, rodo viešų vaidinimų reikalingumą ir lietuvių kultūrinį išprusimą. Tą kartą Šiauliuose vaidinta Keturakio (Antano ir Juozo Vilkutaičių) komedija „Amerika pirtyje“. Tik padavus prašymą valdžiai leisti rodyti vaidinimą, žmonės vieni kitų ėmė klausinėti, kas girdėti apie teatrą. Bilietai buvo išpirkti per dvi dienas, jei jų būtų buvę dvigubai daugiau, ir jie būtų išpirkti. Per pertraukas grojo kariuomenės muzikantai, publika drąsiai kalbėjo daugiausia lietuviškai, nebijodami, kad juos apšauks „litvomanais“. Žmonių susirinko visokių: ir dvarponių, ir sodiečių ūkininkų, ir miesto darbininkų, ir valdininkų būrelis, gimnazijos mokinių, studentų – visokių luomų ir kilimo. Po vaidinimo iki penktos valandos ryto vyko šokiai, tarp kitų ir lietuviški: suktinė, piršlys, blezdingėlė. Spektaklis žmonėms padarė didelį įspūdį, surinkta daug pinigų Jonišio padegėliams, uždirbo ir organizatoriai. Pasveikinimą atsiuntė Švenčionių žmonės, per laikraščius pasveikino latviai, lenkai ir rusai¹⁶⁵.

¹⁵⁹ E. Gellner, min. veik., p. 22–23.

¹⁶⁰ Š. Trinkūnaitė, Lietuvių mėgėjų teatras tautinio sąjūdžio laikais (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia), *Menotyra*, 2003, nr. 4 (33), p. 11–17.

¹⁶¹ M. Biržiška, min. veik., p. 177.

¹⁶² Žaibas [Antanas Vizbaras], *Teatras, VŽ*, 1904 m. gruodžio 11, nr. 2.

¹⁶³ Šiauliai. Iš Lietuvos, ten pat, 1904 m. gruodžio 16, nr. 7.

¹⁶⁴ Ten pat.

¹⁶⁵ Ten pat.

Dienraščio numeriuose gausu žinių apie viešus valdžiai leidus vykusius lietuviškus vaidinimus, vadintus „Lietuviškaisiais vakarais“. Jie aprašomi žinutėse iš Lietuvos miestelių 1908 m. atsiradusioje rubrikoje „Mūsų scena“, kartais „Iš draugijų gyvenimo“, „Mūsų korespondencijos“. Anot žinučių, visų renginių scenarijus buvo panašus: pradžioje vaidinamas spektaklis, neilgos komedijos ar vaidinimai istorine tema, po jo choras dainuoja tautiškas dainas, dažnai „Lietuva, tėvyne mūsų“, kurią išgirdusi publika atsisodavo, deklamuojamos lietuviškos eilės, pavyzdžiui, Maironio, V. Kudirkos, A. Jakšto. Chorai kartais apsirengdavo tautiškai. Per pertraukas grodavo orkestras, veikdavo bufetas, o renginio pabaigoje vykdavo šokiai iki ryto. Rašoma, kad šokiami lietuviški šokiai, bet ir tuo metu paplitę valsai, polkos, mazurkos. Pateikiami ir atsiliepimai apie pasisekusius ar nepasisekusius spektaklius ir aktorius.

Žinučių apie vakarus ir vaidinimus padaugėjo ir padažnėjo ypač vėlesniais metais. Pavyzdžiui, 1909 m. sausio 3 d. žinutėje iš Radviliškio aprašomas Keturakio „Amerika pirtyje“ vaidinimas siekiant surinkti lėšų ugniagesių kuopai. Po vaidinimo vietinis choras, vadovaujamas p. Raubiškos, padainavo kelias dainas, geriausiai „Lietuva, tėvyne mūsų“ ir „Ant kalno karklai“, kurias publikai pageidaujant turėjo kartoti. Žmonių susirinko 400 ir dar 100 turėjo grįžti namo, nes nebuvo vietų. Žmonėms pageidaujant vakaras bus kartojamas¹⁶⁶. Po trijų dienų, sausio 6 d., rašoma apie tai, kaip Vilniaus artistų mylėtojų kuopa vaidino Vilniaus lietuvių savitarpinės draugijos naudai penkių veiksmų tragediją „Živilė“. Po spektaklio choras, vadovaujamas Tallat-Kelpšos, dainavo tautiškas giesmes, kurios kaip visuomet pataikė klausytojams į širdį. Vakarą užbaigė šokiai. Publikos buvo susirinkę nemažai¹⁶⁷. Po kelių dienų, sausio 11 d. vėl žinutė, šįkart iš Šiaulių. Čia dramos–muzikos–dainos draugija „Varpas“, kuri iš pradžių būrė 50 narių, vėliau 100, kiekvieną subatvakarį surengia vakarus. Žmonių prisirenka tiek, kad nesutelpa visi norintys dalyvauti. Juose aptariami draugijos reikalai, skaitomi referatai, svarstoma, paskui deklamuojama, dainuojama, o pabaigoje šokama, vyksta „Amūro krasa“ (paštas); čia pat būna ir bufetas. Rašoma, kad „Varpas“ kuria nuosavą orkestrą, chorą, užsisakė laikraščius „Vilniaus žinios“, „Viltis“, „Šaltinis“¹⁶⁸.

Vaidinimams, vakarams ir koncertams rengti reikėjo gauti Rusijos valdžios vietos administracijos leidimą. Repertuaras buvo griežtai cenzūruojamas, o leidimus išduodavo vietos valdžia, kuriai pavesta ir priežiūra¹⁶⁹. Leidimus išduodavo oficialiai įsteigta draugijai arba administracijos pripažintam reikalui rengti¹⁷⁰. „Draugijinis visuomenės

¹⁶⁶ Ilgask v. [?], Radviliškis. Mūsų scena, ten pat, 1909 m. sausio 3 (16), nr. 2 (1133).

¹⁶⁷ Vilnius. Kas girdėti. Lietuvoje, ten pat, 1909 m. sausio 6 (19), nr. 4 (1135).

¹⁶⁸ Dionizas P. [?], Šiauliai. Iš draugijų gyvenimo, ten pat, 1909 m. sausio 11 (24), nr. 8 (1139).

¹⁶⁹ B. Aviziniene, Viešų lietuviškųjų vakarų repertuaro cenzūra XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rusijos imperijoje, *Colloquia*, nr. 34, 2015, p. 37–59.

¹⁷⁰ Ten pat; M. Biržiška, min. veik., p. 178.

gyvenimas“, telkęs apie save žmones, leistas ir suaktyvėjo po spaudos draudimo panaikinimo. Anot M. Biržiškos, Lietuvos gyvenimo sąlygos ir tautinio sąjūdžio reikalai nustatė naujas socialinio organizavimosi formas ir kryptis. Pirmoji legali tapo Vilniaus lietuvių savitarpinės pašalpos draugija¹⁷¹. Lietuviškus vakarus organizuodavo savišalpos draugijos, rengusios ir šeimyninius vaidinimus, taip pat lietuvių dramos, muzikos ir dainų draugijos: Vilniuje – „Rūta“, „Vilniaus kanklės“, Kaune – „Daina“, Šiauliuose – „Varpas“, Panevėžyje – „Aidas“¹⁷², Marijampolėje ir jos apylinkėse – kultūros ir švietimo draugija „Šviesa“, lietuvių katalikiška švietimo ir labdaros draugija „Žiburys“. Kai kurios jų turėjo savo vaidintojų trupes, orkestrus, chorus. Kaune chorui vadovavo Juozas Naujalis, Šiauliuose dirigavo Stasys Šimkus.

Lietuviškieji vakarai buvo vieši mokami vietos renginiai, tad dalyvaudavo juose visi norintys, nusipirkę bilietą. Dienraščio žinutėse ne kartą pabrėžiama, kad vakare dalyvavo visokių luomų žmonės – dvarininkai, ūkininkai, miesto darbininkai, valdininkai, gimnazijos mokiniai ir studentai. Kita vertus, nors vakarai buvo lietuviški, juose dalyvaudavo ne tik lietuviai ar lietuviškai kalbantys, bet ir kitų tautybių vietos gyventojai – latviai, lenkai, rusai, vokiečiai ar žydai, dažnai kaip nors prisidėdami prie vakaro rengimo. Pavyzdžiui, žinutėje iš Utenos rašoma, kad lenkai organizavo bufetą ir „buvo prielankūs lietuviams“, nors per šokius buvo „dvi partijos – klumpakojiečių ir mazuriečių“¹⁷³. Taigi lietuviškieji vakarai, telkdami *savąją* lietuviškąją visuomenę, tuo pat metu naujai kūrė ir transformavo santykį su *kitu* – luominiu ir (ar) etniniu *kitu*. Kiekvienas, pirkęs bilietą ir prisidėjęs prie to, kad vakaras įvyktų, dalyvavo bendrame renginyje ir tapo lygiaverčiu vakaro dalyviu bei tos naujai besikuriančios visuomenės nariu.

Vakarų metu veikė bufetai ir juose buvo perkama, loterija taip pat buvo mokama. Renginių metu gautas pelnas būdavo skiriamas padegėliams, neturtingiesiems, gaisrininkams, besimokančiai jaunuomenei, neturtingų atsargos kareivių šeimoms, kurių nariai buvo kare, sušelpimui, ar mokyklai, skaityklai įsteigti, lietuvišką vakarą organizavusiai draugijai ar kuriai kitai remti. Dalyvaudami lietuviškuose vakaruose žmonės ne tik palaikė lietuviybę, bet ir finansiškai rėmė numatytas paramos intencijas. Iš „Vilniaus žinių“ publikacijų, kuriose smulkiai nurodomi biudžetai, pelnas ir išlaidos, matyti, kad lietuviškas veikimas tai ne tik kalbėjimas lietuviškai, tautinis susipratimas ir pripažinimas esant lietuviu, dalyvavimas veikloje, bet ir finansinis tos veiklos rėmimas. Laikraštis, knyga, vaidinimas, sankrova, iškaba, mokykla, lietuvis mokytojas, pieninė, draugija, eilėraštis ir daina – visa tai įsteigiama parėmus finansiškai. Lietuviybės idėja čia nėra vien tik politinė ar idėjinė abstrakcija, ji įgyvendinama praktiškai ją parėmus daugybės žmonių pinigais.

¹⁷¹ M. Biržiška, min. veik., p. 178–179.

¹⁷² Ten pat, p. 180–181.

¹⁷³ Utena. Mūsų scena, *VŽ*, 1908 m. sausio 12 (25), nr. 10 (848).

Dienraščio straipsniai ir informacijos liudija, kad anuo metu dalykus pasiekti už savo pinigus buvo savaiame suprantama. Ir tai nebuvo labdara, kuri yra vienpusiškas davimas. Tai buvo kooperacija bendram reikalui, kur kiekvienas įneša savo „pajų“ ir naudojami tos sėkmingos veiklos „dividendais“. Dienraštyje nuolat pabrėžta, kad kiekvienas, nepaisant luomo ir lyties, kuris perka bilietą į lietuvišką vakarą, perka lietuvišką knygą ar prenumeruoja laikraštį, įneša pajų į bendrovę, užsisako lietuvišką iškabą ar remia lietuvių draugiją, dalyvauja ne tik toje konkrečioje veikloje ar renginyje, bet ir tautiniame procese plačiąja prasme. Pinigas čia yra tas tylus ir įtakingas veiksnys, kuris ardo senąsias socialines ribas ir transformuoja visuomenę naujais – tautiniais, demokratiniiais, pilietiniais ir kapitalistiniais – pagrindais.

Išvados

Apibendrinant norėtusi pabrėžti, kad pirmas legalus lietuvių dienraštis „Vilniaus žinios“, leistas Lietuvoje 1904–1909 m., turėjo aiškia programinę kryptį, pristatytą 1904 m. lapkričio 9 d. „Vilniaus žinių“ pranešime, ir pirmojo bei vėlesnių numerių P. Vileišio ir redakcijos vardu pasirašytuose vedamuosiuose. Ją išreiškia pranešimo tezė: „„Vilniaus žinioms“ rūpės tautos apšvietimas, gerovė ir laimė“. Galima teigti, kad dienraščio kryptį formavo Petras Vileišis, „Vilniaus žinių“ oficialus leidėjas ir redaktorius, pozityvizmo ir „organinio darbo“ programos, veikimo legaliomis priemonėmis šalininkas. Tai, kad jos laikytasi, patvirtina ilgametis dienraščio redaktorius K. Puida 1906 m. sausio 25 d. laiške M. Untuliui, pabrėždamas, kad „Vilniaus žinių“ programą sudaro veikimas tautiškai–demokratinėje pakraipoje per šviesą siekiant „tautos labo“ ir žmonių gerovės, einant ramiu kultūros evoliucijos keliu, esant „žmonėmis bepartiniškais“, bet gerbiant kiekvienos partijos pažiūras.

„Vilniaus žinių“ programinė kryptis yra artima pozityvistinei „organinio darbo“ ir liberalizmo politinei programai, kuri po 1863–1864 m. sukilimo buvo įsitvirtinusi Lenkijos ir Lietuvos politinių idėjų kraštovaizdyje. Legalus veikimas, *darbas* bei realinė „mažoji politika“ yra jos rezistencinė esmė. „Vilniaus žinių“ straipsniai ir straipsneliai atskleidžia, kaip nuosekliai laikytasi šios liberalios krypties propaguojant ir diegiant švietimą ir civilizacinę pažangą, ekonominę plėtrą, įtvirtinant lietuvių kalbą viešajame gyvenime, skatinant lietuvių socialinį sutelktumą, plėtojant kultūrinį išprusimą. Dienraštyje tai orientuota į praktinį veikimą – lietuvybės aktualijos, iškeltos strateginių idėjų lygmenyje, čia pat iliustruojamos konkrečia kasdienybėje svarbia medžiaginius pavidalus turinčia ir iliniam žmogui suprantama veikla, kurioje tas žmogus buvo kviečiamas dalyvauti. Mokykla, skaitykla, lietuviška knyga ir laikraštis, lietuviškieji vakarai, daina ir teatras, sankrova ir pieninė „Vilniaus žiniose“ iškyla kaip vaizdiniai ir naujovės, praktiškai

įprasminančios gyvenimo pokytį, modernizaciją ir tautinę veiklą. Civilizacinis progresas ir evoliucinė raida – ta Apšvietos epochos politinė mintis apie visuomenės kilmę¹⁷⁴ – yra „Vilniaus žiniose“ propaguojamas save kuriančios lietuvių visuomenės „naujos tvarkos“ projektas, inicijuotas ir įgyvendinamas pačių lietuvių. Rusijos imperijos valdiškos institucijos tebuvo leidimą išduodančios ar represijas vykdančios struktūros, o luominiu ir etniniu požiūriu kaip *kitą* save suvokiantis aukštesnysis sluoksnius laikėsi nuošaliai arba individualiai dalyvavo lietuviškoje veikloje.

Kviesdamos kurti gyvenimą naujais pagrindais „Vilniaus žinios“ skatina kooperuotis, burtis į draugijas, ratelius, klubus nuo ūkinių, vartotojų, kredito, blaivybės ar savišalpos iki dramos–muzikos–dainų, knygų leidimo ar bendram švietimui, bendram pasilinksminimui ir bendram reikalui aptarti. Sprendimas dalyvauti yra individualus. Tauta kaip bendras interesas čia paneigia luomų, pažiūrų ir lyties skirtumus ir laužo senąją luomo idėją bei luominę socialinę sąrangą. Teiginys, kad „samdinys toks pat tautos sąnarys“ yra ne skambi „Vilniaus žinių“ frazė, bet konkretus socialinis faktas. Dienraščio straipsniuose pabrėžiama, kad kiekvienas, dalyvaujantis visuomeniniame lietuvių bruzdėjime, kuris įneša savo dalį veikla ir pinigais, yra to lietuviškojo judėjimo dalyvis.

Taip žvelgiant individualus sprendimas dalyvauti palieka vietos naujai ateinančiam į visuomenę ir tampa visuomenės formavimosi arba, tiksliau, persiformavimo pagrindu. Puoselėjamas bendrai veikiant jis per dalykų mainus įsteigia bendrumą. Taip jos pačios narių iniciatyva originaliai kuriasi nauja visuomenė. „Vilniaus žinios“ siekė plėtoti tokią „lietuviškos politikos“ programinę kryptį. Jos kontūrus galima atpažinti ir vėlesnių laikų Lietuvos politinėse, socialinėse, ūkinėse ir kultūrinėse apraiškose.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

Dr. K. Gn. [GRINIUS, Kazys]. Tu esi Petras... *Lietuvos žinios*, 1926 m. rugpjūčio 17, Nr. 187 (2208).
JABLONSKIS, Jonas. Dėl pirmųjų pirmojo mūsų dienraščio žingsnių. *Krivulė*, 1924, Nr. 4, p. 6–7.

Dr. J. V. [VILEIŠIS, Jonas]. *Spaudos laisvė ir inž. Petras Vileišis (spaudos atgavimo 25-rių metų sukaktuvių proga)*. Kaunas, 1929.

KLIMAITIS, Pranas. „Vilniaus žinių“ pirmieji žingsniai. *Židinys*, 1930, Nr. 1 (16), p. 48–55.

PETKEVIČAITĖ-BITĖ, Gabrielė. *Laiškai*. [Raštai]. T. 6. Vilnius: Vaga, 1968.

PLEIRYTĖ-PUIDIENĖ, Ona. Atminimų pluoštas. *Krivulė*, 1924, Nr. 4, p. 11–12.

PUIDA, Kazys. Mano „Vilniaus žinių“ dienos. *Krivulė*, 1924, Nr. 4, p. 9.

¹⁷⁴ Plg. M. A s c h, Lévi-Strauss and the Political: *The Elementary Structures of Kinship* and the Resolution of Relations Between Indigenous People and Settler States, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 11, 2005, p. 425–444.

- ŠLIŪPAS, Jonas. Petras Vileišis, *Lietuvos žinios*, 1926 m. rugpjūčio 17, Nr. 187 (2208).
- Dr. J. TUMAS [TUMAS-VAIŽGANTAS, Juozas]. Atminimai. Viltininko Tumo Vilniaus atminimai. *Vairas*, 1931, Nr. 10, p. 160–169.
- VAIŽGANTAS [TUMAS-VAIŽGANTAS, Juozas]. Kaip aš a.a. Petrą Vileišį apibūdiniu. *Lietuvos žinios*, 1926 m. rugpjūčio 17, Nr. 187 (2208).
- VILEIŠIS, Jonas. Spaudos atgavimo jubilėjus. *Lietuvos žinios*, 1924 m. gegužės 7, Nr. 103.
- VILEIŠIS, Petras. *Rinkiniai raštai*. Parengė A. Lapinskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- Vilniaus žinios*, 1904 m. gruodžio 10, Nr. 1 – 1909 m. kovo 7 (20), Nr. 1175.
- ANDERSON, Benedict. *Isivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- ANIČAS, Jonas. *Petras Vileišis, 1851–1926*. Vilnius: Alma littera, 2001.
- ASCH, Michael. Lévi-Strauss and the Political: *The Elementary Structures of Kinship and the Resolution of Relations Between Indigenous People and Settler States*. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2005, Vol. 11, p. 425–444.
- AVIŽINIENĖ, Birutė. Viešų lietuviškųjų vakarų repertuaro cenzūra XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rusijos imperijoje. *Colloquia*, 2015, Nr. 34, p. 37–59.
- BALKELIS, Tomas. *Moderniosios Lietuvos kūrimas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto leidykla, 2012.
- BIRŽIŠKA, Mykolas. *Atbundanti tauta – darbai, žygiai ir veikėjai. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*. T. 2. Los Angeles: Lietuvių dienos, 1953.
- The Blackwell Encyclopaedia of Political Science*. Ed. V. Bogdanor. Oxford: Blackwell Publishers, 1992.
- BLEJWAS, Stanislaus A. *Organic Work as a Problem in Polish Historiography*. Hokaido University Collection of Scholarly and Academic Papers: HUSCAP, 1974, p. 191–205.
- BLEJWAS, Stanislaus A. *Realism in Polish Politics: Warsaw Positivism and National Survival in Nineteenth Century Poland*. New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1984.
- ČERNIAUSKAITĖ, Violeta. Atgimusios lietuviškos spaudos tradicijos Vilniuje 1904–1914 metais. *Knygotyra*, t. 44, 2005, p. 114–130.
- GEERTZ, Clifford. *Kultūrų interpretavimas*. Sudarė A. Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 2005.
- GELLNER, Ernest. *Tautos ir nacionalizmas*. Vilnius: Pradai, 1996.
- GIDDENS, Anthony. *Durkheimas*. Vilnius: Vaga, 2001.
- HABERMAS, Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge MA: The MIT Press, 1991.
- HOBBSAWM, Eric J. *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- KALĖDA, Algis. Petras Vileišis ir lenkų kultūros sklaida Vilniuje. In: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis*. Sudarė A. Lapinskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto leidykla, 2001, p. 182–193.
- KLIMAITIS, Pranas, PRONSKUS, Juozas. *Lietuvių spauda namie ir svetur*. Kaunas: Tipolito sp., 1933.

KUBILIUS, Vytautas. Didysis Lietuvos švietėjas. In: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis*. Sudarė A. Lapinskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto leidykla, 2001, p. 7–9.

KUBILIUS, Vytautas. Kazys Puida – rašytojas ir žurnalistas. *Colloquia*, 2005, Nr. 11, p. 7–11.

KVIESKA, Vincas. Lietuvių tautinis judėjimas ir varpininkai ligi Didžiojo Seimo Vilniuje 1905 m. *Varpas* (Dr. K. Griniaus jubilėjinis nr.). Kaunas: Varpo b-vė, 1926, p. 8–63.

LAPINSKIENĖ, Alma. Vilniaus žinios – pirmasis lietuvių dienraštis. In: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis*. Sudarė A. Lapinskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto leidykla, 2001, p. 20–27.

LAPINSKIENĖ, Alma. Didysis Lietuvos kėlėjas. In: P. VILEIŠIS. *Rinktiniai raštai*. Parengė A. Lapinskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto leidykla, 2004, p. 11–20.

Lietuvos bibliografija. Serija B. Periodiniai leidiniai lietuvių kalba 1823–1940. D. 1: Poligrafiniu būdu spausdinti leidiniai. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2018, kn. 2.

LUKOŠEVIČIUS, Vincentas. Kooperacijos judėjimas Lietuvoje iki Pirmojo pasaulinio karo. *Pinigų studijos*, 2005, Nr. 1, p. 43–60.

MASTIANICA-STANKEVIČ, Olga. Viešojo diskurso galia: lietuvių inteligentijos savikūra periodinėje spaudoje (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia). *Logos*, Nr. 98, 2019, p. 162–173.

MERKYS, Vytautas. *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.* Vilnius: Versus Aureus, 2006.

MOTIEKA, Egidijus. Didžiojo Vilniaus seimo preliudija: memorandumas Rusijos vyriausybei. In: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*. Redakcinė kolegija E. Aleksandravičius ir kt. Vilnius: Žaltvykslė, 1991, p. 199–229..

NORKŪNAS, Žilvinas. P. Vileišis – amžininkams ir mums. In: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*. Redakcinė kolegija E. Aleksandravičius ir kt. Vilnius: Sietynas, 1990, p. 67–79.

PAŠKAUSKAS, Juozapas. *Laisvalaikio kultūra didžiuosiuose Lietuvos miestuose ir provincijoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. Daktaro disertacija*. Vilnius: disertacija rengta 2012–2016 Vilniaus universitete, 2017.

PORTER, Brian A. Konstrukcija i dekonstrukcija dziewiętnastowiecznego liberalizmu polskiego. *Studia polityczne*, 1996, Nr. 6, s. 81–102.

ROMANOWSKI, Andrzej. *Pozytywizm na Litwie: Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, 2003.

PUKIENĖ, Vida. Lietuvių švietimo draugijų steigimas ir veiklos pradžia 1906–1915 metais. In: *Lietuvių švietimo draugija „Rytas“*. Sudarė J. Gudaitė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, [2013].

STALIŪNAS, Darius. *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidury – XX a. pradžia)*. In: *Lietuvių atgimimo studijos. T. 16*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2000.

ŠALČIUS, Petras. *Raštai. Lietuvos prekybos istorija*. Vilnius: Margi raštai. 1998.

TRINKŪNAITĖ, Šarūnė. Lietuvių mėgėjų teatras tautinio sąjūdžio laikais (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia). *Menotyra*, 2003, Nr. 4 (33), p. 11–17.

VITARTAS, Jonas (Jan Michał Witort, 1853–1903). *Rinktiniai raštai*. T. 1. Sudarė A. Čepaitienė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2017.

ŽIDONIS, Giedrius. *Pozityvizmas ir lietuvių proza XIX amžiaus antroji pusė. Daktaro disertacija*. Kaunas: disertacija rengta 1999–2008 Vytauto Didžiojo universitete, 2009.

Priedas

„VILNIAUS ŽINIŲ“

Redakcija ir Administracija

VILNIUS, Antakalnio gatvė, 6

privatiškas laiškas

1906 m. sausio 25 d.

Gerbiamasis!

Nežinau iš ko Tamsta spėji, kad nuo laiko p. Kriauciūno ir Klimaičio atsitraukimo „V.Ž.“ pradėjo krypti į klerikališką, dagi konservatišką pusę? Mūsų uždavinys „tautos labas“ ir einame prie jo per ramią evoliuciją kultūros, o ne revoliucijos. Klerikališku organu niekuomet nebusime, bent kol aš jas redaguosiu. Atžagariaiviais buti, tai paeilis po kaklu. Mūsų programa: tautiškai–demokratiškoje veikti pakraipoje ir mūsų tikslas tautos labas. Prie jo tik per šviesą, o ne per revoliuciją kelias. Savo laike, kada reikėjo, buvome revoliucionistais, nes tuomet kovojome už laisvę, bet šiandien turime imtis įrankio, kuris prives mus prie kultūros ir žmonių gerovės. Spėju, kad tokios programos Tamsta negalėsi paskaityti nė klerikališka, nė retrogradiška. Esame žmonėmis bepartiniškais, pripažįstame kiekvienai partijai savo ties[ą – A. Č.] ir jos pažiūros mums šventos, kaip ir mūsų pažiūros turi joms buti šventomis, nors to niekuomet neatsitinka.

Oficiališkai

Malonėtumėme, kad Tamsta koresponduotumei, nes butų mums patogiau vieną kartą per savaitę duoti atsitikimų peržvalga. Gerai butų, kad siųstumėte rankraščius (koresp.) kas ketvergą, o jeigu kas svarbaus atsitiko, tai tuojaus.

Už neapmokamą sandarbininkavimą tariame mūsų širdinga ačiu. Pasisitengsime kuo nors atsiteisti.

Laukiame Tamstos sutikimo ir korespondencijų

Su pagarba

K. Puida

Antspaudas: „Vilniaus žinių“ Redakcija

THE LITHUANIAN DAILY *VILNIAUS ŽINIOS* (1904–1909):
A NATIONAL POSITIVIST PROGRAMME

Summary

AUKSUOLĖ ČEPAITIENĖ

The empirical basis of the research is the articles and news items from *Vilniaus žinios*, the first legal Lithuanian daily newspaper, issued in Lithuania between 10 December 1904 and 4 (17) March 1909, which discussed ideas relevant to Lithuanian society at the time, and the ‘social fermentation of Lithuanians’, the memoirs of contributors to and contemporaries of the periodical that were published in the first half of the 20th century, and Petras Vileišis’ autobiographical writings. The material and the historical circumstances are analysed from an ethnological point of view.

In historiography and the memoirs of contemporaries, it is emphasised that *Vilniaus žinios* (1904–1909), had no clear-cut political views, and was open to a wide range of trends that were forming in Lithuanian society at that time. To an extent, this explains the newspaper’s subsequent failures. The article aims to reexamine the programme and content of *Vilniaus žinios*, and its relevant national issues. It notes that the direction of the daily was framed in a statement in *Vilniaus žinios* on 9 November 1904, repeated in editorials and supported by the editorial staff. At its heart lie concern with the nation’s education, well-being and happiness. This means the work for and with society, activities in a national-democratic direction, pursuing the welfare of the nation through cultural evolution rather than revolution, and through education, which is believed to lead towards culture and the well-being of the people, restraining from membership of any party, and yet respecting the views of each and every party. The article states that the direction of the newspaper was framed by Petras Vileišis, its officially approved publisher and editor. Vileišis was an advocate of the national program of positivism and ‘organic work’, and a proponent of the liberal trend, which after the January Uprising (1863–1864) established itself in the landscape of Polish and Lithuanian political thought. Legal action, work and realistic ‘small politics’ were at the heart of its struggle for independence. The articles published in *Vilniaus žinios* reveal how this direction was followed in promoting and implementing educational and civilisational progress, and economic development, strengthening the position of the Lithuanian language in public life, promoting social unity among Lithuanians, and developing cultural literacy. The article also dwells on specific issues of the national agenda, which in the newspaper are presented as objects of the daily life: Lithuanian schools, reading rooms, Lithuanian books and newspapers, co-operative shops and dairy plants, Lithuanian evenings, songs and theatre. They are the strategic images that represent innovation, change, modernisation, and the direction of national activity.

Gauta 2021 m. kovo mėn.
Priimta 2021 m. gegužės mėn.

Auksuolė Čepaitienė – humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto Etnologijos ir antropologijos skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja, mokslinių tyrimų kryptis – giminystė ir socialinis solidarumas, kultūros kaitos ir tapatumo tyrimai.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tilto g. 17, Vilnius, LT-01101

El. paštas: auksuole.cepaitiene@istorija.lt

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

VILNIAUS MIESTO ERDVINĖ PLĖTRA 1944–1989 M.

ANOTACIJA. Straipsnyje, remiantis archyvine ir istoriografinė medžiaga, nagrinėjama Vilniaus miesto teritorinė plėtra XX a. antroje pusėje. Pirmojo pasaulinio karo metais vokiečių valdžios pradėtas realizuoti „Didžiojo Vilniaus“ planas galutinai įgyvendintas po Antrojo pasaulinio karo. Tuomet sovietinės valdžios sprendimais Vilniaus teritorija buvo ne tik dar labiau išplėsta, bet ir urbanizuota. Miestas iš tikrųjų tapo didelis ir užstatytas. Straipsnyje dėmesys koncentruojamas į tuometinės valdžios sprendimus geografiškai plėsti miestą, jų įgyvendinimą, plėtros įtaką demografinėi struktūrai ir jos pokyčiams.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Vilniaus teritorinė plėtra, administracinis teritorinis suskirstymas, miesto gyventojai.

ANNOTATION. Based on historiographical and archival material, the article examines the spatial development of Vilnius in the second half of the 20th century. The plan for ‘Greater Vilnius’ introduced by the German authorities during the First World War was finally implemented after the Second World War. Then, by decision of the Soviet government, the city not only expanded but also urbanised. It became larger and was heavily built up. The article focuses on the decision of the authorities to expand the city geographically, its implementation, and the impact of its development on the city’s demographic structure and its changes.

KEYWORDS: territorial development of Vilnius, administrative territorial division, citizens.

Įvadas

Artėjantis Vilniaus 700 metų jubiliejus skatina tyrinėtojus ir miestiečius labiau domėtis miesto raida įvairiais istoriniais laikotarpiais. Ne išimtis ir XX a. antroji pusė. Pastebėjome, kad Vilniaus m. istorija sovietmečiu tirta įvairiais aspektais, taip pat jo urbanistinė

bei architektūrinė plėtra XX a. antrojoje pusėje. Autoriai daugiausia koncentravosi į Senamiesčio apsaugos ir sovietinės modernizacijos nulemtos centrinės miesto dalies bei naujųjų miesto rajonų plėtros problematiką¹. Miesto teritorinių administracinių ribų kaita 1944–1989 m. liko mokslinių tyrimų paraštėje. Atidesnis žvilgsnis į minėtą problematiką padėtų geriau suprasti Vilniaus miesto raidą sovietmečiu.

Rengiant straipsnį, be jau minėtų miesto urbanistinę plėtrą tyrusių mokslininkų darbų, naudotasi to meto Vilniaus plėtotojų įžvalgomis ir prisiminimais², miesto augimą atspindinčiais darbais³, Lietuvos administracinio suskirstymo medžiaga⁴, statistiniais leidiniais⁵, spauda⁶ ir archyviniais dokumentais. Vertingiausi – Lietuvos centriname valstybės archyve saugomi LSSR Ministrų Tarybos (MT) ir Aukščiausiosios Tarybos (AT) Prezidiumo duomenys. AT Prezidiumo įsakai, MT nutarimai, miesto vykdomosios

¹ J. Markevičienė, Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944) laikotarpiu, *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*, red. A. Lapinskienė, Vilnius 1999, p. 142–175; M. Drėmaitė, Naujas senas Vilnius: Senamiesčio griovimas ir atstatymas 1944–1959, *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, red. G. Jankevičiūtė, Vilnius, 2010, p. 183–200; ta pati, Dinges 1944-aisiais? Vilniaus miesto sugriovimas ir atstatymas, *Vilnius. 1944. Jano ir Janušo Bulhakų fotografijų archyvas*, sud. M. Matulytė, Vilnius, 2009, p. 27–33; R. Antanavičiūtė, Stalininis „penkmetis“: Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai 1947–1952 m., *Menotyra*, t. 16, 2009, nr. 3/4, p. 150–169; A. R. Čaplinskas, *Vilniaus istorija: legendos ir tikrovė*, Vilnius, 2010; I. Ruseckaitė, *Vilniaus miesto planavimas: konceptualumo aspektas. Daktaro disertacija*, Vilnius, 2012; K. Kučinskas, *Prieškario Vilniaus urbanistinis modelis ir jo recepcija karo ir pokario metais (1932–1956 m). Daktaro disertacija*, Vilnius, 2016; I. Čiurlionienė, Sovietmečio gyvenamųjų rajonų erdvinės struktūros kaita (Vilniaus miesto pavyzdys), *Subalansuotos plėtros idėjų raiška architektūroje ir teritorijų planavime*, Kaunas, 2009, p. 104–117; Ū. Torna, Pokario Vilniaus centro urbanistinės vizijos: „mokslo kvartalo“ projektas, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 75, 2014, p. 69–88; ta pati, *Oficialieji ir kasdieniniai sovietinio Vilniaus erdvės naratyvai: Lukiškių mokslo kvartalas. Daktaro disertacija*, Vilnius, 2016; E. Rimkė, Standartizacija ir funkcionalizmas. Kaip sovietmečiu augo Vilniaus miegamieji rajonai, prieiga per internetą: <https://www.bernardinai.lt/2020-05-19-standartizacija-ir-funkcionalizmas-kaip-sovietmečiu-augo-vilniaus-miegamieji-rajonai/> [žr. 2021 01 15]; *Vilnius 1900–2002: naujosios architektūros gidas*, sud. M. Drėmaitė, R. Leitanaitė, J. Reklaitė, Vilnius, 2016.

² J. Kumpis, *Socialistinė miestų statyba ir architektūra Tarybų Lietuvoje*, Vilnius, 1950; A. Motulais, *Vilniaus dabartis ir rytdiena*, Vilnius, 1980; V. Mikučianis, *Norėjau dirbti Lietuvoje*, Vilnius, 2001; I. Liutkevičienė, *Deja vu. Vilnius 1974–1990*, Vilnius, 2012.

³ Straipsniai, 1958–1989 m. spausdinti žurnale „Statyba ir architektūra“.

⁴ *Lietuvos TSR administratyvinis-teritorinis padalinimas*, Vilnius, 1949; *Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas*, Vilnius, 1959; *Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas*, d. 1–2, par. Z. Noreika, V. Stravinskas, Vilnius, 1974, 1976.

⁵ *Pagrindiniai 1989 metų gyventojų surašymo duomenys*, t. 1, Vilnius, 1990; *Vilnius skaičiais. 1940–1974 metų statistinių duomenų rinkinys*, Vilnius, 1975; *Vilnius skaičiais. 1960–1981 metų statistinių duomenų rinkinys*, Vilnius, 1982; *Vilnius skaičiais*, Vilnius, 1995; *Vilniaus miesto liaudies ūkis. Statistikos rinkinys*, Vilnius, 1958; *Vilniaus adresai ir informacijos*, Vilnius, 1964.

⁶ *Tiesa, Vakarinės naujienos*.

valdžios sprendimai bei jų įgyvendinimo ataskaitos, miesto planai ir kt. medžiaga padėjo rekonstruoti Vilniaus erdvinę plėtrą, jos įtaką miesto socialinei modernizacijai.

Taigi straipsnyje analizuojama miesto teritorinės struktūros raida, ją lėmę veiksniai, teritorinės raidos ir demografinių procesų koreliaciniai ryšiai.

Pasirinkta tyrimo chronologija žymi sovietinės valdžios įvykdytą Vilniaus m. teritorinių pokyčių pradžią ir pabaigą.

Vilniaus m. administracinis teritorinis suskirstymas ir jo kaita

Tuoju po sovietinės okupacijos 1944 m. Vilniaus m. atkurtas pirmuoju sovietmečiu (1940–1941 m.) buvęs administracinis suskirstymas. Miestas buvo padalintas į keturis rajonus⁷.

Žemėlapyje matome, kad Lenino rajonas apėmė dalį centrinės ir rytinę miesto dalį (Senamiestis, Užupis, Antakalnis); Dzeržinskio – šiaurės vakarų ir šiaurinę dalį (Žvėryną, Saltoniškes, Šnipiškės), Stalino – centrinę miesto dalį, Naujamiestį iki Vilkpėdės, Tarybų rajonas – pietinę miesto dalį (dalį Naujamiesčio ties Geležinkelio stoties rajonu, Naujininkus, Rasas, Paplaują, Liepkalnį).

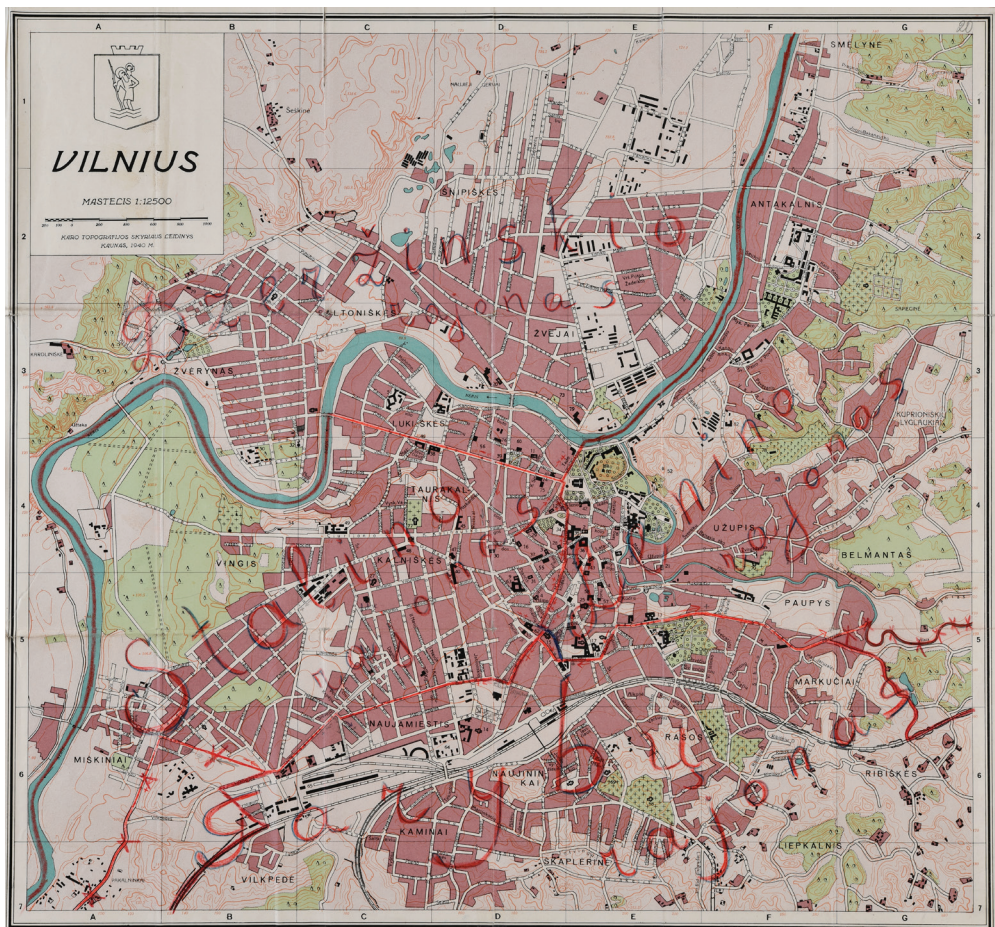
Netrukus Vilniaus m. teritorija padidėjo, nes prie sostinės prijungtas Naujosios Vilnios miestas. Šis teritorinis pokytis buvo trumpalaikis. 1950 m. respublikoje įvedant naują (sritinį) teritorinį administracinį suskirstymą, buvo sukurti 87 rajonai. Vienas jų buvo Naujosios Vilnios, kurio centru tapo Naujosios Vilnios miestas. Todėl jis eliminuotas iš sostinės sudėties. Vis dėlto 1957 m. Naujoji Vilnia vėl tapo sostinės dalimi. Tokia padėtis išsilaikė iki nagrinėjamo etapo pabaigos.

XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje politinės liberalizacijos vėjai pasiekė ir Vilnių. Svarbiausias pokytis įvyko 1956 m., kai SSSR AT Prezidiumas atšaukė iki tol galiojusią prievolę respublikų AT vadovybei derinti visas teritorines administracines pertvarkas respublikose⁸. Dabar užteko respublikos valdžios sprendimų. Remiantis jais, 1958–1961 m. keitėsi Vilniaus m. zonavimas ir rajonų pavadinimai: neliko Dzeržinskio rajono, jis 1957 m. sujungtas su Lenino rajonu. Dėl destalinizacijos proceso iš miesto topografijos išnyko Stalino rajonas. 1961 m. jis tapo Spalio rajonu. Vėl prijungtas Naujosios Vilnios miestas suteikė pavadinimą visam rajonui⁹. Taigi tuomet galutiniai suformuotos keturios miesto zonos išliko iki pat nagrinėjamo etapo pabaigos.

⁷ 1944 10 06 Vilniaus m. partijos komiteto posėdžio protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3109, ap. 3, b. 1, l. 60.

⁸ 1961 02 28 SSSR AT Prezidiumo Tarybų darbo skyriaus pažyma, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-758, ap. 4, b. 709, l. 23.

⁹ *Vilnius skaičiais. 1940...*, p. 11, 1961 11 15 LSSR AT Prezidiumo Tarybų darbo skyriaus vedėjo P. Bikelio raštas Valstybinės geodezinės priežiūros Pabaltijo skyriaus viršininkui Denisenko, ten pat, b. 710, l. 136.

1 pav. Vilniaus administracinis suskirstymas 1944 m.
LCVA, f. R-758, ap. 4, b. 55, l. 20.

Miesto teritorijos plėtros etapai ir kryptys

Vilniaus m. teritorinėje plėtroje galima būtų išskirti tokius sąlyginius etapus:

- 1) penktojo dešimtmečio antroji pusė – miesto teritorija plėsta vykdant mechaninius pokyčius (prijungus Naujosios Vilnios miestą) rytine kryptimi;
- 2) šeštasis dešimtmetis – teritorinė erdvė dėl ekonominių motyvų mažinta rytų ir pietų kryptimis;
- 3) septintojo dešimtmečio pabaigoje miesto geografinės erdvės intensyvi plėtra vakarų ir šiaurės kryptimi, ruošiantis kurti naujus gyvenamuosius rajonus;
- 4) devyntojo dešimtmečio pabaiga – plėtra į priemiestines zonas.

Pirmaisiais pokario metais susitelkta į karo padarinių likvidavimą mieste – griuvėsių valymą, mažiau pažeistų pastatų remontą ar naujas statybas. Tačiau tuo pat metu galvota apie miesto erdvinę plėtrą ir zonavimą. Kaip teigė Architektūros valdybos prie LSSR Liaudies komisarų tarybos pirmininkas Jonas Kumpis, tuomet pradėtos sudarinėti miesto generalinio plano projekto schemos¹⁰. Jau tada planuota miestą zonuoti, išskirti pramonės plėtrai tinkamas teritorijas ir projektuoti naują miesto centrą už Taurakalnio. Tačiau realiai centras „pasislinko“ į Lukiškių aikštės ir jos prieigų rajoną, o dar vėliau „migravo“ ir persikėlė į kitą Neries upės pusę.

Svarbus Vilniaus raidos postūmis vyko 1948 m., kai Maskvoje buvo priimtas nutarimas „Dėl Lietuvos TSR sostinės Vilniaus atstatymo“, nubrėžęs tolesnės miesto raidos perspektyvas. Jame dėmesys buvo skirtas pramoninei ir visuomeninių objektų statybai. Įgyvendinant nutarimą 1953 m. parengtas Vilniaus generalinis planas, kuriame miestas buvo ryškiai zonuotas¹¹. Laikydami tarpukario Lenkijos valdžios planų, sovietiniai strategai pramonę plėtojo pietvakarinėje miesto dalyje, t. y. Panerių rajone. Šiame rajone, ypač žemutinėje jo dalyje (Žemieji Paneriai) nuo šeštojo dešimtmečio koncentravosi pagrindinė pramonė mieste¹². Kitas svarbus pramonės telkimo taškas – Naujosios Vilnios miestas su apylinkėmis rytinėje miesto dalyje. Tuo pat metu vyko miesto „tankinimas“: naujų gyvenamosios ir kt. paskirties objektų išdygo Naujamiestyje (Naugarduko ir Raudonosios armijos gatvių rajone), Naujininkuose, Šnipiškėse, Antakalnyje ir kt.

Miesto plėtros planuose taip pat akcentuotas miesto centrinės dalies ir nuo jo labiau nutolusių rajonų glaudesnių ryšių per susisiekimo sistemą tobulinimas¹³. Jis išplaukė iš urbanistinio planavimo praktikos. Taigi darbo vieta gamykloje ar fabrike turėjo būti

¹⁰ J. K u m p i s, Sostinės Vilniaus atstatymo plano metmenys, *Tiesa*, 1945 m. bal. 8, p. 2.

¹¹ I. Č i u r l i o n i e n ė, min. veik., p. 105; I. R u s e c k a i t ė, min. veik., p. 43; Pagrindinio miesto plėtros dokumento projektas buvo parengtas 1948 m., K. K u č i a u s k a s, *Prieškario Vilniaus urbanistinis modelis...*, p. 147.

¹² *Vilnius skaičiais. 1940...*, p. 44–49, 57–58; V. M i k u č i a n i s, Norėjau dirbti Lietuvoje, p. 113.

¹³ J. K u m p i s, *Socialistinė miestų statyba*, p. 17.

2 pav. Vilniaus miesto teritorija šeštojo dešimtmečio pradžioje.
LCVA, f. R-758, ap. 4, b. 330, l. 59.

greitai pasiekiami iš gyvenamosios vietos, o poilsį turėjo garantuoti arti šių vietų esančios viešosios erdvės (skverai, parkai, vandens telkiniai)¹⁴. Taip šalia rekonstruojamų ar atstatomų gamyklų išdygo gyvenamieji namai, prie kurių įrengtos poilsio zonos.

Respublikoje pradėjus pramonės plėtros regionizaciją (po 1967 m.), jos tendencijų atsirado ir Vilniuje. Miesto šiaurinėje pusėje išaugo stambūs pramonės objektai (pvz., „Sigmos“ gamybinis susivienijimas Kalvarijų g., „Ventos“ gamykla Jeruzalėje).

Ilgalaikėje perspektyvoje sprendimas koncentruoti pramonę tam tikrose miesto erdvėse lėmė jų etninę demografinę išskirtinumą. Būtent šiose pramoninėse teritorijose susitelkė rusakalbiai gyventojai, kurių migracijos į miestą srautas nenutrūkdavo. Pvz., 1970 m. rusai, baltarusiai ir ukrainiečiai Naujosios Vilnios rajone sudarė apie 43 proc. visų gyventojų, Tarybų rajone (apėmė Panerius) – 40 proc.¹⁵

1967 m. miesto generaliniame plane numatyta plėtra šiaurės ir vakarų kryptimis. Realizuojant jo nubrėžtas kryptis, neišvengiamai turėjo būti padidinta miesto teritorija. Ekstremalus miesto teritorijos pokytis įvyko 1969 m., kai į sostinės sudėtį iš Vilniaus rajono perėjo apie 10 tūkst. ha (miesto erdvės augimas atsispindi pirmoje lentelėje). Lyginant su 1945 m., miesto teritorija padidėjo 2,5 karto. Prie miesto buvo prijungta dalis Avižienių (Lūžiai, Naujakiemis, Visoriai), Bezdonių (Karačiūnai, Vismaliukai, Viršupys ir kt.), Buivydiškių (Šilai, Viršuliškės ir kt.), Juodšilių (Ažuolijos, Pakupečiai, Žemieji Paneriai ir kt.), Kairėnų (Kairėnai, Šilėnai ir kt.), Liudvinavo (Jačionys, Gariūnai, Kazbėjai, Liudinavas), Riešės (Bireliai, Naujieji Verkiai, Ožkiniai, Turniškės) apylinkių¹⁶. Šių vietovių gyventojai buvo susiję su miestu (dirbo Vilniaus įmonėse ir įstaigose) arba tose teritorijose buvo miestiečių poilsio zonos (pvz., Žalieji ežerai). Prijungtose teritorijose projektuoti nauji gyvenamieji rajonai. Jų išsidėstymas parodytas schemoje.

Naujų gyvenamųjų rajonų plėtra intensyviai vyko nuo XX a. septintojo dešimtmečio antrosios pusės. Tuomet šiaurės rytinėje miesto dalyje „išdygo“ pirmiausia Žirmūnai, vėliau Lazdynai, Karoliniškės (aštuntojo dešimtmečio pirmoji pusė), Viršuliškės, Šeškinė, Baltupiai, Santariškės (aštuntojo dešimtmečio antroji pusė), Justiniškės, Pašilaičiai, Fabijoniškės (devintajame dešimtmetyje)¹⁷. Tačiau reikia pabrėžti, kad, anot vieno iš miesto vadovų, ateityje planuota prie miesto prijungti Lentvarį, Grigiškes ir Sudervę¹⁸. Ši vizija iš dalies realizuota tik po keleto dešimtmečių.

¹⁴ K. Kučiaskas, *Prieškario Vilniaus urbanistinis modelis...*, p. 164.

¹⁵ *Vilnius skaičiais. 1940...*, p. 16–19.

¹⁶ Sostinė plečia valdas, *Vakarinės naujienos*, 1969 m. rugpj. 4, p. 1.

¹⁷ I. Čiurlionienė, min. veik., p. 106; I. Ruseckaitė, min. veik., p. 52, 56; A. R. Čaplinskas, min. veik., p. 506–507; V. Balčiūnas, Kur statysime butus vilniečiams? *Statyba ir architektūra*, 1964, nr. 6, p. 24; J. Jaraiovas, Kiekvienam naujam kompleksui – savitą veidą, ten pat, 1975, nr. 1, p. 3; V. Balčiūnas, Tobulėjim ir panašėjim, ten pat, 1982, nr. 3, p. 10–11; V. Parčiaskas, Miestai – kaip žmonės..., ten pat, 1982, nr. 4, p. 4–5; K. Balėnas, Vilniaus mikrorajonai – projektai ir tikrovė, ten pat, 1985, nr. 11, p. 4–5.

¹⁸ A. Motulais, min. veik., p. 28.

1. Senamiestis. 2. Centras. 3. Naujamiestis. 4. Žvėrynas. 5. Paupys. 6. Užupis. 7. Naujininkai. 8. Žirmūnai. 9. Antakalnis. 10. Šnipiškės. 11. Lazdynai. 12. Karoliniškės. 13. Viršuliškės. 14. Justiniškės. 15. Šeškinė. 16. Pašilaičiai. 17. Baltupiai. 18. Santariškės. 19. Naujoji Vilnia.

Schemoje tamsesniu štrichu pažymėti užstatytieji miesto rajonai, šviesesniu – dabar statomi ir būsimieji.

3 pav. A. Motulas, Vilniaus dabartis ir rytdiena, p. 26.

1 lentelė. Vilniaus miesto teritorija 1919–1988 m., ha

Metai	Teritorijos dydis, ha
1919	10 400
1945	10 400
1948	13 870
1955	12 328*
1959	14 230**
1960–1962	15 673
1963–1968	15 280
1969	26 179
1971–1975	26 179
1980	26 340
1988	28 718

* miesto teritorija sumažėjo, nes Naujosios Vilnios miestas buvo eliminuotas iš sostinės sudėties.

** padidėjo vėl prijungus Naujosios Vilnios miestą.

Lentelė sudaryta: *Lietuvos TSR administratyvinis-teritorinis padalinimas*, Vilnius, 1949, p. 5; *Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas*, Vilnius, 1959, p. 5; *Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas*, d. 1, p. 5; *Vilnius skaičiais. 1940–1974 metų...*, p. 10; *Vilnius skaičiais. 1960–1981 metų...*, p. 9; *Vilniaus miesto liaudies ūkis. Statistikos rinkinys*, Vilnius, 1958, p. 7; LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1785, l. 8.

Lentelėje 1919 m. miesto plotas nurodytas neatsitiktinai. Tų metų duomenys leidžia teigti, kad miesto teritorija daugiau kaip ketvirtį amžiaus nekito. Vis dėlto reikia pastebėti, kad Vilnius sovietmečiu buvo gana didelis, tačiau mažai urbanizuotas. Miesto ploto buvo užstatyta gana nedaug. 1945 m. jis sudarė 20,4 proc., 1974 m. – 28,7 proc., o 1981 m. – 45,8 proc.¹⁹ Be to, visame mieste buvo vadinamųjų dykrų – apleistų plotų be aiškios funkcinės paskirties²⁰.

Tačiau sovietmečiu Vilniaus teritorinę raidą lėmė ne tik centralizacijos, bet ir decentralizacijos principai, t. y. prie miesto vietovės buvo ne tik prijungiamos, bet ir atskiriamos. Antai 1950 m. pasirodė planai eliminuoti tam tikras žemės ūkio veiklą plėtojusias teritorijas iš Vilniaus sudėties²¹. Tokios vietovės buvo miesto pakraščiuose. Planas realizuotas 1954 m., kai iš miesto teritorijos Vilniaus rajonui buvo perduoti keli kolūkiai²². Todėl miesto plotas šiek tiek sumažėjo. Įvykdyta pertvarka buvo nepatenkinti kai kurių eliminuotų vietovių gyventojai. Štai Kuprioniškių vietovę „perdavus“ Vilniaus rajonui,

¹⁹ *Vilnius skaičiais. 1940...*, p. 10; *Vilnius skaičiais. 1960...*, p. 9.

²⁰ P. Kavaliauskas, G. Grodis, G. Raščius, Dykros Vilniaus mieste: kas tai? *Statyba ir architektūra*, 1982, nr. 6, p. 12.

²¹ Vilniaus m. DŽDT vykdomojo komiteto 1950 10 10 sprendimas, LCVA, f. R-758, ap. 4, b. 327, l. 2.

²² LSSR MT pirmininko M. Gedvilo 1954 04 01 raštas LSSR AT prezidiumo pirmininkui J. Paleckui, ten pat, ap. 3, b. 47, l. 21.

jos gyventojai skundėsi Vilniui bei Maskvai ir reikalavo gražinti kaimą į miesto sudėtį²³. Skundus lėmė valstybinių žemės ūkio produktų pristatymo prievolė, gulusi ant ten gyvenusių darbininkų ir tarnautojų pečių, kiti nepatogumai (suprastėjęs medicinos paslaugų prieinamumas ir kt.). Tačiau gyventojų reikalavimas liko nepatenkintas.

Kaip jau minėta, miestas labai „išaugo“ septintojo dešimtmečio pabaigoje. Tai buvo susiję su maždaug 10 tūkst. ha teritorijos perėmimu iš Vilniaus rajono miesto šiaurėje, vakaruose ir pietuose²⁴. Dėl to miesto teritorija išaugo 40 proc., bet gyventojų padaugėjo tik 0,5 proc. (apie 17 tūkst.)²⁵.

Demografijos įtaka miesto plėtrai

Kad geriau suprastume demografinės ir teritorinės raidos koreliacinius ryšius, būtina apžvelgti miestiečių skaičiaus pokyčius. Jie atsispindi antroje lentelėje.

2 lentelė. Vilniaus miesto gyventojų skaičius 1945–1989 m.

Metai	Gyventojų skaičius, tūkst.
1945	apie 115,0
1946	134,4
1947	137,0
1949	149,3
1951	179,0
1953	182,0
1955	197,9
1958	228,0
1965	293,7
1970	372,1
1975	433,2
1979	475,7
1982	513,7
1984	535,3
1986	554,7
1989	576,7

Lentelė sudaryta: V. Stankūnienė, Demographic development of Vilnius in historical context, *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*, Vilnius, 1995, p. 37; V. Stravinskienė, Migracijos procesų poveikis Vilniaus miesto gyventojų etniniams demografiniams pokyčiams 1944–1959 metais,

²³ Vilniaus rajono vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojo N. Pšeničnikovo 1955 09 20 raštas LSSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo sekretoriui S. Naujaliui, ten pat, ap. 4, b. 493, l. 212; Kuprijoniškių g. gyventojų skundas SSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui K. Vorošilovui, ten pat, l. 219–220ap.

²⁴ Sostinė plečia valdas, *Vakarinės naujienos*, 1969 m. rugpj. 4, p. 1.

²⁵ Mastai, masteliai, ten pat. Prie miesto prijungtos daugiausia „žaliosios zonos“ – miškai, parkai, nors pateko ir didesni ar mažesni kaimai.

Lietuvos istorijos metraštis, 2009/2, 2010, p. 147–148; *Vilnius skaičiais. 1940–1974 metų statistinių duomenų rinkinys*, Vilnius, 1975, p. 12; *Vilnius skaičiais*, Vilnius, 1995, p. 10; Domenys apie Lietuvos TSR miestų gyventojų skaičių 1961–2001 metais, LCVA, f. R-543, ap. 1, b. 257, l. 132.

Galima konstatuoti, kad didžiausi kiekybiniai pokyčiai mieste įvyko 1945–1946 m., kai Vilniaus m. susidūrė su demografinė krize. Tuomet į Lenkiją iškeldinta maždaug 90–100 tūkst. lenkų. Miesto ūkiui pritrūko darbo jėgos ir gyventojų. Ši problema buvo gana greitai išspręsta – išvykusius asmenis pakeitė kitų Lietuvos apskričių ir sovietinių regionų (ypač Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos) gyventojai. Vilniečių skaičius nuosekliai didėjo. Prieškarinį demografinį lygį miestas pasiekė apie 1955–1956 m. Gyventojų skaičius nesustojo augęs ir visi miesto planuotojų skaičiavimai dėl demografinės plėtros liko „popieriniai“. Pvz., planuota, kad 1970 m. miestiečių bus 270–300 tūkst., toks skaičius pasiektas 1963 m., galvota, kad 1980 m. Vilniuje gyvens 425 tūkst. gyventojų, o realiai tiek jų buvo jau 1974 m.²⁶ Ypač išaugo darbininkų skaičius: 1945 m. jų buvo apie 8 tūkst., 1960 m. – 6,5 karto daugiau (52 tūkst.)²⁷. Ir tai buvo ne riba, nes 1970 m. jų skaičius siekė apie 105 tūkst. asmenų. Taigi per dešimtmetį jų padaugėjo per 50 tūkst. Tokią padėtį lėmė sparti pramonės plėtra mieste, kai pradėjo veikti kelios gamyklos ir fabrikai (Kuro aparatūros, gelžbetoninių atramų, plastmasinių dirbinių ir kt. gamyklos)²⁸. Spartus gyventojų skaičiaus augimas lėmė socialinių problemų aštrėjimą (butų, mokyklų, darbo vietų trūkumą ir kt.), kas vertė ieškoti sprendimų, lėmusių miesto teritorinę plėtrą.

Siekdama riboti Vilniaus gyventojų skaičiaus augimą, miesto valdžia spaudė respublikos vadovybės atstovus priimti asmenų registracijos mieste ribojimus. Į tai buvo atsižvelgta ir toks sprendimas priimtas (1957 m.)²⁹, tačiau jis norimų rezultatų neatnešė ir dėl politinių motyvų greitai buvo atšauktas.

Nors miestiečių skaičius išaugo, gyvenamojo ploto trūkumo klausimas nebuvo sprendžiamas. Teigta, kad 1944 m. pabaigoje išliko 8514 gyvenamųjų namų iš prieš karą buvusių 13 150, t. y. 63 proc. buvusio fondo³⁰. Taigi visi vilniečiai turėjo sutilpti jame. Po kelerių metų (1950 m.) suremontuotų ar atstatytų gyvenamųjų namų skaičiuota apie 10 tūkst., iš kurių apie 3200 buvo privačių asmenų nuosavybė³¹. Be to, tuo metu buvo dar

²⁶ Vilniaus m. vykdomojo komiteto 1948 08 12 nutarimo Nr. 460 priedas nr. 2, LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 519, l. 93; V. S t a n k ū n i e n ė, Demographic development of Vilnius in historical context, *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*, Vilnius, 1995, p. 37; A. M o t u l a s, min. veik., p. 31.

²⁷ *Vilnius skaičiais. 1940...*, p. 29.

²⁸ Ten pat, p. 57–58.

²⁹ LSSR Ministrų Tarybos 1957 m. liepos 25 d. nutarimas Nr. 359, LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 429, l. 73–80.

³⁰ Vilniaus m. partinio aktyvo pasitarimo 1945 01 11–15 posėdžio protokolas, LYA, f. 3109, ap. 3, b. 11, l. 41.

³¹ [SSSR] Miestų statybos ministro G. Popovo 1950 12 13 raštas LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui apie rimtus trūkumus Vilniaus m. statyboje, LCVA, R-754, ap. 13, b. 251, l. 1.

keliasdešimt (apie 70) karo metais sugriautų ir neatstatytų namų, daugiausia geležinkelio stoties rajone. Gyvenamojo ploto trūkumas vertė „tankinti“ gyventojus butuose ir stabdyti miesto gyventojų skaičiaus augimą.

Butų trūkumo problema buvo sprendžiama industrinant statybą, t. y. pradėta masinė tipinių daugiaaukščių gyvenamųjų namų statyba. Vilniaus atveju iš pradžių buvo plėtojama mažaaukščių gyvenamųjų namų (3–4 aukštų) statyba miesto centrinėje, pietinėje dalyje (Senamiestis, Naujamiestis, Naujininkai), vėliau ji išplėsta vakarinėje ir šiaurinėje dalyje. Tuo metu iš esmės gyvenamieji namai buvo statomi karo metais sugriautų ar labai nuo karo veiksmų nukentėjusių ir vėliau nugriautų pastatų vietoje³². Todėl nenuostabu, kad šeštojo dešimtmečio pirmojoje pusėje Vilniuje labai stigo gyvenamųjų patalpų. Tuo metu (1950–1956 m.) vilniečių skaičius išaugo iki 50 tūkst., vienam gyventojui teko 6 m² gyvenamojo ploto³³. Matyt, neatsitiktinai buvo suteikta daugiau leidimų individualių namų statybai. Ji aktyvesnė buvo šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje – septintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje³⁴. Rekordiniai buvo 1963 m., kai savo lėšomis ir gavus kreditų buvo pastatyta 40 tūkst. m². Palyginimui: 1950 m. – 1,6 tūkst. m², 1957 m. – 11,2 tūkst. m²⁵. 1962 m. pradėjus riboti vienbučių namų statybas, šioje srityje buvo beveik visiškas štilis³⁶.

Palyginę miesto teritoriją ir demografinius rodiklius, matome, kad labiausiai apgyvendinta buvo centrinė ir dešiniajame Neries krante buvusi Vilniaus dalis (Lenino ir iš dalies Spalio rajonai). Rytinėje ir pietinėje miesto dalyje nuo pat tarpukario metų buvo mažiausias demografinis potencialas (žr. trečią lentelę).

3 lentelė. Gyventojų pasiskirstymas miesto rajonuose 1945–1988 m.

Rajono pavadinimas	1945	1948	1959	1970	1979	1988
Lenino	~34,0 tūkst.	29,0 tūkst.	93,6 tūkst.	171,7 tūkst.	203,0 tūkst.	301,8 tūkst.
Dzeržinskio*	~30,0	35 000				
Stalino**	~20,0	53,0 tūkst.	56,4 tūkst.	93, 2 tūkst.	163, 5 tūkst.	161,1 tūkst.
Tarybų	~23,0	43,0 tūkst.	67,6 tūkst.	77,0 tūkst.	81,4 tūkst.	77,3 tūkst.
Naujosios Vilnios	7,8 tūkst.	9530	17,6 tūkst.	30,1 tūkst.	33,0 tūkst.	38,3 tūkst.

* Nuo 1957 m. sujungtas su Lenino rajonu.

³²Ten pat, l. 5.

³³*Vilnius skaičiais. 1940...*, p. 89. Šiuo požiūriu padėtis mažai pagerėjo ir vėliau. Antai 1960 m. vienam vilniečiui teko 6,7 m² gyvenamojo ploto, 1970–1979 m. – 8,3–8,4 m², 1980–1981 m. – 8,8 m², *Vilnius skaičiais. 1960...*, p. 66. Nors „popieriniai planai“ nuo 1961 m. sanitarinę normą vienam Vilniaus gyventojui numatė 13 m², J. G a r l a i t ė, *Ankstyvojo socialistinio modernizmo daugiabučių namų architektūra Lietuvoje: įpaveldinimo galimybės. Magistrinis darbas*, Kaunas, 2013, p. 34.

³⁴*Vilnius skaičiais. 1940...*, p. 59–60.

³⁵Ten pat.

³⁶I. R u s e c k a i t ė, min. veik., p. 82.

**Nuo 1961 m. pervadintas į Spalio.

Lentelė sudaryta remiantis: *Vilnius skaičiais. 1940–1974 metų statistinių duomenų rinkinys*, Vilnius, 1975, p. 16–19; Apytiksliai duomenys pagal 1959 m. surašymą miestuose, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 647, l. 139; 1948 m. duomenys apie Vilniaus m. teritoriją ir gyventojus, ten pat, f. R-758, ap. 4, b. 102, l. 1; LSSR Centrinės statistikos valdybos Vilniaus m. viršininko V. Bogdanovo raštas Gyventojų ir sveikatos apsaugos statistikos skyriui. Be datos [1978], ten pat, f. R-363, ap. 1, b. 18616, l. 35; LSSR AT Prezidiumo Tarybų darbo skyriaus 1988 05 18 pažyma, ten pat, f. R-758, ap. 3, b. 1785, l. 8.

Miesto vidinių rajonų ribos septintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje apėmė tokias istorines dalis: Lenino rajonas jungė Karoliniškių šiaurinę dalį, Viršuliškių k., Šeškinės k., Žvėryną, Saltoniškes, Lukiškes, dalį miesto centro, Šnipiškės, Šiaurės miestelį, Baltupius, Jeruzalę, dalį Senamiesčio, Antakalnį, Užupį, Paplaują, Lyglaukius, Valakampius; Spalio rajonas – dešinysis Neries krantas nuo Karolinės g., Šaltūnų k., Bukčių k., dalis miesto centro, vakarinė Senamiesčio dalis, Vingis, Naujamiestis, Vilkpėdė, Miškinų k., Riovonių k., Žemieji ir Aukštieji Paneriai. Tarybų rajonas – pietinės Senamiesčio ir Naujamiestio dalys, Markučiai, Naujininkai, Burbiškės, Kaminai, Kirtimai, Liepkalnis, Rasos. Naujosios Vilnios rajonas – Naujoji Vilnia, Pavilnys, Guriai, Tuputiškės, Pučkoriai, Dvarčionys, Rokantiškės, Rinkūnai, Aukštageris, Kalnai³⁷.

Atidžiau pažūrėję į atskirų miesto dalių etninę sudėtį matysime, kad jie „traukė“ tam tikrų tautybių gyventojus. Jų pasiskirstymas pagal miesto rajonus atsispindi ketvirtoje lentelėje.

4 lentelė. Etninė gyventojų sudėtis pagal rajonus 1970 m.

Tautybė	Rajono pavadinimas			
	Lenino	Spalio	Tarybų	Naujosios Vilnios
Iš viso gyventojų, tūkst.	171,7	93,2	77,0	30,1
Lietuviai	83 (48 proc.)	42,5 (46 proc.)	25 (32,5 proc.)	6,3 (21 proc.)
Rusai	36 (21 proc.)	23,3 (25 proc.)	20,9 (27 proc.)	7,2 (24 proc.)
Lenkai	29 (17 proc.)	12,6 (13,5 proc.)	17,5 (23 proc.)	9,9 (33 proc.)
Baltarusiai	8,9 (5,2 proc.)	5,6 (6 proc.)	6,6 (8,6 proc.)	4,5 (15 proc.)
Ukrainiečiai	4,8 (2,8 proc.)	3,1 (3,3 proc.)	3,3 (4 proc.)	1,1 (4 proc.)
Žydai	8,7 (5,1 proc.)	4,4 (4,7 proc.)	3,1 (4 proc.)	0,2 (0,7 proc.)
Totoriai	0,4 (0,2 proc.)	0,1 (0,1 proc.)	0,1 (0,2 proc.)	0,1 (0,2 proc.)
Kiti	0,6 (0,4 proc.)	1,6 (1,9 proc.)	0,5 (0,6 proc.)	0,8 (0,6 proc.)

Lentelė sudaryta remiantis *Vilnius skaičiais. 1940–1974 metų statistikos duomenų rinkinys*, p. 16–19.

³⁷ *Vilniaus adresai ir informacijos*, p. 174–175.

Taigi lentelės duomenys leidžia teigti, kad mieste buvo trys sąlyginės etninės zonos: 1) miesto centrinė dalis, Senamiestis, Antakalnis – lietuvių, žydų gyventojų dominuojama dalis; 2) pietinė ir rytinė miesto dalis su Naujininkais, Liepkalniu – rusakalbių dominuojami rajonai; 3) miesto pakraščiuose ir visame mieste pasitaikantys lenkiški „inkliuzai“. Jie susiformavo buvusius kaimus įjungus į miesto sudėtį (pvz., Fabijoniškės) ar dėl imigracijos sovietiniais metais (Naujoji Vilnia). Kai kuriuose rajonuose padėtis šiuo požiūriu mažai pakito ir vėliau³⁸.

Trečioje lentelėje matyti, kad administracinė pertvarka ir miesto plėtra į šiaurę bei vakarus gerokai pakoregavo šias teritorijas apimančių zonų demografinius rodiklius. Po 1957 m. pertvarkos didžiausiam miesto Lenino rajone gyventojų padaugėjo du kartus, jame gyveno 36 proc. visų miestiečių³⁹. Tačiau po 12 metų čia telkėsi jau per 203 tūkst. miestiečių (42 proc. visų vilniečių)⁴⁰. Bet tai buvo ne riba, nes sovietmečio pabaigoje (1988 m.) šiame rajone, užimančiame 1/3 miesto teritorijos, buvo 52 proc. visų miestiečių⁴¹. Kitaip atrodė miesto demografinė padėtis ten, kur miesto plėtra nevyko arba buvo kuriama speciali zona (pramoninė). Čia miestiečių skaičius beveik nedidėjo.

Išvados

Per daugiau kaip 40 metų Vilniaus miesto erdvė išsiplėtė maždaug du su puse karto. Esminis miesto erdvinės plėtros pokytis įvyko septintojo dešimtmečio pabaigoje, kai miesto teritorija padidėjo apie 40 proc. Miesto plėtra vyko visu miesto perimetru, tačiau ypatingas dėmesys skirtas šiaurės ir vakarų kryptims.

Nagrinėjamu laikotarpiu miesto erdvinę plėtrą daugiausia lėmė politiniai sprendimai. Vilnių planuota pertvarkyti į svarbiausią respublikos administracinį, ekonominį, kultūrinį centrą. Todėl nuo miesto atstatymo ir demografinio potencialo atkūrimo pokario metais po truputį pereita prie intensyvios miesto plėtros. Šį pokytį skatino aktyvus pramonės plėtojimas mieste, kurio reikšmingos pasekmės buvo kelios. Viena vertus, rekonstruojant,

³⁸ D. Gudelis, *Lietuvos didžiųjų miestų gyventojų struktūros ypatumai*, Vilnius, 2015, p. 24; S. Stanišaitis, D. Česnavičius, Dynamics of national composition of Vilnius population in the 2nd half of the 20th century, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, No. 13, 2010, p. 39–41.

³⁹ Vilniaus m. rajonų reorganizavimo pažyma [1957], LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 78, l. 125. 1959 m. pagal surašymą Lenino rajone gyveno apie 94 tūkst., Apytiksliai duomenys apie gyventojus miestuose, ten pat, f. R-754, ap. 13, b. 647, l. 139. 1946 m. Lenino raj. gyveno „tik“ apie 26 tūkst. asmenų, Duomenys apie LSSR miestų ir apskričių gyventojų skaičių [1946 m.], ten pat, f. R-758, ap. 3, b. 10, l. 84.

⁴⁰ LSSR centrinės statistikos valdybos Vilniaus m. viršininko V. Bogdanovo raštas LSSR centrinės statistikos valdybos Gyventojų ir sveikatos apsaugos skyriui. Be datos [1979], ten pat, f. R-363, ap. 1, b. 18616, l. 35.

⁴¹ LSSR AT Prezidiumo tarybų skyriaus 1988 05 18 pažyma, ten pat, f. R-758, ap. 3, b. 1785, l. 8.

statant naujas gamyklas, viešosios paskirties objektus ir gyvenamuosius namus miesto teritorija buvo sparčiai urbanizuojama: nagrinėjamo etapo pradžioje tik 1/5 tuometinės miesto teritorijos buvo užstatyta, o į sovietmečio pabaigą jau apie pusę miesto plotų sudarė rajonai. Kita intensyvios industrializacijos pasekmė buvo hipertrofuotai augęs gyventojų skaičius, kuris darė spaudimą miesto socialinei padėčiai. Siekdama išspręsti aktualią gyvenamojo būsto trūkumo problemą, sovietinė valdžia buvo priversta plėsti miesto teritoriją ir statyti naujus gyvenamuosius rajonus.

Pastebėtina, kad egzistavo tiesioginė koreliacija tarp miesto erdvinės plėtros ir demografinių rodiklių pokyčių. Plečiant pramonę mieste, neišvengiamai reikėjo daugiau darbininkų. Tai savo ruožtu lėmė migracijos į miestą srautų augimą ne tik iš Lietuvos, bet ir iš kitų Sovietų Sąjungos regionų. Todėl labai padidėjo vilniečių skaičius, taip pat ir etninės struktūros kaita. Vilniuje ženkliai išaugo rusakalbių miestiečių gretos (1951 m. kas antras vilnietis buvo rusas, baltarusis ar ukrainietis, 1970 m. – kas trečias, 1989 m. – maždaug kas ketvirtas). Darbininko interesus pajungus šalies ir miesto ekonominiams interesams (jis turėjo gyventi arti darbo vietos), po truputį Vilniuje buvo suformuoti specifiniai rajonai (Naujininkai ar Naujoji Vilnia), kuriuose kiekybiškai dominavo rusai, baltarusiai ir ukrainiečiai. Kiekybiškai dominuojanti miestiečių grupė (lietuviai) telkėsi centrinėje ir prestižinėje (Antakalnis) miesto dalyje, o gausesnę grupę sudarė lenkai – labiau periferinėse ar tam tikrų rajonų viduryje atsidūrusiose zonose, kai jų gyvenamos vietovės buvo prijungtos prie Vilniaus miesto.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas. Par. Zigmuntas Noreika, Vincentas Stravinskas. D. 1–2. Vilnius: Mintis, 1974, 1976.

Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959.

Lietuvos TSR administratyvinis-teritorinis padalinimas. Vilnius: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidinys, 1949.

LIUTKEVIČIENĖ, Inga. *Deja vu. Vilnius 1974–1990*. Vilnius: BALTO print, 2012.

MIKUČIANIS, Vladislovas. *Norėjau dirbti Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.

Pagrindiniai 1989 metų gyventojų surašymo duomenys. T. 1. Vilnius: Lietuvos valstybinis statistikos komitetas, 1990.

Tiesa, 1945.

Vakarinės naujienos, 1969.

Vilniaus miesto liaudies ūkis. Statistikos rinkinys. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.

Vilnius skaičiais. Vilnius: Vilniaus miesto statistikos valdyba, 1995.

Vilnius skaičiais. 1940–1974 metų statistinių duomenų rinkinys. Vilnius, 1975.
Vilnius skaičiais. 1960–1981 metų statistinių duomenų rinkinys. Vilnius, 1982.

ANTANAVIČIŪTĖ, Rasa. Stalininis „penkmetis“: Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai 1947–1952 m. *Menotyra*, t. 16, 2009, Nr. 3/4, p. 150–169.

BALČIŪNAS, Vaclovas. Kur statysime butus vilniečiams? *Statyba ir architektūra*, 1964, Nr. 6, p. 20–24.

BALČIŪNAS, Vaclovas. Tobulėjam ir panašėjam, *Statyba ir architektūra*, 1982, Nr. 3, p. 10–11.

BALĖNAS, Kazimieras. Vilniaus mikrorajonai – projektai ir tikrovė, *Statyba ir architektūra*, 1985, Nr. 11, p. 4–5.

ČAPLINSKAS, Antanas Rimvydas. *Vilniaus istorija: legendos ir tikrovė.* Vilnius: Charibdė, 2010.

ČIURLIONIENĖ, Indrė. Sovietmečio gyvenamųjų rajonų erdvinės struktūros kaita (Vilniaus miesto pavyzdys). In: *Subalansuotos plėtros idėjų raiška architektūroje ir teritorijų planavime.* Kaunas: Technologija, 2009, p. 104–117.

DRĖMAITĖ, Marija. Naujas senas Vilnius: Senamiesčio griovimas ir atstatymas 1944–1959. In: *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai.* Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010, p. 183–200.

DRĖMAITĖ, Marija. Dingęs 1944-aisiais? Vilniaus miesto sugriovimas ir atstatymas. In: *Vilnius. 1944 Jano ir Janušo Bulhakų fotografijų archyvas.* Sud. M. Matulytė. Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009, p. 27–33.

GARLAITĖ, Justina. *Anstyvojo socialistinio modernizmo daugiabučių namų architektūra Lietuvoje: ipaveldinimo galimybės. Magistrinis darbas.* Kaunas, 2013.

GUDELIS, Donatas. *Lietuvos didžiųjų miestų gyventojų struktūros ypatumai.* Vilnius: [Vilniaus universiteto leidykla], 2015.

JARALOVAS, Jurijus. Kiekvienam naujam kompleksui – savitą veidą. *Statyba ir architektūra*, 1975, Nr. 1, p. 3–8.

KAVALIAUSKAS, Povilas, GRODIS, Gintautas, RAŠČIUS, Gediminas. Dykros Vilniaus mieste: kas tai? *Statyba ir architektūra*, 1982, Nr. 6, p. 12–13.

KUČIAUSKAS, Karolis. *Prieškario Vilniaus urbanistinis modelis ir jo recepcija karo ir pokario metais (1932–1956 m). Daktaro disertacija.* Vilnius, 2016.

KUMPIS, Jonas. *Socialistinė miestų statyba ir architektūra Tarybų Lietuvoje.* Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1950.

MARKEVIČIENĖ, Jūratė. Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944) laikotarpiu. In: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945.* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999, p. 142–175.

MOTULAS, Algirdas. *Vilniaus dabartis ir rytdiena.* Vilnius: Mintis, 1980.

PARČIAUSKAS, Vytautas. Miestai – kaip žmonės... *Statyba ir architektūra*, 1982, Nr. 4, p. 4–5.

RUSECKAITĖ, Indrė. *Vilniaus miesto planavimas: konceptualumo aspektas. Daktaro disertacija.* Vilnius, 2012.

STANAITIS, Saulius, ČESNAVIČIUS, Darius. Dynamics of national composition of Vilnius population in the 2nd half of the 20th century. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, No. 13, 2010, p. 31–44.

STANKŪNIENĖ, Vlada. Demographic development of Vilnius in historical context. *Lietuvos demografiniai pokyčiai ir gyventojų politika*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1995, p. 21–41.

TORNAU, Ūla. Pokario Vilniaus centro urbanistines vizijos: „mokslo kvartalo“ projektas. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 75, 2014, p. 69–88.

TORNAU, Ūla. *Oficialieji ir kasdieniniai sovietinio Vilniaus erdvės naratyvai: Lukiškių mokslo kvartalas. Daktaro disertacija*. Vilnius, 2016.

Vilniaus adresai ir informacijos. Vilnius: Mintis, 1964.

Vilnius 1900–2002: naujosios architektūros gidas. Sud. Marija Drėmaitė, Rūta Leitanaitė, Julija Reklaitė. Vilnius: Lapas, 2016.

THE SPATIAL DEVELOPMENT OF THE CITY OF VILNIUS BETWEEN 1944 AND 1989

Summary

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

The article examines the spatial development of Vilnius in Soviet times based on historiographical and archival material, and reveals the determining factors and the correlation between spatial development and demographic processes.

The first changes to the city space occurred in the second half of the 1940s, when by means of mechanical change, the city expanded eastwards (incorporating the town of Naujoji Vilnia). The next stage in its extensive development dates from the late 1960s, when the city grew by 40 per cent (from 15,300 ha to 26,200 ha). However, the city's spatial structure was also affected by decentralisation processes, when for political and economic reasons, Vilnius was reduced by detaching certain areas. The territorial development of the city was also affected by the exponentially growing number of citizens, which led to the modernisation of the social infrastructure (the mass construction of blocks of flats, schools, streets, etc). The city expanded most in western and northern directions. By the end of the Soviet era, the area it covered had expanded by 2.5 times since the postwar years (1945).

Gauta 2021 m. birželio mėn.

Priimta 2021 m. rugpjūčio mėn.

Vitalija Stravinskienė – humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotoja. Mokslinių tyrimų kryptis – etninės Lietuvos lenkų bendruomenės istorija sovietmečiu, Vilniaus m. XX a. istorijos problematika.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tilto g. 17, Vilnius, LT-01101

El. paštas: vitalija.stravinskiene@istorija.lt

JUOZAS SKIRIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

JAV LIETUVIŲ TAUTININKŲ LIETUVAI VADUOTI SĄJUNGOS ĮKŪRIMAS 1941 METAIS

ANOTACIJA. 1941 m. birželio 7–8 d. JAV lietuvių tautininkų organizuotoje konferencijoje, vykusioje Tabor Farmoje (Mičiganas), įkurta politinė organizacija – Lietuvai vaduoti sąjunga istorikų dar netyrinėta. Tai buvo praktinis žingsnis pasitraukiant iš bendros JAV lietuvių patriotinių srovių organizacijos – Amerikos lietuvių tarybos (toliau – ALT). Tačiau jau pastebimas iki tol susiskaldžiusių tautininkų telkimo ir jų vadovybės centralizavimo procesas. Tam įtakos turėjo prezidentas Antanas Smetona, 1941 m. kovo 10 d. atvykęs į JAV. Tautininkų partneriai – katalikai ir ypač socialistai – jį sutiko šaltai ir nedraugiškai. Tai žeidė JAV lietuvių tautininkų, kurie tikėjosi A. Smetonos asmenį panaudoti Lietuvos laisvinimo kovoje, jausmus. Be to, JAV lietuvių katalikų vadovų vykdoma aukų rinkimo politika ir reiškiamos pastabos dėl finansų savo partneriams Lietuvai gelbėti taryboje netenkino tautininkų. Konferencijoje Tabor Farmoje buvo nutarta Lietuvos laisvinimo akciją vykdyti atskirai nuo ALT, plačiau įtraukiant garsius JAV politikus ir visuomenininkus, palaikančius Lietuvos nepriklausomybę.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: JAV lietuviai, tautininkai, Lietuvai vaduoti sąjunga, 1941 m., Tabor Farma, Antanas Smetona, Antanas Olis, Kazys Karpius, Juozas Bačiūnas, Vincas S. Jokūbynas.

ANNOTATION. In their conference held on 7–8 June 1941 at the Tabor Farm (Michigan), the Lithuanian nationalists established a hitherto little-examined organisation, the Association for the Liberation of Lithuania (ALL). This was a practical step in withdrawing from the joint organisation of the Lithuanian patriotic movement in the USA, the Lithuanian American Council. However, the process of mobilising the divided nationalists and centralising their leadership is already detectable. President Antanas Smetona, who came to the USA on 10 March 1941, spurred the process, even though he received a cool and unfriendly welcome from the partners of the nationalists, especially the Catholics and the socialists. This disappointed American-Lithuanian nationalists,

who had hoped to use the president in the struggle for the liberation of Lithuania. Moreover, the nationalists were dissatisfied with the policy of collecting donations pursued by the leadership of the Lithuanian Catholics in the USA, and their financial demands of their partners in the Lithuanian Rescue Council. At the Tabor Farm conference, it was decided to carry on with the campaign for the liberation of Lithuania separately from the LAC, involving American politicians and public figures who supported Lithuania's independence.

KEYWORDS: Lithuanian Americans, nationalists, Association for the Liberation of Lithuania, 1941, Tabor Farm, Antanas Smetona, Antanas Olis, Kazys Karpis, Juozas Bačiūnas, Vincas S. Jokūbynas.

Įvadas

Vykstant Antrajam pasauliniam karui, 1940 m. birželio 15 d. sovietams okupavus Lietuvą, pastebimas JAV lietuvių patriotinių organizacijų suaktyvėjimas. Jų skirtingos ideologinės srovės (katalikai, tautininkai ir sandariečiai, socialistai), laikinai primiršusios tarpusavio prieštaravimus, rado jėgų suvienyti savo veiksmus. 1940 m. spalio 15 d. įkurtas bendras JAV lietuvių politinis organas – Lietuvai gelbėti taryba¹ (toliau – LGT). Siekiant labiau sutelkti JAV lietuvių veikimą, LGT pagrindu įkurta platesnė organizacija – Amerikos lietuvių taryba. Jos gretose kartu su katalikais ir socialistais liko tik kairysis tautininkų sparnas – sandariečiai, susitelkę apie savitrašį „Sandara“². Skilimas įvyko iškilus naujiems tarpusavio nesutarimams bendroje organizacijoje. Tai lūžinis momentas JAV lietuvių politiniame judėjime per visą Antrojo pasaulinio karo laikotarpį. Atskilusi JAV lietuvių tautininkų dalis pasirinko atskirą kelią kovojant už Lietuvos laisvę. Tam reikalui jie įkūrė politinę organizaciją – Lietuvai vaduoti sąjungą (toliau – LVS) bei savo naują Lietuvių tautinį šalpos fondą (toliau – LTŠF), pretenduojantį tapti bendru tautininkų fondu. Taigi, JAV lietuvių visuomenėje susidarė dvi politinės jėgos: ALT ir LVS, veikusios atskirai, bet turėjusios toki patį tikslą – atstatyti Lietuvos nepriklausomybę. Komunistuojantys lietuviai pasisakė už Lietuvos TSR TSRS sudėtyje.

Šis tautininkų veiklos, kuriant savo LVS ir LTŠP, etapas, kad ir labai trumpas, detaliau istorikų dar neaptartas. Tiesa, be pačių tautininkų pateiktos epizodinės informacijos³

¹ J. Skirius, JAV lietuvių ideologinių srovių suartėjimas 1940 06 15–10 15: *Lietuvai gelbėti tarybos* įkūrimas, *Istorija*, t. 87, 2012, nr. 3, p. 25–38.

² J. Skirius, JAV lietuvių srovių telkimosi sunkumai ir prieštaravimai 1940 10 15–1941 05 15: nuo *Lietuvai gelbėti tarybos* iki *Amerikos lietuvių tarybos*, ten pat, t. 91, 2013, nr. 3, p. 52–67.

³ *Amerikos Lietuvių Misija ir Jos Darbai*, išleido V. Petrikas, Detroit, Mich., 1945, p. 5–6; A. Merkelis, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York, 1964, p. 662; *Tautinės minties kelio. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*, red. J. Puzinas, J. Pranas Palukaitis, Chicago, 1979, p. 280.

bei enciklopedinio straipsnio⁴, gal tik istorikai Daiva Dapkutė ir Juozas Banionis⁵ atkreipė dėmesį į šiuos klausimus. Tam tikrų užuominų yra ir Alfonso Eidinto knygoose, skirtose A. Smetonos biografijai⁶. Net išskirtinėje „Amerikos lietuvių istorijoje“, redaguotoje dr. Antano Kučo, apie LVS kaip apie atskirą tautininkų Lietuvos laisvinimo organizaciją užsimenama vos keliais sakiniais⁷.

Straipsnio tikslas ne tik atkurti JAV lietuvių tautininkų veikėjų suvažiavimą ir konferenciją 1941 m. birželio 7–8 d. pas Juozą Bačiūną Tabor Farmoje Mičigano valstijoje, bet, svarbiausia, aptarti priimtus nutarimus, įvertinti tautininkų savarankišką siekį bei LVS vaidmenį būsimame Lietuvos laisvinimo kelyje. Ne paskutinėje vietoje Antano Smetonos, Antano A. Olio, Kazio S. Karpiaus ir kitų vaidmuo, kuriant LVS ir telkiant JAV lietuvių tautininkus⁸.

Straipsnis parengtas remiantis JAV lietuvių ir Lietuvos archyvuose išlikusiais dokumentais. Svarbiausia tyrimui dokumentų grupė – tai K. Karpiaus, Vinco S. Jokūbino ir Vytauto Širvydo susirašinėjimas LVS ir LTŠF klausimais. Jai priklauso ir Lietuvos pasiuntinio P. Žadeikio korespondencija su A. Oliu, K. Karpiumi ir kitais išeivių veikėjais bei konsulu Petru Daužvardžiui dėl tautininkų telkimo. Ne mažiau svarbi medžiaga – V. Širvydo surinktų JAV lietuvių laikraščių iškarpų byla, susijusi su LVS reikalais, saugoma Pasaulio lietuvių archyve Čikagoje. Ne visi išeivijos spaudiniai mums yra prieinami, todėl tos iškarpos tyrinėtoji tampa pirminiu šaltiniu. Gausios faktinės medžiagos – išeivijos srovių diskusijų atspindžių – galima rasti JAV lietuvių įvairių srovių spaudoje („Draugas“, „Dirva“, „Naujienos“, „Sandara“ ir kt.).

JAV lietuvių tautininkų suvažiavimo 1941 m. vasarą priežastys

1941 m. pirmoje pusėje toliau konsoliduotos JAV lietuvių patriotinės jėgos Lietuvai gelbėti taryboje, siekiant gauti jai platesnės paramos išeivijos organizacijose. Tačiau LGT gretose neišvengiamai kildavo ir tam tikra trintis, ypač sprendžiant bendros politinės

⁴Lietuvai Vaduoti Sąjunga, *Lietuvių enciklopedija*, t. 16, Boston, 1958, p. 16–17.

⁵D. Dapkutė, *Lietuviškos širdies ambasadorius Juozas Bachunas-Bačiūnas (1893–1969)*, Vilnius, 2014, p. 170–176; J. Banionis, Antano Smetonos veikla JAV: Amerikos lietuvių misija ir siekiai atkurti Lietuvos valstybę, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, nr. 1 (47), p. 14.

⁶A. Eidintas, *Antanas Smetona. Politinės biografijos bruožai*, Vilnius, 1990, p. 212–213; to paties, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius, 2013, p. 445–456.

⁷*Amerikos lietuvių istorija*, red. A. Kučas, Boston, 1971, p. 552–553.

⁸Pagal JAV lietuvių Donato Janutos skaičiavimus, to meto JAV lietuvių išeivija pagal ideologines sroves maždaug buvo pasiskirsčiusi taip: katalikai – 45 %, komunistai – 25 %, socialistai – 20 % ir tautininkai – 10 %. – D. Januta, *Lietuviški takai*, Vilnius, 2015, p. 34.

organizacijos finansinius ir struktūrinius reikalus. Reikia priminti, kad JAV lietuvių tautininkų suvažiavimas Filadelfijoje 1940 m. rugsėjo 1–2 d. delegavo į LGT tris savo atstovus – sandariečius Miką Vaidylą ir Petrą Pivaroną bei dešinesnės pakraipos K. Karpių. Pastarasis tapo LGT sekretoriumi ir gerai žinojo šios organizacijos padėtį bei užkulsius. Katalikai ir socialistai taip pat buvo delegavę po tris savo atstovus.

Visos srovės, priklausiusios LGT, raginant Lietuvos pasiuntiniui P. Žadeikiui, buvo sutarusios surinkti po 10 tūkst. dolerių aukų Lietuvos pabėgėliams ir tremtiniams šelpti. Sėkmingiausiai šį darbą sekėsi atlikti katalikams. Tačiau ne kartą buvo atkreiptas dėmesys, kad katalikai nerodo noro prisidėti prie lietuvių kolonijose įvairių lietuvių draugijų kuriamų bendrų organizacijų, o savo fondui katalikai pritaikė LGT pavadinimą – Lietuvai gelbėti fondą. Tai klaidino išėivių visuomenę, manančią, jog aukoja tarybai, o ne katalikams. Tokia padėtis piktino tautininkų ir socialistų veikėjus, kuriems katalikai vis prikišdavo jų neveiklumą ir nesugebėjimą surinkti reikiamą kiekį aukų⁹. Tautininkai, įtardami, kad katalikai nori visiškai perimti ne tik LGT, bet ir steigiamo LGT Informacijos biuro vadovavimą, nutarė savo finansų dalį tarybai skirti po JAV lietuvių tautininkų 1941 m. suvažiavimo. Tautininkai nenorėjo finansuoti, t. y. prisidėti savo pinigais, prie katalikų vadovaujamų organizacijų veiklos¹⁰. Be to, būtina pasakyti, kad LGT veikla labiausiai buvo nepatenkinti Bruklino tautininkai, susitelkę į Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjungą, linkę daugiau į dešinę. Mat jų atstovas iš Bruklino nebuvo įtrauktas į bendrą tautininkų grupę – tarp trijų narių, deleguotų į LGT. Lietuvos pasiuntinį P. Žadeikį piktino toks jų elgesys ir jų nuolatinė LGT kritika. Jis ragino tautininkus aktyviau veikti LGT viduje; sakė Bruklino tautininkams, kad tarp deleguotųjų esantis K. Karpis yra „brookliniškių tipo tautininkas“¹¹, t. y. artimas jų pažiūroms.

Labiausiai tautininkus papiktino katalikų ir ypač socialistų kritiškas požiūris į prezidentą A. Smetoną. Jie prezidentą ignoravo, atsisakė dalyvauti jį sutinkant Amerikoje – ypač Niujorke ir Čikagoje¹². Tai buvo viena svarbiausių priežasčių tautininkams, išskyrus sandariečius, nutraukti bendradarbiavimą su katalikais ir socialistais politinėje organizacijoje, naujai pervadintoje Amerikos lietuvių taryba. Tačiau tai vyko palaiapsniui. Lietuvių istoriografijoje yra įsigalėjęs abejotinas vertinimas, kurį be įrodymų pirmas pateikė A. Merkelis savo knygoje, skirtoje A. Smetonos biografijai. Biografas rašė, kad 1941 m.

⁹ J. S k i r i u s, JAV lietuvių srovių telkimosi sunkumai ir prieštaravimai, p. 57.

¹⁰ 1941 02 04 K. Karpiaus iš Klivlendo laiškas P. Žadeikiui į Vašingtoną, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 656, ap. 2, b. 752, l. 49.

¹¹ 1941 02 03 P. Žadeikio laiško nr. 102 (ne spaudai) K. R. Jurgėlai į Brukliną nuorašas, ten pat, b. 302, l. 483.

¹² Plačiau žr.: J. S k i r i u s, Prezidento Antano Smetonos atvykimas į JAV 1941 metais ir išėivijos pozicija, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2010/2, 2011, p. 77–91.

balandžio mėnesį tautinės srovės atstovas pasitraukė iš ALT¹³. Šį teiginį savo darbuose panaudojo A. Eidintas, o vėliau ir kiti istorikai. Tačiau, kaip rodo archyviniai dokumentai, tautininkai nebuvo atšaukti iš LGT. Pavyzdžiui, P. Žadeikis savo 1941 m. gegužės 12 d. laiške, adresuotame „L.G.T. Tautinės srovės (Tautininkų–Sandariečių) Atstovams: p. K. Karpiui, p. P. Pivaronui, p. M. Vaidylai“, priminė jiems apie gegužės 15 d. rengiamą LGT susirinkimą Čikagoje. Pasiteiravo jų, kaip tautinės srovės atstovų, ar jie pasirūpino iš savo srovės vadovų „galimai daugiau patarimų Taryboje svarstomiems klausimams spręsti“¹⁴. Pasiuntinys tikrai žinojo apie padėtį taryboje ir apie jos narius. Todėl nėra pagrindo juo netikėti.

Tautinės srovės atstovai, daugiausia K. Karpis, LGT, o vėliau ir ALT bandė įrodinėti katalikų ir socialistų srovių atstovams prezidento A. Smetonos teigiamą vaidmenį laisvinant Lietuvą: telkiant JAV lietuvius, pritraukiant JAV politikus ir visuomenės veikėjus, atkreipiant JAV visuomenės dėmesį, renkant aukas ir pan. Tačiau jis susidūrė su A. Smetonos asmenybės neigimu. K. Karpis įtarė, kad katalikai ir socialistai bijo, jog tautininkai, naudodamiesi A. Smetonos autoritetu, perims vadovavimą Lietuvos laisvinimo procese. Tam buvo pagrindo. Ir pats K. Karpis buvo įsitikinęs (apie tai rašė tik saviems tautininkų veikėjams), kad A. Smetonos dėka tautininkai ir jų vadovai turi galimybę įgyti platesnį JAV lietuvių palankumą ir galimybę jiems vadovauti laisvinant Lietuvą¹⁵. Todėl, jo tvirta nuomone, reikia būtinai pasinaudoti tokia galimybe. Be to, K. Karpis, susirašinėdamas su žinomu veikėju ir žiniasklaidininku V. Širvydu, prašė jo parašyti į JAV lietuvių spaudą straipsnį raginant tautininkus sušaukti suvažiavimą ir sudaryti vieningą vadovybę, bendrą centrą; parodyti, kuo gali mums pasitarnauti A. Smetona¹⁶. Kartu paruošti ir JAV lietuvius tokiam tautininkų žingsniui. Kiek žinoma, V. Širvydas parašė straipsnius į „Dirvą“ ir „Vienybę“ šiais klausimais. Tiesa, jis buvo vieningos ALT šalininkas, bet pasisakė už tai, kad nereikia leisti katalikams dominuoti ir „tik savo srovinės naudos žiūrėti“. Taip pat siūlė prižiūrėti, kad ALT darbas eitų Lietuvai naudingu keliu, prisimenant, kad „ir katalikai yra lietuviai (geresni negu socialistai)“¹⁷. Jis ragino tautininkus palaikyti geresnius santykius su katalikais.

Tautininkų akyse prezidento autoritetas dar labiau sustiprėjo, kai 1941 m. balandžio 1 d. Vašingtone A. Smetoną ir jį lydintį Lietuvos pasiuntinį P. Žadeikį priėmė JAV

¹³ A. Merkeli s, *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, p. 662 (ALT susikūrė 1941 m. gegužės 15 d.).

¹⁴ 1941 05 12 P. Žadeikio laiško nr. 500 K. Karpiui, P. Pivaronui ir M. Vaidylai nuorašas, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 176.

¹⁵ 1941 05 30 K. Karpiaus laiškas V. Širvydui į Niujorką, Amerikos lietuvių kultūros archyvas Putname (toliau – ALKA), Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

¹⁶ 1941 05 09 K. Karpiaus laiškas iš Klivlendo V. Širvydui į Niujorką, ten pat.

¹⁷ 1941 05 20 V. Širvydo laiško K. Karpiui į Klivlenda nuorašas, ten pat.

valstybės sekretoriaus pareigas ėjęs Summeris Wellesas, o balandžio 18 d. Baltuosiuose rūmuose ir prezidentas Franklinas D. Rooseveltas¹⁸. Tautininkams tai buvo puikiausias įrodymas, kuo gali būti naudingas A. Smetona. Bet jie nesulaukė pritarimo iš savo partnerių LGT. Visa tai vedė prie to, kad JAV lietuviai tautininkai, dešinysis sparnas, pagalvodavo apie pasitraukimą iš LGT, o vėliau ir iš Amerikos lietuvių tarybos veiklos. Tam pritarė, gal net ir buvo pagrindinis iniciatorius, K. Karpis, neįsivaizdavęs JAV lietuvių politinės veiklos be prezidento A. Smetonos. Įdomu tai, kad L. Šimučio dienoraščiuose 1941 m. balandžio mėnesį ir vėliau nebeužtikame K. Karpiaus, kaip LGT sekretoriaus, pavardės, kalbant apie pasitarimus LGT klausimais. Vis dažniau fiksuojama sandariečio M. Vaidylos pavardė. Matyt, reikia suprasti, kad K. Karpis jau nebuvo LGT sekretorius (gal taip jis protestavo?), bet jis ir toliau išliko tautininkų atstovu LGT.

Kad buvo pagrindo kaltinti LGT narius antismetoniškumu, aiškiai rodo L. Šimučio balandžio 24 d. įrašas dienoraštyje. Pirmiausia rašoma, kad tą dieną L. Šimutis gavo iš Juozo Gabrio-Paršaičio, gyvenančio Šveicarijoje, piktą laišką prieš A. Smetoną, kuriame reikalauta jį teisti. Antra, nurodo, kad tą pačią dieną vyko LGT veikėjų pasitarimas dėl įvairių reikalų. Dalyvavo katalikų atstovai: L. Šimutis, kun. Ignas Albavičius, kun. Juozas Prunskis ir Stasys Gabaliauskas bei socialistų atstovai: Pijus Grigaitis, Antanas Montvydas, Kazimieras Gugis ir Povilas Mileris. Tautininkų atstovų nebuvo. Susirinkę nutarė LGT ir kituose darbuose „laikytis vieningai“¹⁹. Turbūt tokios pozicijos nutarė laikytis ir A. Smetonos atžvilgiu, žinant griežtą socialistų poziciją. Reikia manyti, kad neatsitiktinai šie du įvykiai užfiksuoti kartu tą dieną. Praėjus keleriems metams, trečiasis LVS pirmininkas Pijus J. Žiūris viename savo pranešime, skirtame apžvelgti LVS veiklą, pažymėjo, jog kai prezidentas A. Smetona atvyko į JAV, tautininkai pamatė, kad prieš jį vykdoma juodiniimo politika, kuri labai kenkė lietuviškai veiklai ir kovai už Lietuvos teises. Atsirado „skubus reikalas ginti Lietuvos prezidento prestižą ir tuo pačiu apsaugoti visos Lietuvos garbę“. Ir tam reikalui Tabor Farmoje įkurta organizacija²⁰. Tokios nuomonės apie LVS įkūrimą laikosi ir istorikas J. Banionis²¹. Tačiau tai buvo tik viena iš svarbių aiškiau matomų priežasčių, kuriant minimą organizaciją. Galima net šią priežastį laikyti pretekstu įkurti LVS.

¹⁸ J. S k i r i u s, Prezidento Antano Smetonos pirmieji mėnesiai JAV 1941 metais: iš Niujorko per Vašingtoną į Čikagą, *Inveniens quaero. Ieškoti, rasti, nenurimti: mokslo straipsnių rinkinys, skirtas Lietuvos mokslų akademijos tikrajam nariui profesoriui habil. dr. Algirdui Gaižučiui 70-mečio proga*, sud. G. Blažienė, S. Grigaravičiūtė, A. Ragauskas, Vilnius, 2011, p. 682–683.

¹⁹ Leonardo Šimučio dienoraštis – 1941 m. balandžio 24 d. Lituaniškos tyrimo ir studijų centras / Pasaulio lietuvių archyvas Čikagoje (toliau – LTSC / PLA), Leonardo Šimučio fondas, dėžė 1 (Dienoraščiai), knyga – 1941 m. dienoraštis, l. n.

²⁰ Lietuvai Vaduoti Sąjungos pirmininkas J. P. Zūris. Lietuvai Vaduoti Sąjungos veiklos bendra apžvalga, Klaipėdos universiteto bibliotekos Retų spaudinių, kolekcijų ir rankraščių skyrius (toliau – KUB RS), f. Dr. Kazio Pemkaus fondas, dėžė (Pijus J. Žiūris), b. Lietuvai vaduoti sąjungos veikla, l. n.

²¹ J. B a n i o n i s, Antano Smetonos veikla JAV, p. 14.

Lietuvos konsulas P. Daužvardis 1941 m. gegužės 24 d. P. Žadeikiui pranešė, kad Čikagoje iš A. Smetonos Priėmimo komiteto, kurį tautininkai sudarė A. Smetonos priėmimui Čikagoje, „norima sudaryti organizaciją arba fondą, kuris rūpinsis Lietuvos vardo gynimu ir pinigų kėlimu“. Anot konsulo, organizacijos tikslas – daugiau dėmesio skirti nelietuviškajai JAV visuomenei²². Praktiškai susikūrė Seimelio rengimo komisija²³ (pirmininkas A. Olis, sekretorius V. S. Jokūbynas), kuri nusprendė sušaukti tautinės visuomenės veikėjų susirinkimą. Parengtame kvietime veikėjams aiškiai pažymima, jog dėl Lietuvos katastrofos, lietuvių tautos likimo ir lietuvių tautiškos veiklos silpnėjimo reikia „nuodugniai apsvarstyti šiandieninę padėtį ir kaip nors surasti būdą tautiečių ūpui pakelti, tautišką veiklą atgaivinti, sudaryti organizuotą kūną, kuris visuomenei vadovautų ir rodytų kelią“, vedantį į aiškesnę Lietuvos ateitį²⁴. Buvo nurodytas susirinkimo laikas ir vieta. Taigi, traukimosi iš ALT gretų procesas jau pradėjo įgauti ryškesnių bruožų. Tiesa, norint oficialiai pasitraukti, tautininkams reikėjo politinės organizacijos ir vieningo vadovavimo. Taigi, svarbesniems tautininkų vadams reikėjo susirinkti ir susitarti šiais klausimais. O tai jau buvo realu, nes Ameriką pasiekė jų dvasios vadas, jų vienytojas – prezidentas A. Smetona.

Tautininkų veikėjų konferencija Tabor Farmoje. Bendro fondo steigimas

1941 m. birželio 7–8 d. (šeštadienį ir sekmadienį) JAV lietuvių tautininkų veikėjai iš Niujorko, Naujojo Džersio, Pensilvanijos, Mičigano, Ohajo, Iliojaus ir Merilendo valstijų suvažiavo į Juozo Bačiūno vasarvietę Tabor Farmoje (kaimelis Sodus Mičigano valstijoje, 15 km į pietus nuo Benton Harboro). Tai buvo eilinis metinis susitikimas, pavadintas konferencija, skirta aptarti padėtį ir einamuosius reikalus. Dalyvavo 27 veikėjai (pirmą dieną atvyko 21, antrą – 6), Čikagai atstovauta gausiausiai – net 11 žmonių. Be to, kaip svečiai dalyvavo Antanas ir Sofija Smetonos bei Jadvyga Tūbelienė, taip pat Lietuvos konsulas iš Čikagos Petras Daužvardis²⁵. Būtina pažymėti, kad tautininkų srovei atstovavo suvažiavę nuo kairės iki dešinės. Pavyzdžiui: kairiajai pusei atstovavo sandariečiai M. Vaidyla, P. Pivaronas ir kt., vidurio atstovai – iš Čikagos su A. Oliu priešakyje ir kt., dešiniajam sparnui – Niujorko tautininkai, „Dirvos“ redaktorius K. Karpius ir kt.

²² 1941 05 24 P. Daužvardžio iš Čikagos laiškas nr. 1513/27–12 P. Žadeikiui į Vašingtoną, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 754, l. 13.

²³ Įvairiuose šaltiniuose ši komisija įvardijama dar ir kaip tautininkų Suvažiavimo rengimo komitetas.

²⁴ Kvietimas nr. 33 Juozui Tysliavai, pasirašytas A. A. Olio ir V. S. Jokubyno, KUB RS, f. Dr. Kazio Pemaus fondas, dėžė (Laikraščio „Vienybė“ dokumentai), b. Lietuvai vaduoti sąjunga, l. n.

²⁵ Tautiniam suvažiavimui sudėta \$2300 Lietuvai gelbėti, *Dirva*, 1941 m. birželio 13, nr. 24, p. 1, 2.

Praktiškai dalyvavo dauguma žymiausių tautininkų veikėjų. Per dvi dienas buvo praves-tos trys konferencijos sesijos, dvi pirmą dieną.

Pirmąją sesiją atidarė komiteto suvažiavimui šaukti pirmininkas A. Olis²⁶. Pradžioje tradiciškai sugiedoti JAV ir Lietuvos himnai. Sveikinimo kalbas pasakė prezidentas A. Smetona ir J. Tūbelienė, kurie tuo metu vasarojo Tabor Farmoje. Prezidento dalyva-vimas suvažiavime, anot K. Karpiaus, apsiribojo renginio atidarymu ir vakaro banketu. Dar daugiau pažymi K. Karpius: „jis stovės nuošaliau (...), bet su mumis. Tik jį turėdami savo vadu mes galėsime gauti paramos iš kitų tautų žmonių Lietuvos vadavimui“²⁷. Tau-tininkai suprato ir įvertino A. Smetonos statusą ir jo padėtį Amerikoje. Kartu jis buvo ir tautininkų traukos centras.

Konferencijos metu buvo išrinktas prezidiumas: pirmininkas A. Olis, vicepirminin-kas P. J. Žiūris, sekretoriai Jonas Valaitis ir V. S. Jokūbynas, tvarkdarys Jonas Brazauskas. Rezoliucijų komisija: M. Vaidyla, K. Karpius, Viljamas F. Laukaitis. Projektų komisija: J. Jonikaitis, Ksaveras Strumskis, J. Tūbelienė, Albinas S. Trečiokas, Feliksas Motuzas, Bladas K. Vencius ir Stasys T. Tamošaitis²⁸.

A. Olis pasakė ilgą kalbą, smulkiai paaiškino suvažiavimo tikslus ir būdus, kaip jų pasiekti. Pirmiausia jis pabrėžė būtinumą kurti bendrą tautininkų srovės fondą, skirtą Lietuvos nepriklausomybės atstatymui. Kalba ėjo apie ne per seniausiai Čikagoje įregis-truotą Lietuvos tautinį šalpos fondą (anglų k. *Lithuanian National Relief Fund*) ir būti-numą apie jį suvienyti daug fondų ir fondelių. A. Olis pažymėjo, jog fondui pradžia jau padaryta – iniciatorių dėka gautos nemokamos patalpos – trys kambariai Čikagos centre (134 North La Salle St., Room 1212) būsimo fondo raštinei; pasirūpinta jos išlaikymu šešiams mėnesiams; gautas užtikrinimas, kad fondui bus skirta 5 tūkst. dolerių. Juos kaip paskolą pažadėjo suteikti Justinas Mackevičius ir J. Bačiūnas²⁹. Fondo pinigų, suprantama, reikėjo platesnei jo veiklai.

Istorikė D. Dapkutė atkreipė dėmesį, kad tautininkai konferencijoje, susirūpinę Lie-tuvos likimu ir neaiškia ateitimi, pasisakė, jog neatidėliojant turi būti organizuojamas politinis darbas Lietuvai išlaisvinti. Jie svarstė, kad šis darbas turi eiti dviem kryptimis: tarp lietuvių ir tarp amerikiečių³⁰. Ne tik veikiant tarp jų, bet ir įtraukiant juos į tautinin-kų veikimą. Tai galima pastebėti ir LTŠF administracijos struktūroje. LTŠF direktorata

²⁶ Plačiau žr.: D. Dapkutė, „Galima būti ir geru Amerikos piliečiu, ir geru lietuviu“. Antano Olio kal-bos, *Istorija*, t. 113, 2019, nr. 1, p. 90–101.

²⁷ 1941 06 09 K. Karpiaus laiškas iš Klivlendo V. Širvydui į Niujorką, ALKA, Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.; A. Eidintas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, p. 456.

²⁸ Tautiniam suvažiavimui sudėta \$2300 Lietuvai gelbėti, *Dirva*, 1941 m. birželio 13, nr. 24, p. 1.

²⁹ Ten pat.

³⁰ D. Dapkutė, *Lietuviškos širdies ambasadorius Juozas Bachunas-Bačiūnas*, p. 170; *Amerikos Lietu-vių Misija ir Jos Darbai*, p. 6.

sudarė: J. Mackevičius (pirmininkas), A. Oliš, Antanas Vanagaitis, M. Vaidyla, J. Bačiūnas, Stasys Pieža ir Juozas Grish-Grišius. Be to, buvo sudaryti lietuvių ir amerikiečių garbės narių komitetai. Amerikiečių komitetui vadovauti kaip garbės pirmininkas pakviestas garsus, anot A. Olio, Wendellis L. Willkiesas, buvęs kandidatas į JAV prezidentus nuo respublikonų partijos. Taip pat sutiko dalyvauti Ilinojaus valstijos gubernatorius Dwightas H. Greenas, buvęs JAV viceprezidentas Charlesas G. Dawesas ir kt. (užsiminta, kad kalbinta ir JAV prezidento žmona Eleanor Roosevelt). Kaip garbės pirmininkas Lietuvių komitetui vadovauti sutiko prezidentas A. Smetona³¹.

Amerikiečių kvietimas – tai bandymas juos sutelkti į Lietuvos draugų amerikiečių (*American Friends of Lithuania*) grupę³², tikintis jų finansinės paramos. Anot K. Karpiaus, tai buvo labai realu, nes jiems gerą įspūdį darė Lietuvos prezidentas A. Smetona³³. Ir D. Dapkutė pastebėjo, kad A. Smetonos tinkamumą tokiam darbui JAV lietuviai labai vertino (tiesa, ne visi), o amerikiečiai jį gerbė kaip ilgametį Lietuvos prezidentą. Konferencijoje pasirašytas memorandumas, kuriame atvirai išsakyta ištikimybė ir pasitikėjimas A. Smetona³⁴. Praėjus kelioms dienoms po konferencijos, ALT vadovas L. Šimutis savo dienoraštyje užrašė: „Išrodo, kad vis dėl to Smetona tautininkus lipdo“³⁵. Jis suprato svarbų dalyką – prasidėjo JAV lietuvių tautininkų realus telkimasis.

Trečios sesijos metu aptartas ir tautininkų fondų jungimosi klausimas. P. J. Žiūris savo, K. Karpiaus ir S. T. Tamošaičio vardu paskelbė, kad Klivlendo fondas, turintis apie 100 dol., įstos į LTŠF. W. F. Laukaitis, Tautinio fondo pirmininkas iš Baltimorės, bei Čikagos tautininkų fondo pirmininkas S. Biežis taip pat pažadėjo šiuos fondus prijungti prie LTŠF. P. Pivaronas, neįsipareigodamas pranešė, kad Pitsburge esantis jų fondas surinktas aukas siųs per Lietuvos atstovybes Europos lietuviams. B. Vencius pažymėjo, kad jų fondas Bruklinau jau yra nusiuntęs į Europą 200 dol., o kasoje yra dar 300 dol. Bet jis nėra įpareigotas tą fondą įjungti į LTŠF, nors asmeniškai pasisako už vieningumą. Žadėjo grįžęs dėl to pasitarti su kitais fondo nariais Bruklinau³⁶. Svarbu tai, kad nuo tada prasidėjo išbarstytų tautininkų fondelių jungimas. O tai reiškė, kaip pastebėjo K. Karpiaus, kad atsiradus bendram fondui, įvairių lietuvių kolonijų komitetai dabar žinos, kur savo

³¹ Tautiniam suvažiavimui sudėta \$2300 Lietuvai gelbėti, *Dirva*, 1941 m. birželio 13, nr. 24, p. 1; 1941 06 11 P. Daužvardžio iš Čikagos raštas 1610/27–12 *Tautinės srovės konferencija Tabor Farmoj P. Žadeikiui į Vašingtoną*, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 754, l. 30.

³² Tokia grupė, tiksliau, organizacija buvo įkurta.

³³ 1941 06 09 K. Karpiaus laiškas iš Klivlendo V. Širvydui į Niujorką, ALKA, Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

³⁴ D. Dapkutė, *Lietuviškos širdies ambasadorius Juozas Bachunas-Bačiūnas*, p. 170.

³⁵ Leonardo Šimučio dienoraštis – 1941 m. birželio 13 d., LTSC/PLA, Leonardo Šimučio fondas, dėžė 1 (Dienoraščiai), Knyga – 1941 m. dienoraštis, l. n.

³⁶ Tautiniam suvažiavimui sudėta \$2300 Lietuvai gelbėti, *Dirva*, 1941 m. birželio 13, nr. 24, p. 2.

surinktas aukas siūsti³⁷. Iki tol, esant daugybei fondų, nebuvo aišku, kam geriausia patikėti savo aukas. Šiuo reikalu konferencijos Rezoliucijų komisija parengė ir paviėšino išeivijai rezoliuciją „Vienas tautinės srovės fondas“. Ten sakoma, kad norint sustiprinti tautinį judėjimą „Amerikos lietuvių tautinės visuomenės pasekmingesniai veikimui ir didesniai Lietuvos reikalų parėmimui“, būtina visus tautinius fondus jungti į vieną (t. y. LTŠF), visas jėgas koncentruojant vienam darbui. Toliau kvietė visus lietuvių kolonijose sukurtus Lietuvai gelbėti komitetus stoti į talką remiant LTŠF, kuris jau yra registruotas ne tik Ilinojaus valstijoje, bet ir JAV Valstybės departamente Vašingtone. Nurodyta, kad šis fondas remia Lietuvos nepriklausomybės iškovojimą ir jis „koncentruojasi apie Lietuvos valstybės prezidentą, atvykusį mūsų pavergtai Tėvynei paramos ir pagalbos ieškoti plačioje Amerikoje, ir kuris yra gavęs Amerikos valdžios pritarimą ir užgyrimą“³⁸. Tiesa, paskutinė mintis rezoliucijoje išsakyta ne tik tiesmukiškai, bet gana abstrakčiai, siekaint agituoti. JAV valdžia A. Smetonai, pagal jų susitarimą, neleido dalyvauti politinėje veikloje, nes į JAV jis atvyko tik kaip privatus asmuo.

Konferencija baigėsi birželio 8 d. vakare nedideliu koncertu, kuriame dainavo Ona Biežienė ir Jonas Urbonas, kanklėmis grojo Kazys Šimkus, dirigavo kompozitorius A. Vanagaitis. Konferencijos organizatoriai dėkojo J. Bačiūnui, kuris dalyvius priėmė savo Tabor Farmoje ir prisidėjo prie šios konferencijos sėkmės³⁹.

Naujos tautininkų politinės organizacijos įkūrimas

Konferencijos antroje sesijoje kalbėję A. Olis ir J. Tūbelienė pristatė steigiamos politinės organizacijos pavadinimą. Tai buvo pats svarbiausias konferencijos klausimas. Pasitarimuose išryškėjo, kad Lietuvos vadavimo akcijai stiprinti būtina steigti naują organizaciją, kuri glaudžiai bendradarbiautų su prezidentu A. Smetona ir Lietuvos atstovybėmis JAV⁴⁰. Po diskusijų buvo nutarta organizaciją pavadinti Lietuvai vaduoti sąjunga. Jos anglišką pavadinimą⁴¹ ir organizacijos statutą (laikiną) kitą dieną turėjo pateikti LVS valdyba, kurią kartu su LVS taryba iš 15 narių⁴² dar reikėjo sudaryti.

³⁷ 1941 06 09 K. Karpiaus laiškas iš Klivlendo V. Širvydui į Niujorką, ALKA, Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

³⁸ Tautiniam suvažiavimui sudėta \$2300 Lietuvai gelbėti, *Dirva*, 1941 m. birželio 13, nr. 24, p. 2.

³⁹ Ten pat, p. 1, 2.

⁴⁰ *Tautinės minties keliu*, p. 280.

⁴¹ Vėliau atsiranda ir angliškas LVS įvardijimas – *Association to Liberate Lithuania*.

⁴² Būtina pažymėti, kad dar 1940 m. gruodžio 17 d. P. Žadeikis laiške tautininkų veikėjui Antanui J. Zimontui rašė: „Trauktis atgal nebegalima, – tautiškoji srovė turi susikonsoliduoti vardan lietuvių tautos labo:

Trečioje sesijoje, vykusioje antrą dieną, Nominacijos komisijos vardu A. B. Trečio- kas rekomendavo dalyviams patvirtinti LVS tarybos narius: J. J. Bačiūną, J. Mackevičių, A. Olį, S. Biežį, M. Vaidylą, J. Valaitį, K. Strumskį, A. S. Trečioką, S. T. Tamošaitį, P. J. Žiūrį, W. F. Laukaitį, P. Pivaroną, J. Jonikaitį. Dar rekomenduoti du nedalyvavę: advokatė Zuzana Šalnienė (Bostonas) ir Vytautas Čekanauskas (Hartfordas). Tarybos nariai privalėjo iš savų išsirinkti LVS valdybą. Tuoju tai ir buvo padaryta. Taryba po konferencijos, J. Tūbelienės pakviesta, sušaukė savo posėdį ir išsirinko valdybą: pirmininką A. Olį, I vicepirmininką P. J. Žiūrį, II vicepirmininką M. Vaidylą, išdininką J. Bačiūną, sekretorių S. Biežį, padėjėją S. V. Jokūbyną⁴³. Tačiau neaišku, kodėl LVS ir LTŠF vadovybėse nepastebimi atstovai iš Niujorko ir Bruklino. Tai reiškė, kad tautininkų gretose ir toliau išliko plyšių. K. Karpus savo laiške V. Širvydui rašė: „Dr. Vencius laikėsi šaltai, rezervuotai (...) Jo mintis buvo šaukti dar vieną konferenciją „suvienyti“ Rytų su Vakaraais (Brooklyniečius su Chicagiečiais), nesą ši konferencija neatstovaujanti visų“⁴⁴. Taigi, Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjunga, daugiausia apimanti JAV rytinių valstijų tautininkus, ir toliau veikė savarankiškai – tautinės srovės vidaus klausimais. Bet svarbu tai, kad jos atstovai B. Vencius ir K. Karpus pritarė LVS kaip tautininkų politinės organizacijos veikimui.

LVS veikimui reikėjo lėšų, todėl J. Bačiūnas visus konferencijos dalyvius pakvietė prisidėti savo auka. Pats pranešė, kad aukoja 300 dol. Pavyko surinkti 2290 dol. Daugiau aukojo J. J. Smailys – 500 dol., devyni dalyviai po 100 dol., kiti – mažesnes sumas.

Įdomu, jog S. V. Jokūbynas savo birželio 8 d. laiške V. Širvydui į Niujorką keis- tai nurodo, kad LVS pirmininkas – P. J. Žiūris, o vienas iš vicepirmininkų – J. Macke- vičius. Bet svarbiausia, jis apibūdino LVS kaip organizaciją, kuri „ima į savo rankas visą lietuvių išeivijos tautiškosios visuomenės vadovavimą“⁴⁵. Tai patvirtina paskelbta išeivijai konferencijos rezoliucija „Tautinės srovės konsolidacija“. Neįvardijant naujos konferencijoje sukurtos organizacijos LVS, rezoliucijoje pažymėta, kad būtina sustiprin- ti JAV lietuvių tautines jėgas platesniam ir sėkmingesniam Lietuvos reikalų gelbėjimui ir Lietuvos nepriklausomybės atstatymui. Kvietė ir ragino visas tautines jėgas jungtis į bendrą centrą, „stoti po vieną vadovybę“. Pirmiausia kreipėsi į visus „tautinio gyvenimo veteranus“, jaunimą, organizacijas, klubus ir kuopas bei kultūros įstaigas. Kvietė tautinę

sudarykite vyriausią srovės tarybą iš 15 asmenų ir sujunkite „fondus“ į vieną fondą. Tik šitaip išvengsite nepageidaujamų pasekmių“, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 754, l. 11.

⁴³ Tautiniam suvažiavimui sudėta \$2300 Lietuvai gelbėti, *Dirva*, 1941 m. birželio 13, nr. 24, p. 2.

⁴⁴ 1941 06 09 K. Karpiaus laiškas iš Klivlendo V. Širvydui į Niujorką, ALKA, Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

⁴⁵ 1941 06 08 V. S. Jokūbyno iš Tabor Farnos laiškas V. Širvydui, ten pat, spinta nr. 21, b. (V. S. Jokūbyno laišškai V. Širvydui), l. n. (reikia manyti, kad laiško autorius suklydo vardydamas LVS vadovybę).

spaudą straipsniais stiprinti tautininkų srovės vienybę bei tautinį veikimą⁴⁶. Pasirinktas viltį keliantis šūkis: „Kas bus, kas nebus – Lietuva nežus“, kurį įterpdavo į oficialius LVS dokumentų blankus. Taigi, konferencijos metu daugiau dėmesio skirta tautinės srovės konsolidacijai. Tiesa, priimtame LVS statute pažymėta, jog tautininkai sieks „spiesti USA valstybėje gyvenančius lietuvius bendram Lietuvos vadavimo darbui“⁴⁷. Tačiau tik po konferencijos, pasipylus katalikų ir ypač socialistų kritikai, tautininkai viešai prakalbo apie platesnių sluoksnių, turinčių kitokį požiūrį, įtraukimą į savo organizacijos veikimą. Bet apie tai pirmieji prakalbo kairieji tautininkai – sandariečiai.

JAV lietuvių socialistinės pakraipos savaitraštyje „Naujoji Gdynė“ stebėtasi, kad tautininkų suvažiavime kartu su dešiniaisiais „Klingomis, Simokaičiais ir Kybomis“ dalyvavo sandariečiai M. Vaidyla ir P. Pivaronas. Keltas klausimas, ką apie tai mano kiti sandariečiai. Į tai tuojau sureagavo savaitraštis „Sandara“, įžvelgęs socialistų bandymą skaldyti sandariečių gretas. Minėtų asmenų dalyvavimas įvardytas kaip sandariečių „sveikas protas ir orientacija“, t. y. nebijojimas dalyvauti bendresnio pobūdžio renginiuose su kitokio nusistatymo bendrapartiečiais ar kitomis srovėmis. Aiškiai pabrėžta, kad „mes visi žinome savo uždavinius link išeivijos ir Lietuvos; nuo jų mes nesitrauksim“⁴⁸. Tokia pozicija galima paaiškinti ir sandariečių pasilikimą bei dalyvavimą ALT veikloje (M. Vaidyla buvo ALT išdininkas). Be to, toje pačioje „Sandaroje“ prabilta apie galimybę dalyvauti LVS ir LTŠF veikloje visiems (nepriklausomai nuo ideologinių įsitikinimų), norintiems padėti Lietuvai atkurti nepriklausomybę⁴⁹.

Čikagos tautininkai, ėmę vadovauti LVS bei LTŠF, jų centrus perkėlė į Čikagą. Be to, dar iki konferencijos Čikagoje buvo įkurtas JAV lietuvių tautininkų informacijos biuras, kurio uždavinys – „ginti Lietuvos reikalus, skleisti informacijas amerikiečių tarpe, atremti Maskvos agentų sėjamus melus ir stiprinti pačią vadavimo akciją“⁵⁰. Visi trys centrai telkėsi jau minėtu adresu (134 North La Salle St., Room 1212). Aiškėja ir tai, kad čikagiečiai vadovautų organizacijoms, pageidavo A. Smetona (matyt, įvertinęs jų „centrizmą“, tikėjosi, jog prie savęs trauks kairiuosius ir dešiniuosius tautininkus). LVS administracinis darbas buvo patikėtas V. S. Jokūbynui, nors jis tuo nesižavėjo. Mat jis abejojo organizacijų vadovų iš Čikagos būsima veikla. Anot jo, ten visi veikėjai turi savo profesines veiklas, iš kurių gyvena, ir neturi laiko domėtis visuomeniniais reikalais, todėl „visos vadovybės darbo naštos sunkumas sukrautas man, ir aš pasitardamas su Valdyba,

⁴⁶Tautiniam suvažiavimui sudėta \$2300 Lietuvai gelbėti, *Dirva*, 1941 m. birželio 13, nr. 24, p. 2.

⁴⁷Lietuvai Vaduoti Sąjungos Statutas (iškarpa iš JAV lietuvių tautininkų laikraščio?), LTSC/PLA, Vytauto Širvydo fondas, b. 792 (Lietuvai vaduoti sąjungos istorija 1941–1944 m.), l. n.

⁴⁸Tuoju išlindo kaip yla iš maišo, *Sandara*, 1941 m. birželio 20, nr. 26, p. 2.

⁴⁹Keletas reikalingų paaiškinimų, ten pat.

⁵⁰Atidarytas lietuvių informacijos biuras, ten pat, 1941 m. birželio 6, nr. 24, p. 6.

turėsiu tą našta nešt⁵¹. Tiesa, V. S. Jokūbynas pažymi, kad iš visos vadovybės tik vienas pirmininkas A. Oliš, atidėjęs savo profesinius reikalus, įsijungė į organizacinį darbą ir vienas rūpinasi LTŠF reikalais⁵². Tai buvo ir viena iš priežasčių (trūko masiškesnio aktyvumo), kad įkūrus LVS jos veikla iš karto neišsiplėtojo. Be to, tam įtakos turėjo ir tai, jog po įkūrimo LVS, dar kurį laiką sąjunga, formavosi kaip organizacija. Tai patvirtina V. S. Jokūbyno laišakai V. Širvydui ir K. Karpiui.

Lietuvos pasiuntinys labai atidžiai sekė tautininkų veikimą, visuomet pasisakydavo už jų susitelkimą ir vieningus veiksmus. Sužinojęs, jog įkurta LVS, jis laiške jos pirminkui A. Oliui džiugiai ir viltingai rašė:

Malonu girdėti, kad Amerikos lietuvių vidurio srovė, lietuvybei atsidavusi, galop surado pati save ir sukūrė srovės vadovaujamąjį autoritetą: 15 asmenų taryba. Tikiuosi, kad tai pajus kiekvienas miestas, ypač didesnieji centrai⁵³.

Lietuvai vaduoti sąjungos statusas ir kiti sprendimai

Kaip jau buvo minėta, paskutinę konferencijos dieną dalyviai svarstė ir patvirtino LVS statuto projektą. Tokiu būdu LVS oficialiai tapo organizacija. Statutą sudarė aštuonios dalys. Pirmoji dalis „Lietuvai vaduoti sąjungos tikslai“ apėmė keturis punktus, kuriuose išdėstyta siekis padėti Lietuvai atgauti laisvę ir atstatyti nepriklausomą valstybę; gelbėti Lietuvos piliečius, priverstinais palikusius savo Tėvynę; telkti JAV lietuvius bendram Lietuvos vadavimo darbui bei būti ištikimais JAV piliečiais⁵⁴. Antroji dalis „Kelias prie tikslo“ apėmė tris punktus. Čia gana plačiai aptartos organizacijos pastangos JAV visuomenei išaiškinti Lietuvos vietą Europoje, lietuvių tautinę ir kultūrinę padėtį. Tai turi būti daroma raštu ir žodžiu, per JAV spaudą, susirinkimuose ir sueigose, rengiant paskaitas ir pranešimus. Kartu ketinama prašyti JAV ir kitų valstybių valdžių užtarimo ir paramos vaduojant Lietuvą. Organizuoti ištremtų Lietuvos žmonių šelpimą⁵⁵. Trečia dalis „L. V. Sąjungos nariai“ apėmė du punktus, kur kalbama apie trijų kategorijų LVS narius (Garbės, Rėmėjai ir Veikiantieji), kuriais gali būti ir draugijos bei didžiųjų organizacijų kuopos. Atitinkamai nustatytas ir mokestis: garbės nariai į LVS fondą įmoka vienkartinę

⁵¹ 1941 06 13 V. S. Jokūbyno iš Čikagos laiškas V. Širvydui į Niujorką, ALKA, Vytauto Širvydo fondas, spinta nr. 21, b. (V. S. Jokūbyno laišakai V. Širvydui), l. n.

⁵² 1941 06 13 V. S. Jokūbyno iš Čikagos laiško K. Karpiui į Klivlendą nuorašas, Balzeko lietuvių kultūros muziejaus Čikagoje archyvas, dėžė (Kazys Karpius), b. (Korespondencija), l. n.

⁵³ 1941 06 28 P. Žadeikio iš Vašingtono laiško A. Oliui į Čikagą nuorašas, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 754, l. 36.

⁵⁴ Lietuvai Vaduoti Sąjungos Statutas (iškarpa iš JAV lietuvių tautininkų laikraščio?), LTSC/PLA, Vytauto Širvydo fondas, b. 792 (Lietuvai vaduoti sąjungos istorija 1941–1944 m.), l. n.

⁵⁵ Ten pat.

100 dol. sumą ar daugiau, rėmėjai į fondą moka 1 dol. kas mėnesį, veikiantieji nariai moka 2 dol. metinį išankstinį mokestį. Jie dirba su LVS Lietuvos naudai⁵⁶. Ketvirta dalis „LVS Taryba“ taip pat apima du punktus. Pirmame punkte pasakyta: LVS „steigėjų susirinkimas, (...) renka Tarybą iš penkiolikos asmenų, su teise kooptuoti daugiau tarybos narių tose Lietuvių kolonijose, kur bus matoma tam reikalas“. Antrame punkte nurodoma, kad taryba iš savų renka LVS valdybą, kurią sudaro pirmininkas, du vicepirmininkai, sekretorius ir išdininkas. Penktoje dalyje „Valdybos pareigos“ išvardyta: valdyba paruošia LVS reikalingus dokumentus, kontroliuoja LVS skyrių veikimą, priima ir atleidžia narius bei jiems teikia įgaliojimus, valdyba tariasi su kitomis lietuvių organizacijomis, suranda lėšų šaltinių veiklai, kviečia susirinkimus, atstovauja LVS. Nurodoma, kad LVS būstinė yra Čikagoje. Pirmininkas „vykdo Valdybos posėdžių nutarimus, tvirtina finansines sąskaitas, prižiūri Valdybos ir Tarybos narių veiklą“, atlieka ir kitas pareigas. Jo pavaduotojai atlieka pirmininko pavestas jiems pareigas. Sekretorius tvarko visą valdybos dokumentaciją, o su išdininku kartu ir finansinius reikalus. Jų darbą tikrina iš tarybos išrinkta trijų narių komisija⁵⁷. Šešta dalis „LVS Tarybos susirinkimai“ apima du punktus: nurodoma, kad valdybai nutarus, pirmininkas kviečia tarybos susirinkimą ir jam pirmininkauja. Taryba svarsto ir sprendžia tuos reikalus, kuriuos tokiam susirinkimui paveda valdyba (nauji sumanymai, finansiniai reikalai, susitarimai su kitomis organizacijomis ir pan.). Septintos dalies „Tarybos nariai ir jų pareigos“ pirmame punkte sakoma, kad kiekvienas tarybos narys lietuvių gyvenamoje kolonijoje steigia LVS skyrių, kuriam pats ir pirmininkauja. Bet jei kurioje kolonijoje nebūtų tarybos nario, ten turi veikti valdybos įgaliotinis. Gana plačią aštuntą dalį „LVS visuotini susirinkimai“ sudaro keturios dalys. Pirmame punkte rašoma: „LVS visuotinis susirinkimas arba seimelis kviečiamas nutarus LVS Valdybai arba to reikalaujant dviem trečdaliams Tarybos narių. Toki visuotini susirinkimai kviečiami ne rečiau vieno sykio metuose“. Tokiame renginyje pirmininkauja valdybos pirmininkas, o sekretorius išrenkamas iš susirinkimo dalyvių. Sprendimai priimami dalyvių balsų dauguma. Pirmininko balsas lemiamas, esant balsų po lygiai. Antrame punkte pažymima, kad LVS renginio kворumą sudaro didesnė dalis delegatų, atstovaujančių LVS skyriams, turintiems ne mažiau kaip 10 narių. Susirinkimuose šalia delegatų pilnateisiais dalyviais su sprendžiamo balso teise laikomi ir garbės nariai bei rėmėjai. Ketvirtame punkte aptariama, ką svarsto ir sprendžia LVS susirinkimai ar metiniai seimeliai: naujus paruoštus įstatų projektus, pakeitimus, iš susirinkimo dalyvių renka tarybos narius, nustato LVS nariams mokesčių didį, svarsto ir sprendžia narių iškeltus pasiūlymus. Numatyta, kad susirinkimai arba seimeliai užbaigs savo darbą tokia forma,

⁵⁶Ten pat.

⁵⁷Ten pat.

kokią dalyviai nutars ir pasiūlys⁵⁸. Tokiu būdu nauja organizacija – LVS įgavo aiškesnę vidaus struktūrą, funkcijas, išryškinti jos tikslai ir uždaviniai. Ji aiškiai orientuota į Lietuvos laisvinimo veiklą išeivijoje ir JAV politiniuose sluoksniuose.

Kurį laiką po konferencijos buvo svarstomi LVS skyrių išeivijoje steigimo, tarybos sudėties praplėtimo, nario mokesčio klausimai. Dar buvo neišgrynintas LVS ir LTŠF ryšys. Reikėjo detaliau aptarti aukų rinkimo procedūrą. Iškilio ir įsteigto informacijos biuro veiklos klausimas. Pavyzdžiui, V. Širvydas rekomendavo susitarti su katalikų informacijos biuru, vadovaujamu prof. Kazio Pakšto, dėl bendro veikimo, nes „prieš amerikūnų visuomenę spėkas skaldyti neapsimoka (...) amerikūnų akyse būtų gerai, jei eitume vienu vieningu lietuviu vardu“⁵⁹. Mat V. Širvydui buvo žinoma, kad katalikai savo dienraštyje „Draugas“, vertindami tautininkų pastangas, pasisakė už vieną stiprų informacijos biurą, siekiant išvengti dubliavimo⁶⁰. Tokiam V. Širvydo siūlymui V. S. Jokūbynas pritarė, net numatė K. Pakštui į talką J. Tūbelienę. Pritarė minčiai, kad būtų gerai pakviesti ir keletą JAV profesorių (H. H. Benderį, A. Senną, Grey'jų), palankių Lietuvai ir lietuviams. Tačiau pastebėjo vieną tam susitartinimui kliūtį – „prie katalikų (...) dabar prisikabinę socialistai, kurie taja linkme nieko neveikia, vien savo spaudoj lermuoja ir visokius nepasitikėjimus sieja“⁶¹. V. S. Jokūbyno abejonės turėjo pagrindo, nes būtent socialistų dienraštyje „Naujienos“ pasirodė pirmas platesnis kritinis straipsnis. Eilinį kartą laikraščiui užkliuvo A. Smetona; straipsnyje aiškiai pasakyta, kad socialistai „neturi nieko bendro su senuoju režimu“, o nori demokratinės Lietuvos; nurodyta, kad JAV lietuviai pirmiausia turi galvoti apie Lietuvos liaudį ir jos troškimus; pabrėžta, jog A. Smetona niekuomet nebuvo Lietuvos žmonių prezidentas. Tautininkų kvietimas vienytis, anot „Naujienu“, „tikrumoje yra vienybės ardymas ir pagalba bolševikų propagandai“⁶². Suprantama, kad po tokio įvertinimo tautininkai nieko bendro turėti su ALT, kurioje įtakingas pozicijas užėmė „Naujienu“ redaktorius socialistas P. Grigaitis, nenorėjo.

Prieš tautininkus ir jų naują politinę antisovietinio pobūdžio organizaciją LVS netikėtai iškilio galvosūkis. 1941 m. birželio 22–23 d. Vokietija okupavo Lietuvą, iš jos išstumdama Raudonosios armijos dalinius. Tuo metu vyko ir lietuvių sukilimas, po kurio buvo sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė, kuri skelbė atkurianti Lietuvos nepriklausomybę.

⁵⁸ Ten pat.

⁵⁹ 1941 06 20 V. Širvydo iš Niujorko laiško V. S. Jokūbynui į Čikagą nuorašas, ALKA, Vytauto Širvydo fondas, spinta nr. 21, b. (V. S. Jokūbyno laišakai V. Širvydui), l. n.

⁶⁰ Mūsų vienybės reikalu, *Draugas*, 1941 m. birželio 12, nr. 136, p. 4.

⁶¹ 1941 06 23 V. S. Jokūbyno iš Čikagos laiškas V. Širvydui į Niujorką, ALKA, Vytauto Širvydo fondas, spinta nr. 21, b. (V. S. Jokūbyno laišakai V. Širvydui), l. n.

⁶² Ne vienybė, bet ardymas, *Naujienos*, 1941 m. birželio 17, nr. 142, p. 4.

Reikia pasakyti, kad JAV lietuviai įvairiai reagojo į šiuos įvykius. Net ir tarp tautininkų tai galima pastebėti. Pavyzdžiui, K. Karpiaus rašė V. Širvydui:

Kaip patinka Hitlerio užpuolimas Stalino? Gal pats taip su lietuviais nesueini, bet pas mus visi tikri lietuviai neapsakomai džiaugiasi. Tikrai, tai netikėta proga iš komunizmo replių išstrūkti, ir taip staigiai, greitai⁶³.

Į tai V. Širvydas atsakė:

Dėl įvykių Lietuvoje tinka patarlė „iš ugnies į liepsną“. Vokiečiai kitokiais būdais lietuvius išnaikins, jei laimės karą (...) Amerikos lietuviams tiesiog tragedija, nes širdys džiaugiasi, bet protas turi pritarti Amerikos viešai politikai, nugalėti Vokietiją (...) Tokiu būdu, Amerikos lietuviams reikia rimtai viską savo tarpe apkalbėti ir telkti spėkas vieningai⁶⁴.

Taigi, nors faktas, kad Lietuvoje nebėra sovietų, buvo malonus, bet kraštą užėmė nauji okupantai. LVS vadovybei, kaip ir kitoms JAV lietuvių organizacijoms, reikėjo pareikšti savo poziciją naujai susiklosčiusiomis aplinkybėmis Lietuvoje, kuri nesikirstų su JAV valdžios oficialia pozicija. JAV lietuvių spaudoje gana greitai buvo paviešintas LVS valdybos pareiškimas. Jame aiškiai pasakyta, jog LVS nelaikys Lietuvos nepriklausoma ir jos valdžios teisėta, jeigu ji bus paskelbta dėl svetimų pastangų. LVS rems tą Lietuvos valdžią, kurią sudarys Lietuvos piliečiai „savo pastangomis ir laisva valia, be svetimų prievartos“. Be to, pareiškime pažymėta, kad LVS svarbūs demokratijos principai ir ji niekad neteiks jokios pagalbos diktatoriams, griežtai kovos prieš grobikus ir tautų pavergėjus⁶⁵. Diplomatiškai, vengiant vartoti žodį *Vokietija*, pavyko pareikšti savo nusistatymą prieš visus „Lietuvos grobikus“, prieš kuriuos ir toliau bus vykdoma LVS politinė veikla. Galima sakyti, kad prasidėjo pirmas neabejotinai specifinis LVS veiklos etapas.

Išvados

Istoriografijoje pasigendama gilesnės ir įvairiapusiškesnės tautininkų politinės organizacijos – Lietuvai vaduoti sąjungos analizės. Nuo jos įkūrimo prasidėjo JAV lietuvių tautininkų savarankiškas veikimas politinėje srityje, bendraujant su JAV valdžios atstovais. Tačiau JAV lietuvių oponuojančios grupės (katalikai ir ypač socialistai) LVS darbus vertino ne tik kaip Amerikos lietuvių tarybos veiklos dubliavimą, bet ir kaip bendro veikimo skaldymą Antrojo pasaulinio karo metais. Buvo bandoma sumenkinti LVS pasiektus rezultatus, ignoruotas tautininkų siūlymas bendrinti politinę veiklą.

⁶³ 1941 06 28 K. Karpiaus iš Klivlendo laiškas V. Širvydui į Niujorką, ALKA, Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

⁶⁴ 1941 06 20 V. Širvydo iš Niujorko laiško K. Karpiui į Klivlendą nuorašas, ten pat.

⁶⁵ LVS CV. Mūsų kova už Lietuvos laisvę dar nebaigta, *Sandara*, 1941 m. birželio 27, nr. 27, p. 1.

Sovietams okupavus Lietuvą 1940 m., labai suaktyvėjo JAV lietuvių patriotinės srovės (katalikai, tautininkai ir socialistai), kurios, į šoną pastūmusios savo nesutarimus, rado jėgų apsijungti į bendrą politinę organizaciją – Lietuvai gelbėti tarybą, kuri 1941 m. buvo pervadinta Amerikos lietuvių taryba. Bendros organizacijos finansavimo politika, katalikų bandymas dominuoti, jų požiūris į partnerių veikimą buvo nepriimtinas tautininkams. Tai kėlė trintį bendros organizacijos viduje. Prezidentas A. Smetona, 1941 m. kovo 10 d. atvykęs į JAV, tautininkų partnerių – katalikų ir ypač socialistų – buvo sutiktas šaltai ir nedraugiškai. Tai žeidė JAV lietuvių tautininkų, kurie tikėjosi A. Smetonos asmenį panaudoti Lietuvos laisvinimo kovoje, jausmus. Iš vienos pusės, A. Smetona tapo tautininkus vienijančia ašimi, o iš kitos pusės – priežastimi, net ir pretekstu trauktis iš bendros organizacijos ir nebedalyvauti ALT veikloje.

Tautininkų suvažiavimui 1941 m. birželio 7–8 d. neatsitiktinai pasirinkta Juozo Bačiūno vasarvietė Tabor Farma Mičigano valstijoje. Ten, atvykęs į JAV, poilsiaavo A. Smetona su šeima. Tabor Farma tapo tautininkų, nuo dešinės iki kairės iš Čikagos, Bruklino, Klivlendo ir kt., traukos centru. Dviejų dienų konferencijoje, kurioje dalyvavo 27 tautininkų atstovai ir keletas svečių, tarp jų Jadvyga Tūbelienė ir konsulas Petras Daužvardis, buvo įsteigta LVS, kaip būsima tautininkų vienijanti, politinę veiklą vykdanți organizacija, bei patvirtintas informacijos biuras. Aptartas bendras tautininkų fondas – Lietuvių tautinis šalpos fondas, į kurį turėjo jungtis kiti smulkesni tautininkų fondai. Jo tikslas – rinkti ne lietuvių, bet amerikiečių aukas, remti Lietuvą ir lietuvių pabėgėlius. LVS, informacijos biuras ir LTŠF, jų centrai, A. Smetonos pageidavimu, įkurti Čikagoje, siekiant išlaikyti pusiausvyrą tarp tautininkų kairės ir dešinės sparnų. Ryškėjo ir naujas JAV lietuvių tautininkų lyderis – advokatas Antanas Olis, gimęs JAV, tapęs minėtų organizacijų vadovu.

Konferencijoje Tabor Farmoje buvo patvirtintas LVS statusas, kuriame detaliai aptarta naujos organizacijos struktūra, tikslai, veikimas. Aiškiai parodytas tautininkų organizacijos siekis veikti ne tik išeivijoje, bet ir JAV visuomenės bei politikų sluoksniuose; įvairių formų pagalba aiškinant Lietuvos problemas, gauti jų palankumą, siekiant Lietuvos nepriklausomybės atstatymo. JAV lietuvių tautininkų kova už senosios Tėvynės laisvę reiškėsi lanksčiai – jie buvo nusiteikę prieš visus okupantus ir palaikė tą Lietuvos vyriausybę, kuri bus remiama vietinių gyventojų, be svetimų jėgų poveikio.

LVS sukūrimas – tai A. Smetonos dėka prasidėjusio JAV lietuvių tautininkų vienijimosi, savos kovos už Lietuvos laisvę pradžios išraiška. Ryškiai akcentuotas ryšys su JAV žymiais veikėjais ir jų įtraukimas į Lietuvos laisvinimo procesą. LVS sukūrimui pritarė visi tautininkų centrai Amerikoje. Politinėje veikloje bendras darbas buvo pasiektas. Bet tautininkų vidinės problemos dar ilgai išliko. JAV Rytų pakrantėje veikė gana savarankiška Lietuvių amerikiečių tautinė sąjunga, o Čikagoje – Amerikos lietuvių tautinė sandara (jos atstovas M. Vaidyla priklausė ALT Vykdomajam komitetui), pretendavusios tapti visų tautininkų vienijimosi ašimi.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

- Amerikos lietuvių istorija*. Red. dr. A. Kučas. Boston: Lietuvių enciklopedijos spaustuvė, 1971.
- Amerikos Lietuvių Misija ir Jos Darbai*. Išleido V. Petrikas. Detroit, Mich., 1945.
- BANIONIS, Juozas. Antano Smetonos veikla JAV: Amerikos lietuvių misija ir siekiai atkurti Lietuvos valstybę. *Genocidas ir rezistencija*. 2020, Nr. 1 (47), p. 7–34.
- DAPKUTĖ, Daiva. „Galima būti ir geru Amerikos piliečiu, ir geru lietuviu“. Antano Olio kalbos. *Istorija*, 2019, t. 113, Nr. 1, p. 90–101.
- DAPKUTĖ, Daiva. *Lietuviškos širdies ambasadorius Juozas Bachunas-Bačiūnas (1893–1969)*. Vilnius: Versus aureus, 2014.
- EIDINTAS, Alfonsas. *Antanas Smetona. Politinės biografijos bruožai*. Vilnius: Mintis, 1990.
- EIDINTAS, Alfonsas. *Antanas Smetona ir jo aplinka*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013.
- JANUTA, Donatas. *Lietuviški takai*. Vilnius: Petro ofsetas, 2015.
- Lietuvai Vaduoti Sąjunga. *Lietuvių enciklopedija*. T. 16. Boston, 1958, p. 16–17.
- MERKELIS, Aleksandras. *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*. New York: ALTS leidinys, 1964.
- SKIRIUS, Juozas. JAV lietuvių ideologinių srovių suartėjimas 1940 06 15–10 15: *Lietuvai gelbėti tarybos* įkūrimas. *Istorija*, 2012, t. 87, Nr. 3, p. 25–38.
- SKIRIUS, Juozas. JAV lietuvių srovių telkimosi sunkumai ir prieštaravimai 1940 10 15 – 1941 05 15: nuo *Lietuvai gelbėti tarybos* iki *Amerikos lietuvių tarybos*. *Istorija*, 2013, t. 91, Nr. 3, p. 52–67.
- SKIRIUS, Juozas. Prezidento Antano Smetonos atvykimas į JAV 1941 metais ir išėvijos pozicija. *Lietuvos istorijos metraštis, 2010/2*, 2011, p. 77–91.
- SKIRIUS, Juozas. Prezidento Antano Smetonos pirmieji mėnesiai JAV 1941 metais: iš Niujorko per Vašingtoną į Čikagą. *Inveniens quaero. Ieškoti, rasti, nenurimti: mokslo straipsnių rinkinys, skirtas Lietuvos mokslų akademijos tikrajam nariui profesoriui habil. dr. Algirdui Gaižučiui 70-mečio proga*, sud. G. Blažienė, S. Grigaravičiūtė, A. Ragauskas. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2011, p. 682–683.
- Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*. Red. J. Puzinas ir J. P. Palukaitis. Chicago: ALTS leidinys, 1979.

THE FOUNDING OF THE ASSOCIATION FOR THE LIBERATION OF LITHUANIA BY AMERICAN-LITHUANIAN NATIONALISTS IN 1941

Summary

JUOZAS SKIRIUS

Historiography lacks a deep and thorough analysis of the Association for the Liberation of Lithuania (ALL), the American-Lithuanian organisation of nationalists (tautininkai), and yet its founding in 1941 marked the beginning of independent actions by American-Lithuanian nationalists and their relations

with the US government. Unfortunately, their efforts were undermined by their opponents (the Catholics and the socialists in particular), who expressed concerns regarding their agenda. Among the most notable claims were that the ALL duplicated the agenda of the Lithuanian American Council (LAC), and interfered in common interests during the Second World War.

The Soviet occupation of Lithuania in 1940 greatly encouraged different patriotic political groups (Catholics, nationalists and socialists) to combine their efforts and establish a common political organisation, the Lithuanian Rescue Council, which in 1941 was renamed the Lithuanian American Council. Unfortunately, the nationalists found it difficult to accept a common financing model and the dominance of the Catholic group, which led to friction within the organisation. Moreover, Antanas Smetona, the president of Lithuania, who arrived in the USA in 1941, received a cold and unfriendly welcome from the socialists and the Catholics. Consequently, this caused even greater dissatisfaction in the nationalist group, as they had hoped to work closely with the former president to help the occupied country. Therefore, Smetona became a unifying axis for the nationalists, and a reason for them to withdraw from the council.

It is no coincidence that the 1941 nationalist convention was held at Juozas Balčiūnas' summer house in Michigan: President Smetona was living there with his family. Soon the Tabor Farm became a nationalist hub, which united like-minded Lithuanian-Americans from Chicago to Brooklyn. The two-day convention was attended by 27 nationalist delegates, as well as other guests, including Jadvyga Tubelienė and the consul Petras Daužvardis. The event is also known for the founding of the ALL and the Information Bureau, as well as the establishment of the Lithuanian National Relief Fund, which brought together other smaller nationalist funds. The purpose of the fund was to collect donations not only from Lithuanians, but also from American citizens, to support Lithuania and its diaspora. The aforementioned organisations settled in Chicago in order to keep the balance between the patriotic left and right wings. Antanas Olis, a US-born lawyer, stood out as a new leader, and was elected head of all three organisations.

The participants in the conference at the Tabor Farm approved the ALL statutes, which defined the structure of the new organisation, its goals and agenda. The statutes also highlighted the aim of this nationalist organisation, which was not only to work with the Lithuanian diaspora, but also to establish relations with the political class in the USA. It was essential to inform them about recent developments in Lithuania, and to garner their support in order to restore Lithuania's independence. The main idea was to openly support the Lithuanian government, which was formed by local citizens rather than by foreigners.

Gauta 2021 m. kovo mėn.
Priimta 2021 m. gegužės mėn.

Juozas Skirius – humanitarinių mokslų daktaras, VDU profesorius, Lietuvių išėvijos instituto vyriausiasis mokslo darbuotojas. Mokslinių interesų kryptys: Lietuvių išėvijos politinė ir ekonominė veikla JAV XX a., Lietuvos ir JAV santykiai 1918–1940 m., Lietuvos atstovų JAV veikla 1940–1990 m.

Adresas: VDU Lietuvių išėvijos institutas, S. Daukanto g. 25, LT-44249 Kaunas, Lietuva
El. paštas: juozas.skirius@vdu.lt

PUBLIKACIJA

REGINA LAUKAITYTĖ

Lietuvos istorijos institutas

„REIKALAS GALI BAIGTIS GINKLUOTU PERVERSMU“: PAREIŠKIMAI LIETUVOS SSR MINISTRŲ TARYBAI DĖL KOLEKTYVIZACIJOS

Publikuojami du dokumentai – su kolektyvizacijos pradžia (1949 m.) ir patirtimi gyvuojant kolūkiams (1955 m.) susiję gyventojų skundai Ministrų Tarybai. Tai įdomūs informatyvūs istorijos šaltiniai, nušviečiantys Lietuvos kaimo gyventojų pastangas susitelkti ir protestuoti dėl juos užgriuvusių nelaimių, reakcija į pirmojo pokarinio dešimtmečio politinio klimato permainas. Kita vertus, šie šaltiniai demonstruoja režimo požiūrį į neparankų protesto „liaudies balsą“: dokumentų originalai tapo daiktiniais įrodymais baudžiamosiose bylose, persekiojant pareiškimus išdrįsusius parašyti žmones.

Pirmasis publikuojamas dokumentas – 1949 m. gegužės mėn. Širvintų apskrities Gailiūnų k. gyventojų pareiškimas Ministrų Tarybos pirmininkui, kuriame ne tik išreškiamas smulkiųjų žemdirbių nenoras tapti kolūkiečiais, bet ir pranešama, kad kolūkis kuriamas prievarta. Tai šaltinis apie Lietuvos tautinių mažumų – rusų sentikių bendruomenės – reakciją į kolektyvizacijos pradžią (beje, pora vyrų pasirašydami po rusų kalba surašytu pareiškimu savo pavardes užrašė lietuviškai; tarp pasirašiusiųjų – dvi moterys, savo nuomonę išreiškė ir pora neraštingų asmenų).

Protestuodami Gailiūnų k. gyventojai trumpam liko laisvi: vietos valdžios nepasitenkinimui, organizuojamas „Aušros“ kolūkis iširo. Tačiau neilgam – 1950 m. rudenį jie

vėl buvo priversti tapti kolūkiečiais¹. Šįkart valdžia ėmėsi prevencinių priemonių žmonių nepasitenkinimui užgniaužti. 1949-ųjų protesto „aktyvistai“ buvo bauginami, jų pareiškimą, saugumui paprašius, Ministrų Taryba perdavė Valstybės saugumo ministerijos (MGB) Tardymo dalies viršininkui².

Daugiau apie pareiškimo atsiradimo aplinkybes galima sužinoti iš 1951 m. gegužę suimto Gailiūnų sentikių dvasininko Jakovo Agafonovo baudžiamosios bylos medžiagos. Pareiškimas buvo pridėtas prie bylos kaip „antisovietinis, šmeižikiškas pareiškimas“, šio dvasininko antikolūkinės agitacijos įrodymas. Kaip raštingiausias ir autoritetingiausias rusų sentikių kaimo gyventojas jų prašomas J. Agafonovas surašė toliau publikuojamą dokumentą. 14-kai Gailiūnų k. gyventojų jį pasirašius ir sudėjus pinigų kelionei į Vilnių, su kitu pasiuntiniu jis nuvežė pareiškimą į Ministrų Tarybą. Ieškoti aukštų valdininkų jiedu nedrįso, paliko pareiškimą būdinčiam pareigūnui³. 1951 m. gegužę J. Agafonovas buvo suimtas, be kitų dalykų, apkaltintas ir „antikolūkine agitacija“, Vilniaus apygardos teismo nubaustas 10-ties metų pataisos darbų lageryje bausme⁴. Ją atliko lageryje, veikusiame tuometiniame Stalingrade, apie jo grįžimą į Lietuvą duomenų nėra; 1990 m. jis reabilituotas.

Antras publikuojamas dokumentas – beveik 400 nežinomos vietovės kolūkiečių pasirašyto pareiškimo Lietuvos SSR Ministrų Tarybai nuorašas. Juo ultimatyviai reikalaujama iki 1956 m. sausio 1 d. panaikinti kolūkius. Ne kurį nors vieną, kuriame gyvena protestuoti nutarę žmonės, bet visus – Lietuvoje atsisakyti kolūkinės santvarkos. Toks pareiškimas pats savaime buvo drąsus socialinis pareiškimas, su išdėstytais motyvais dėl kolektyvizacijos kracho, gresiančio bado ir „išmirimo“. Jis netgi baigiamas politiniu iššūkiu – grasinant ginkluotu perversmu.

Kaip galėjo atsirasti toks raštas vienai aukščiausių sovietų valdžios institucijų, kas ir kokių būdu 1955 m. išdrįso rinkti žmonių parašus po grasinimu imtis ginkluoto perversmo? Atrodytų, neįtikėtina, kad tokia iniciatyva nebuvo demaskuota ir nutraukta vos prasidėjusi. Kaip reagavo valdžia? Atsakymų į kylančius klausimus nedaug, bet trumpas dokumentas atveria platoką 1955 m. panoramą, yra iškalbingas postalininės epochos istorijos šaltinis – atspindi į kolūkius prievarta suvartų žmonių desperaciją dėl skurdo, tačiau demonstruoja ir gebėjimą prisitaikius prie sistemos kalbėti „liaudies balsu“. Pareiškėjai prisistato valdantiesiems kaip „Lietuvos varguomenė“, tvirtina entuziastingai

¹ 1951 04 21 Molėtų raj. Vykdomojo komiteto pirmininko Giedraičio „Pažymėjimas“, Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 58, b. 19715/3, l. 124.

² 1951 06 12 slapta Ministrų Tarybos reikalų vedėjo D. Petrylos raštas Lietuvos SSR MGB Tardymo dalies viršininkui pulkininkui Piotriui Soloidui, ten pat, l. 211-6.

³ 1951 05 31 liudytojo Petro Karpovo apklausos protokolas, ten pat, l. 74–75.

⁴ 1951 10 29 Vilniaus apygardos teismo nuosprendis, ten pat, l. 167.

sutikę sovietinę žemės reformą, nekvestionuoja žemės nusavinimo teisėtumo, įterpiamas parankus „žaibolaidis“ – Stalino citata. Nors pareiškimo originalo su parašais neturime (Ministrų Tarybos reikalų vedėjas jį persiuntė KGB pirmininkui⁵, t. y. ir šįkart inicijavo pasirašiusių persekiojimą), kolūkiečių pareiškimas parašytas argumentuotai, sklandžia kalba, tad jo autorius (ar autoriai / iniciatoriai), matyt, buvo išsilavinęs asmuo. Parašai greičiausiai rinkti ne viename kolūkyje, net jei jį pasirašė po kelis vienos šeimos narius.

Pareiškimas buvo surašytas 1955 m. vasarą, tad tai – jau kelerius metus trukusios destalinizacijos proceso pasekmė. Masinės represijos jau buvo pasibaigusios, pokario aktyvistai liejo apmaudą skunduose dėl „antisovietinių elementų“, „liaudies priešų“ amnestavimo ir grįžimo namo iš tremties vietų ir lagerių. Ore tvyrojo permainų nuojauta, kurias stiprino ir nauji veidai tų metų pradžioje pasikeitusioje SSRS vyriausybėje, Šaltojo karo retorikos įkarštis Vakarų Vokietijai tapus NATO nare. Publikuojamas dokumentas liudija – tikėtasi esminių sistemos reformų, bandyta paskubinti įvykius norima linkme. Lydraščių dėl pareiškimo persiuntimo LKP(b) CK, žemės ūkio ministrui archyvinėje byloje nėra, tad Ministrų Taryboje pareiškimas perskaitytas vien kaip grasinimas ginkluotu perversmu.

Sunku pasakyti, kurioje Lietuvos vietoje atsirado tokių drąsių pareiškėjų, koks buvo žmonių likimas „bylą“ perėmus KGB. Precedentai, biurokratijos subordinacija leidžia spėti, kad dokumentas iš Vilniaus buvo persiustas vietos saugumo skyriui, kuris identifikavo pareiškimo iniciatorių / iniciatorius, parašų rinkėjus, jie buvo patraukti atsakomybėn. Su „eiliniais“ pasirašiusiais greičiausiai tik vyko „profilaktiniai“ pokalbiai, jie galėjo teigti buvę suklaidinti, pasirašę tekstą įkalbėti, jo neskaitę, esą mažaraščiai ir pan. Dokumentuose nesant konkretaus vietovardžio, galime tik spėlioti, – duomenų apie tolesnius KGB veiksmus, tiriant maištingų kolūkiečių pareiškimą, paieška Lietuvos ypatingajame archyve prilygsta adatos ieškojimui šieno kupetoje.

Dokumentai publikuojami nekupiūruojant, paliekant pasitaikiusias rašybos klaidas. Pirmasis – rankraštis, publikuojamas originalo (rusų) kalba. Antrasis atspaudintas mašinraščiu, tai Ministrų Tarybos fonde išlikęs dokumentas – ne pirmas jo egzempliorius (pirmasis buvo išsiustas KGB).

⁵ 1955 08 26 slaptas Lietuvos SSR Ministrų Tarybos reikalų vedėjo D. Petrylos raštas KGB pirmininkui Kazimierui Liaudžiui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-754s, ap. 13, b. 532, l. 73.

1. Širvintų apskr. Gailiūnų kaimo gyventojų pareiškimas Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininkui (nedatuotas, bet Ministrų Taryboje gautas 1949 m. gegužės mėn. 23 d.; Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 58, b. 19715/3, l. 211-3 (dokumentas voke)

Председателю Совета Министров Л.С.С.Р. Товарищу (Палецкису)⁶ Гедвилусу⁷

Заявление

Мы нежеподписавшиеся граждане Гедройской вол. Ширвинтского уезда Пушалотской апилинки дер. Гайлюны весь наш десяти дворник заявляем и просим Председателя Совета Министров Л.С.С.Р. Товарища (Палецкиса) Гедвиласа освободить нас от принудительного колхозного строя⁸. Мы граждане имея земли от одного гектара до восьми самое высокое в единоличие мы с госпоставкой рассчитываемся полностью и вовремя, и мы желаем остаться по прежнему и обещаем рассчитаться полностью с Государством. Нас принудительном порядком приказывают идти. Приезжают и везут на собрание и держат целыми ночами и мучают что бы только подписались, но мы желаем остаться по прежнему в единоличие. В этом все и распишемся.

А. Карпов, Р. Толкачев, И. Карпов, N. Tolkačov, J. Tolkačovas, В. Казлов, А. Андреев, М. Антонова, Ф. Трофимов, Л. Григорьева, А. [neįskaitoma pavardė], А. Толкачев, за В. Толкачева, за негр[амотного] Ф. Карпова.

2. 1955 m. „LTSR kolūkiečių“ pareiškimas Ministrų Tarybai (Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-754s, ap. 13, b. 532, l. 74-75)

Nuorašas

LTSR MINISTRŲ TARYBAI
nuo Lietuvos TSR kolūkiečių

П а р е и š к и м а с

Mes žemiau pasirašę LTSR kolūkiečiai norime štai ką pareikšti: susikūrus Lietuvoje tarybų valdžiai mes, Lietuvos varguomenė, pradėjome gyventi gražesnę gyvenimą, nes buvo panaikintas išnaudojimas žmogaus žmogui. Buvo nu-

⁶ Čia ir žemiau pirmiausia buvo įrašyta Justo Paleckio pavardė, bet vėliau ji apskliausta, šalia kiek aukščiau įterpta Gedvilo. Matyt, pasitikslinta, kad tuo metu J. Paleckis ėjo ne Ministrų Tarybos, o Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko pareigas.

⁷ Taip tekste; turimas omenyje Mečislovas Gedvilas, jis 1946–1956 m. buvo Ministrų Tarybos pirmininkas.

⁸ Žodžiai *принудительного колхозного строя* originale pabraukti raudonu pieštuku.

versta buožių ir kitų išnaudotojų valdžia, ir mūsų gyvenimas pagerėjo, ką užsidirbome, tą galėjome ir valgyti.

Sekant kitų sąjunginių respublikų pavyzdžiu, Lietuvoje buvo sukurti kolūkiai. Mes, vargingieji žemdirbiai, galvodami, kad kolūkyje bus dar geriau gyventi, stojome į kolūkius. Tačiau pasirodė, kad Lietuvoje kolektivizacija yra netinkama. Kaip parodė daugiametė praktika, mūsų gyvenimas kolūkiuose diena iš dienos eina ir atrodo eis tolyn, blogiau ir blogiau. Kaip mes besistengiame, kaip bedirbame, bet vis labiau smunka žemės ūkis, o kartu ir mūsų pragyvenimo lygis. Dabar mūsų gyvenimas nusmuko iki tokio taško, kad niekaip nebeįmanoma gyventi. Mes dabar gyvename dar blogiau, negu buožinio išnaudojimo laikais. Ryšium su tuo mes reikalaujame:

- 1) panaikinti Lietuvos TSR kolūkius;
- 2) išdalinti kolūkiečiams esamą kolūkyje turtą ir inventorių;
- 3) išdalinti po lygiai visiems žemdirbiams kolūkiams priklausančią žemę.

Įvykdžius šias sąlygas mes visi tapsime lygūs, nes nebus turtuolių ir beturčių (visi turėsime lygiai žemės). Dirbant kiekvienam savo žemę, kuris daugiau dirbs, tas ir daugiau turės. Tada bus galima gyventi pagal drg. Stalino posakį: „Kas nedirba, tas nevalgo“. Pasirodo, kad Lietuvoje žemės ūkį pakelti galima tik tada, kada žemę dirba individualūs valstiečiai. Todėl mes to ir reikalaujame.

Šiuos viršminėtus reikalavimus mes reikalaujame įvykdyti iki 1956 metų sausio 1 dienos, nes tokioje padėtyje gyventi nebeįmanoma: gresia badas ir išmirimas. Priešingu atveju, mes imsime atatinamų priemonių. Reikalas gali baigtis ginkluotu perversmu. Mes negrąšiname, bet pareiškiame tai, kas gali įvykti.

Pareiškėjai:

(390 parašų)⁹

Nuorašas tikras:

⁹Dokumento nuoraše parašų nėra.

VLADAS SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

**„KELTI TARYBŲ VALDŽIOS AUTORITETĄ...“
DU RAŠYTOJO JONO ŠIMKAUS PRANEŠIMAI APIE PADĖTĮ
APSKRITYSE 1946–1947 M.**

2019 m. „Lietuvos istorijos metraštyje“ skelbtas rašytojo Jono Baltušio pranešimas „Apie tautinį klausimą Kaune“, adresuotas Kaziui Preikšui¹. Šį kartą publikuojami kiti du panašaus pobūdžio dokumentai: rašytojo, žurnalisto, partinio oficiozo „Tiesa“ vyr. redaktoriaus pavaduotojo ir Lietuvos SSR rašytojų sąjungos savitraščio „Literatūra ir menas“ vyr. redaktoriaus Jono Šimkaus „pranešimai“. Pirmąjį – ataskaitą apie kelionę po Marijampolės apskritį – rašytojas nusiuntė LKP (b) CK (dokumentas datuotas 1946 m. liepos 4 d.). Atrodo, kad pagrindinis J. Šimkaus kelionės tikslas buvo organizuoti ir telkti „tarybinius naujakurius“ (naujakurių suvažiavimai 1946 m. vasarą vyko visoje respublikoje. Valdžia į organizacinę agitacinę darbą įtraukė ir rašytojus). J. Šimkus ne tik padėjo organizuoti tarybinių naujakurių suvažiavimą Marijampolėje, bet ir skaitė pranešimus bei paskaitas apskrityje, taip pat atidžiai stebėjo vietos sovietinio aparato darbą, gyventojų nuotaikas. Savo įspūdžius rašytojas aprašė ataskaitoje.

Antrasis pranešimas adresuotas LKP (b) sekretoriui Antanui Sniečkui. Jis parašytas rinkimų į LSSR Aukščiausiąją Tarybą išvakarėse (1947 m. vasario 14 d.). J. Šimkus (kandidatas į deputatus) susitiko su Palangos miesto, Palangos bei Darbėnų valsčių gyventojais – „savo rinkėjais“. Pranešime fiksavo gyventojų problemas ir lūkesčius. Abu dokumentai įdomūs tuo, kad „neformaliai“ atspindi sovietinės Lietuvos provincijos

¹ V. S i r u t a v i č i u s, Dokumentas apie „tautinį klausimą“ Kauno mieste 1945 m. Rašytojo Juozo Baltušio „Pranešimas“ LKP(b) CK propagandos ir agitacijos sekretoriui Kaziui Preikšui, *Lietuvos istorijos metraš-tis. 2019. 1*, 2019, p. 189–192.

kasdienybę. To, ką pastebi rašytojas J. Šimkus, nerasi oficialiuose dokumentuose, partinių organų ataskaitose ar nutarimuose. Štai kaip rašytojas apibūdino Marijampolės miestiečių „nuotaikas“:

Kokia dvasia viešpatauja Marijampolėje, galima pastebėti nuėjus į kapines. Žemaitės ir Petro Armino kapai apleisti, o buržuazinių veikėjų, tariamos „nepriklausomybės“ kovotojų ir kunigų kapai išpuošti pavyzdingiausiai, net nacionalistinės vėliavos spalvos spalvuotais akmenėliais išdėstytos ant kapų. Klerikalų įtaka mokinių tarpe labai didelė. Bažnyčia sekma-dieniais „dirba“ keliom pamainom, į ją eina visų mokyklų mokiniai.

Apskritai J. Šimkus abiejuose dokumentuose neretai labai kritiškai atsiliepė apie vietos sovietinį ir partinį aparatą: savo pareigų neatlieka, į gyventojų poreikius nereaguoja ir neretai smurtauja. Vėl „vaizdelis“ iš Marijampolės apskrities:

Partorgai valsčiuose neturi nuolatinio kontakto su apskr. komitetu, susigyvena su demoralizuojančia buožiška aplinka ir labai nutolsta nuo partijos linijos. Pav. Gudelių valsč. partorgas drg. Rudvalis labiau sugyvena su buožemis, nei su biedniokais. Igliskėlių valsč. partorgas drg. Bendoraitis ne tik nesugeba surasti kontakto, bet kelia pasipiktinimą savo elgesiu. Pav. drg. Bendoraitis areštavo žmogų, uždarė namo rusyje ir pareiškė: „Kol nepasižadėsi pastatyti šnapso butelį, tol neišeisi iš rūšio“.

O štai kaip J. Šimkus LKP (b) vadovui A. Sniečkui aprašė Darbėnų valsčiaus „įdomybes“. Rinkimų į LSSR Aukščiausiąją Tarybą metu Darbėnuose buvo „likviduota kriminalinių banditų gauja“ (be kita ko, apiplėšusi ir rašytojo tėvą), kurią sudarė „arba liaudies gynėjai, arba milicininkai“. Žmonės džiaugėsi, kad plėšikai sugauti, tačiau nerimaudami klausinėjo: „Ko vertas milicijos viršininkas /juo Darbėnuose yra drg. Ražkovas/ kurio žinioj buvę žmonės beveik visi pasidarė banditais?“ Pasakojimą A. Sniečkui rašytojas baigė minoriškai: „O tas Ražkovas tebesėdi savo vietoj ir dabar, tarytum niekur nieko neatsitiko.“

J. Šimkus buvo lietuvių rašytojas ir, žinoma, „partijos žmogus“. Vietos vykdomųjų komitetų pirmininkų ir partijos sekretorių kritika jo pranešimuose buvo neatsitiktinė „kritika vardan kritikos“. Rašytojo teigimu, apskrityse sovietų valdžią būtina atnaujinti kadrais, kurie keltų vietos gyventojų pasitikėjimą. Šią mintį J. Šimkus ir stengėsi įteigti pranešimuose A. Sniečkui ir LKP (b) CK. Nežinia, kaip partinė vadovybė reagavo į rašytojo pastabas ir vietos valdžios kritiką. Vis dėlto galima manyti, kad J. Šimkaus analizei ir išvadoms iš esmės pritarė – 1948 m. J. Šimkus tapo LSSR rašytojų sąjungos pirmininku.

Abu dokumentai saugomi Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyriuje, Jono Šimkaus fonde: F 57 – 1290 (l.1–8) ir F 57 – 1443 (l.1–5). Mašinraštis, kalba netaisyta.

1.

LKP (b) CENTRO KOMITETUI

**Jono Šimkaus, siūsto į Marijampolės apskritį
P R A N E Š I M A S**

Į Marijampolę atvykau š. m. birželio 16 d. ir grįžau birželio 29 d. Suorganizavau, dalyvavau ir pranešimą padariau Liubavo valsčiaus tarybinių naujakurių susirinkime birželio 20 d. (dalyvavo 180 naujakurių – visi) ir dalyvavau tokiaame pat susirinkime Sasnavos valsčiuje birželio 21 d. Birželio 24 d., padariau pranešimą Kultūros namuose Marijampolėje inteligentams apie Niurnbergo procesą. Birželio 26 d. miesto teatre inteligentams padariau pranešimą apie tarptautinę Tarybų Sąjungos padėtį. Padėjau suorganizuoti birželio 27 d. Marijampolės apskrities tarybinių naujakurių suvažiavimą, jame dalyvavau ir padariau valstiečiams pranešimą apie tarptautinę padėtį. Birželio 23 d. dalyvavau Iglėškėlių valsč. Iglankos progimnazijos moksleivių išleidimo akte. Birželio 26 d. dalyvavau Marijampolės berniukų ir mergaičių 8-tosios klasės išleidžiamuosiuose istorijos egzaminuose.

Trūkumai ir klaidos žemės komisijų darbuose

Liubavo ir Sasnavos ataskaitiniuose tarybinių naujakurių susirinkimuose valstiečiai išskėlė visą eilę žemės komisijų darbo trūkumų.

Liubavo valsčiuje:

Raketijos apyl. buožė Simas Kraipavičius turėjo 34 ha žemės. Vykdam tarybinę žemės reformą fiktyviškai žemę pasidalino su sūnumi Juozu, o žemės komisija tai toleravo. Klaida neatitaisyta. Daug naujakurių skundžiasi dėl netikslaus žemės padalinimo ir prievolių uždėjimo. Liubavo apyl. naujakuris Puzeras gavo aktą 10 ha, o žemės, apmatavus, rasta 8 ha. Būdviečių apyl. naujakuris Tanskis turėjo savo 4 ha, dar gavo 10 ha, dokumente įrašyta 15 ha, o prievolės uždėtos nuo 21 ha nors žemė tik III ir IV rūšies. Saulėgrąžų apyl. naujakuris Blaudžiūnas gavo 10 ha realybėje, dokumente 15 ha, o prievolės nuo 19 ha. Tos pat apylinkės raudonarmiečio tėvas Černiauskas aksčiau turėjo 4 ha gavo papildomai 4,5 ha, prievolių reikalaujama nuo 15 ha (III ir IV rūšies žemė.) Būdviečių apylinkėje Kailiukaitis turėjo 2 ha, gavo 13 ha, bet 3 ha iš jo paskiau paėmė ir atidavė kitam, o dokumente įrašyta 15 ha. Ryšium su tom klaidom, valstiečiai prašo apmatuoti sklypus ir ištaisyti dokumentus. Liubavo valsč. Žemės komisija fondu paėmė 9 arklius, o išdalino 7, paėmė 11 [2] 11 karvių, o išdalino 8. Skirtumas dingęs. Trūksta kažkur dingusių: 6 plūgų, 4 drapakų, akėčių, 4 rogių, 1 kuliamos mašinos, 4 maniežų, 1 akselinės ir 3 pjaunamų mašinų. Dalinant gyvą ir negyvą inventorių nėra dokumentuose gavėjų

parašų, nėra parašų sėklą gaunant. Valstiečiai prašo padaryti reviziją, surast išėkvotojus ir juos nubausti (pirmuoju žemės komisijos pirmininku buvo Bielskis, irgi naujakuris.) Liubavo valsč. žemės paimta į fondą 1779,89 ha, o išdalinta 1384,78 ha. Lieka nenaudojamos žemės 273,31 ha, o skirtumas paimtas į pasienio zoną. Būdviečių apyl. naujakuris Parulis Bronius nurodo, kad greta jo gyvena vokiečių Gustavas Nebakeris, kuris 1941 m. kovo 14 d. repatrijavo į Vokietiją, o 1942 m. vėl grįžo į Liubavo valsč. Žemės komisija ir jam davė žemės kaip naujakuriui. Jis dabar skleidžia antitarybinius gandus. Bet tuo pat metu 5 kiti naujakuriai viešai pareiškia, kad Nebakeris vokiškosios okupacijos metu jiems padėjęs, nes išgelbėjęs juos nuo išvežimo į Vokietiją. Nebakeris atrodo gudrus, nes sugebėjo sutelkti aplink save šalininkus, o tai, kad vokiečių fašistų laikais įstengė kai kam padėti, rodo, jog jis turėjo įtaką vokiečių okupantų tarpe, nors pats tvirtina, kad jis 17 mėnesių sėdėjęs konclageryje „už komunizmą.“ Liubavo valsč. 48 naujakuriai neturi arklų.

Sasnavos valsčiuje: Subačiškio kaime Tobačinskas gavo 7 ha iš buožės Jankausko ūkio, bet sklypas neatmatuotas ir buožė tebeskriaudžia naujakurį. Buožė Puceta, 56 ha savininkas, banditų pagalba, nuo savo atrėžtos žemės nuvijo visus naujakurius, o su valsčiaus žemės ūkio vedėju Kavaliausku susitaręs (už kyšius) apsidirbo ir apsisėjo visą 56 ha plotą. Kavaliauskas tebesėdi savo pareigose (valsčiaus partorgu yra drg. Butkus). Sasnavos apyl. naujakuris Mikalavičius gavo nurodymą pasiimti iš buožės Bartininko perteklinę kiaulę, bet buožė kiaulės nedavė ir ji liko buožės ūkyje. Daugelis naujakurių nusiskundė, kad jie negalėję pasiimti iš buožių perteklinių gyvulių, ir buožės juos tebevaldo, o vietos valdžia tai toleruoja. Dokumentuose įrašyta, kad naujakuriams išdalinta 20 akselinių mašinų, o susirinkime nebuvo nė vieno valstiečio, kuris mašiną būtų gavęs. Nendrinų k. naujakuris Baltaitis sakosi negavęs jokio gyvulio, o komisijos dokumente įrašyta duota karvė. Salemos Būdos kaimo naujakurė Justė Skučienėnė pareiškė gavusi karvę, arklį ir 2 žąsis, o dokumentuose įrašyta tik viena karvė. Pentupių k. naujakuris Juozas Banionis buvo buožės Naginionio išvytas iš gauto ūkio ir atimti visi gyvuliai. Valsč. vyk. komitetas buožės teroristinį aktą toleravo.

Dėl to, kad valsčiuje buvo pataikaujama buožėms, nekovojama griežtai, dėl to, kad Sasnavos valsčiuje buožinis banditizmas pasireiškė nepaprastai smarkiai (valsčiaus ribose banditų nužudyti 56 žmonės, iš jų 13 naujakurių ir 10 liaudies gynėjų), daug naujakurių laikinai atsisakė nuo gautos žemės. Žemės komisijos visai nesutvarkyta dokumentacija, pridaryta labai daug klaidų, sėklų dalinimas vykdytas pagal simpatijas, nėra išdavimo dokumentų. Valstiečiai prašo padaryti reviziją, ištirti, kur [3] dingo daug fondu paimtų daiktų ir gyvulių. Skųstis į valsčių naujakuriai ėjo dažnai, bet jokių skundų raštų neįteikė. Valstiečių nuotaika tokia, kad, girdi, „teisybės vistiek nesurasi“.

Kiti trūkumai ir klaidos Liubavo ir Sasnavos valsčiuose.

Liubavo valsč.: Tik 35 tarybiniais naujakuriams duota statybinės medžiagos, maždaup po 5 kūb. metrus, o buožėms duota po 30–40 kūb. metrų. Valsčius yra baisiai vokiečių sugriautas, statybinių medžiagų reikia skirti didesniais kiekiais ir naujakuriams*. Paskolos suteikta tik 84 ūkiams – 168.000 rub. Valstiečiai paskolų nepaprastai prašo. Valsčiuje yra labai didelis duonos trūkumas, biedniokai valgo vikių duoną juodą kaip žemę, bet ir jos yra labai mažai. Daugelis prašo juos paremti bent tuo, kad galėtų gauti valdiška kaina nusipirkti miltų ir kad gautų rudens sėjai grūdų. Padėtį reikia smulkiai iširti ir sunkioje būklėje esantiems biedniokams padėti. Buožės pieną stato labai menkai ir valsčiaus aktyvas griežtai iš jų nereikalauja. Buožės sabotuoja mokesčių mokėjimą. Kovų apyl. buožė A. Širvinskas nesumokėjo 2179 rub., J. Asipavičius 3341 rub., V. Gura- vičius 2124 rub. ir daugybė kitų. Žmonės išvežė nustatytą išvežti medžių ir akmenų nor- mą, bet niekas jiems už tai nesumokėjo. Priklašama, kad, girdi, „valdzia apgaudinėjanti, pažadanti, o neištesianti“. Tai Kelių Valdybos ir Miškų Ministerijos didelis apsileidimas. Jei nebus atlyginta, tolimesnius panašius uždavinius bus neįmanoma įvykdyti.

Beveik visas valsčius yra be mokyklų ir skaityklų, bet jas statyti ir įruošti nesiren- giama. Nėra jokio kultūrinio gyvenimo, spauda gaunama tik per 10 dienų kaime ir dėl to menkai skaitoma. Niekas neragina spaudą užsisakyti. Liubava tebėra be telefono ryšio ir neturi radijo taško. Vietos kooperatyvas veikia labai blogai, bendradarbiauja dažniausiai tik su buožėmis. Trąšas gauna išimtinai tik buožės, nes jie per savo agentus kooperaty- ve sužino trąšų gavimo laiką, o kai naujakuriai ateina – trąšų jau nebėra. Nėra nė vieno gyvulio kergimo punkto, nėra pieninės. MANP² yra per 20 kilom. nuo valsčiaus ir visai naujakuriams nepadedą. Naujakuriai prašo punktą įsteigti arti prie jų žemių. Milicijos pareigūnais nesiskundžiama, o kariniu daliniu naujakuriai patenkinti, nes jis davė 22 ar- klius naujakuriams pavasario darbų laukuose metu. Yra nemažai aktingų naujakurių, bet partorgas (Janulevičius) nesugeba juos įtraukti į darbą. Silpnas vyk. kom. pirm-kas (Ka- jokas), neturi autoriteto. Miestelyje yra vienintelė įmonė – lentpiūvė, kurios savininku kaip buvo, taip ir dabar tebėra Č. Ramanauskas, nors nominališkai lentpiūvė priklauso apskrities pramkombinatui. Lentpiūvėje vykdoma daug neteisėtumų. Valsčiuje, ypač bie- dniokų tarpe, dideliu autoritetu naudojasi naujakuris Birštonas, kuris geriau tiktų į vyk. komit. pirmininkus, kaip dabartinis Kajokas.

Sasnavos valsčiuje: visame valsčiuje dar yra 56 bearkliai naujakurių ūkiai. Sasnavos MTS naujakuriams gana rimtai padėjo. Stotis apsivaliusi || [4] nuo buožiško elemento ir liaudies priešų dabar veikia neblogai. Yra 44 darbingi arkliai ir 11 traktorių, iš kurių dirba

* Ranka įrašyta o ne buožėms.

² Mašinių arklių nuomojimo punktas.

tik 6. Naujakuriai nusiskundė, kad 70 kg. grūdų už 1 ha apdirbamą pavasarį esą perdaug. Valsčiuje yra daug buožių, kurie išpardavė ir išnaikino gyvulius, kurie buvo užrašyti kaip pertekliniai ir turėjo atitekti į žemės komisijos fondą. Vartotojų kooperatyvas veikia blogai. Jis turi Barštinės kaime „pagalbinį ūkį“, kuris yra užmaskuotas kooperatyvo vadovų dvaras. Ūkyje buvo 5 karvės ir 2 kiaulės, kurios kooperatyvo pirm. Šidlausko teigimu, buvusios banditų pagrobtos. Bet valstiečiai sako, kad tai tik Šidlausko suktybių užmaskavimas, nes karvės „išplėštos“ kaip tik tuo metu, kai reikėjo padėti duoti pieną. Iš susirinkimo buvo matyti, kad darbo valstiečiai turi daug ir įvairių nusiskundimų, bet valsč. vykdomasis komitetas menkai į juos tereaguoja. Būtina atleisti, o gal ir teisti, žemės skyriaus vedėją Kavaliauską, kuris eina išvien su buožėmis. Man teko jį sutikti Igliaukoje raitą nepaprastai puikiu arkliau ir jau girtą. Jis atėjo į Igliauką iš Sasnavos per miškus, kur yra banditų ir kur beveik kiekvienas tikras tarybinis žmogus apšaudomas. Bet Kavaliauskui tas kelias nepavojingas. Dėl to ir manau, kad jis turi ryšius su buožiniais banditais. Tik dėl to, kad valsčiuje dar stipriai siaučia buožinis teroristas, yra 565 ha žemės, kurios iki šiol dar niekas neima. Obelinių apylinkėje yra pieninė, kurios vedėjas varė sabotazą tuo būdu, jog sekmadieniais nepriiminėjo pieno. Valstiečių prasiskolinimas valstybei didelis iš buožių pusės. Pav. 30 buožių valstybei nesumokėję 1944–45 m. m. 104.000 rublių.

Propagandos ir agitacijos darbo trūkumas.

Apskrities partijos komiteto propagandos ir agitacijos skyriuje yra duomenų, jog visoje apskrityje esą 412 agitatorių. Bet tai tik popieriuje. Pav. Liubave užrašyta 16 agitatorių. Kai patikrinau – radau: Juozas Juškevičius už 10.000 rub. išaikvojimą jau prieš metus pasodintas į kalėjimą, du asmens persikėlę kitur gyventi, o lentiūvės vedėjas Ramanauskas, įtrauktas į agitatorių tarpą, agituoja tik prieš tarybų valdžią. Iš 16 žmonių tik du asmens maždaug tinką savo paskirčiai, bet visai nežino ką jiems daryti. Jokių agitatorių seminarų nedaroma, jokių pasikalbėjimų su jais nepravedama. Propagandos ir agitacijos sekretorius drg. Morkūnas labai doras ir rūpestingas žmogus, bet lėtas, šiame darbe nesumanus, menko išsilavinimo ir perdaug užverstas įvairiu darbu. Nesugeba apaugti aktyvu. Drg. Romanovičiaus instruktažas drg. Morkūnui buvo didelė ir reali parama. Jo pavaduotoja drg. Nadzerateliova – paviršutiniškas, biurokatiškas žmogus, nesugebanti visai įsigilinti į vietos sąlygas, nesugebanti ir organizuoti. Tai pramanytų ir įsivaizduotų faktų registratorius. Propagandos ir agitacijos skyrius labai mažą kontaktą teturi su inteligentija, kurios Marijampolėje yra daug. Dažnai sakoma, kad „tai ne mūsų žmonės“, o padaryti „mūsų žmonėmis“ nieko nedaroma. Aš susidūriau [5] su inteligentais ir man atrodo, kad ten per trumpą laiką galima turėti didelį aktyvą iš inteligentų tarpo. Apskrityje įsteigtos 9 politinės mokyklos prie valsčių partorgų. Jas tariamai lanko 172 žmonės,

bet tikrumoje jų nelanko net pusė užsirašiusių. Paskaitų lygis labai žemas. Marijampolėje yra geras teatro pastatas ir aktorių kolektyvas. Kaip pastatas, taip ir kolektyvas labai menkai panaudojami propagandos reikalams. „Tiesos“ išplatinama apie 5000, vadinasi visas kontingentas. Apskritis laikraštis „Naujas kelias“ nepaprastai silpnai vedamas. Jis visai neaktualus ir mažaraštiškas. Red. Janulevičius labai silpnas savo pareigose (arba dirba be noro), o sekretorius Gaisrys taip pat laikraščiu mažai domisi. Partijos komitetas laikraščiu nevadovauja ir tokiu būdu labai silpnina savo įtaką masėse. Laikraštis neturi jokių savo korespondentų. Spaustuvė yra visai gera, turi naują linotipą ir dvi geras plokščias mašinas. Yra gera elektros srovė. Tokioje spaustuvėje galima būtų leisti dviejų puslapių dienraštį. Spaustuvė prieinama ir pašaliniais, vadinasi, ir priešams. Be to, joje dirba dar ir vienuolės. Spaudos žodis į kaimą nueina labai pavėluotai, per 10 dienų. Ar begali būti didesnio apsileidimo faktas, kaip tai, kad Krosnoje apie drg. Kalinino mirtį buvo sužinota tik 10 dienų praslinkus po jo mirties. Į Igliškėlius laikraščiai pristatomi tik 2 kartus per mėnesį, nors iš Marijampolės iki Igliškėlių tik 12 klm. Koks yra ryšių apsileidimas matyti iš šitokio fakto. Apskritis Kultūros namai pasiuntė Igliaukos skaityklos tarnautojams algas už vasarį ir kovą – kovo mėnesį – paštu, bet dar gegužės mėnesį tarnautojai „per paštą“ tų algų nebuvo gavę ir gavo tik birželio mėnesį. O nuo Marijampolės iki Igliaukos yra tik 20 klm. Bet švietimo skyrius taip pat nekontroliuoja to, kas ir kaip dirbama Igliaukoje. Todėl viešoji skaitykla ten paversta karčiama ir pasilinksminimų vieta. Progimnazijoje viešpatauja reakcinga dvasia. Pav. keturklasių išleidimo akte buvo deklamuojamas Janonio eilėraštis „Kritusiems karžygiams“, kuris kalba apie „miškuose kritusius karžygius“ ir kad „kada nors už tuos kritusius karžygius bus atkeršyta.“ Susirinkusieji eilėraštį sutiko su nepaprastais plovimais. Tai Janoniu užmaskuotas būdas kalbėti apie fašistinius banditus. Reakcija išnaudoja kiekvieną legalų dalyką, kuris galėtų pakelti nacionalistiškai banditines nuotaikas. Su tuo pačiu faktu teko susidurti ir Marijampolės gimnazijų mokinių saviveiklos pasirodyme. Marijampolės švietimo skyrius boikotuoja gimnazijų pastangas įsigyti naujų knygų, neskiria reikalingų pinigų. Užtat bibliotekoje nėra visai naujų tarybinių knygų. Visi mokytojai nusiskundžia, kad jie užsisakė „Tarybinę mokyklą“, bet šiais metais jie dar negavo nė vieno numerio. Tai tikras pasityčiojimas. Moksleiviai yra palikti be jokios tarybinės spaudos, jei neminėti „Tiesos“, kurią retasis moksleivis teskaito. Marijampolėje vienuose senuose rūmuose sugrūstos dvi gimnazijos (37 klasės su 1250 mokinių.) Pamokos vyksta prieš piet ir po pietų. Dėl tokio susigrūdimo pamokos tęsiasi 25 min. ir tai labai apsunkina gerai išeiti nustatytą programą. || [6] Yra buv. Marijonų gimnazijos rūmai, kuriuose dabar gyvena pasieniečiai kariai. Jeigu pasieniečiai galėtų persikelti į kitas patalpas arba į Kalvariją, kur patalpų būtų pakankamai buvusiose kareivinėse (jos dabar išmuštais langais stovi tuščios), o viena gimnazija galėtų persikelti į tuos patuštintus rūmus, Marijampolės inteligentai, pirmiausia mokytojai ir mokiniai, būtų labai dėkinga partijai ir vyriausybei. Ir

mano išmanymu, tai labai svarbus dalykas. Visai tokia pat padėtis Liubavo valsč. yra su Raketijos prad. mokyklos patalpomis, nors pasieniečiai galėtų persikelti į Danelevičiaus visai tinkamą namą ir jau vien dėl to, kad tas pilietis teismo nubaustas už kontrabandą ir yra 17 ha savininkas.

Partinės organizacijos trūkumai.

Marijampolės apskr. partinė organizacija visumoje dirba labai nepatenkinamai. Naujas apskr. komiteto sekretorius drg. Bakevičius yra energingas, sumanus ir partinę liniją tvirtai vykdamas žmogus. Bet jam dabar sunku atitaisyti drg. Naudžiūno paliktus trūkumus. Ryšiai su masėmis vis dar tebėra labai silpni. Antrasis komiteto sekretorius drg. Čiudakovas yra kabineto žmogus, nemėgstas kritikos ir nejautrus gyvenimo iškeliamiems klausimams. Jo stalo stalčius pilnas labai svarbių įvairių įstaigų raštų, kuriems neduodama eiga ir nedaromi jokie sprendimai. Iš jo kalbos, pasakytos komiteto partinių darbuotojų susirinkime, buvo galima padaryti išvadą, kad drg. Čiudakovas pats nežino, kas šiuo metu Marijampolės apskrityje svarbiausia partinei organizacijai. Todėl ir vadovavimas iš tokio draugo pusės negali duoti organizacijai naudos. Apskritis komiteto vadovaujant draugai per daug užsikrovę tarybinių ir kitokių organizacijų darbu, užuot iš tų organizacijų daugiau reikalavę ir jas kontroliavę. Nemaža organizacijos narių dalis ne tik nemoka lietuvių kalbos, bet nežino buržuazinės Lietuvos praeities, jos struktūros ir, konkrečiai, buržuazinių partijų ir srovių Marijampolės apskrityje. Svarbiausias trūkumas yra tas, kad vadovaujant draugai orginstruktorius į valsčius siunčia be jokių konkrečių uždavinių, tik su kurio nors vieno skyriaus uždaviniais, o sugrįžusius iš valsčių niekas netikrina ir nekontroliuoja. Tokiu būdu orginstruktoriai (drg. Novikovas) išvažiuoja į Kauną, užuot važiuavę į valsčius, ir ten išgyvena po 10 dienų, o skirto darbo nedirba. Orginstruktorių kadrai nesukomplektuoti (reikia 16, o yra tik 5). Partorgai valsčiuose neturi nuolatinio kontakto su apskr. komitetu, susigyvena su demoralizuojančia buožiška aplinka ir labai nutolsta nuo partijos linijos. Pav. Gudelių valsč. partorgas drg. Rudvalis labiau sugyvena su buožėmis, nei su biedniokais. Igliskėlių valsč. partorgas drg. Bendoraitis ne tik nesugeba surasti kontakto, bet kelia pasipiktinimą savo elgesiu. Pav. drg. Bendoraitis areštavo žmogų, uždarė namo rūsyje ir pareiškė: „Kol nepasižadėsi pastatyti šnapso butelį, tol neišeisi iš rūsio“. Partorgus || [7] irgi retai, kas tekontroliuoja, arba instruktuoja. Didelis trūkumas, kad Cukraus fabrike iki šiol nėra partinės organizacijos ir fabriko darbininkų jėgos beveik nepanaudojamos politiniame masiniame darbe. Apskr. komiteto kadro skyrius gerai daro, kad rūpinasi kitų įstaigų kadrais, bet bloga, kad nesirūpina paties apskrit. komiteto ir net savo skyriaus kadro sukomplektavimu. Iki šiol labai menkai buvo naudojama „nepaprastosios penkiukės“ pasitarimais. Iki šiol aiškiai jaučiamas tikro bendradarbiavimo

trūkumas tarp VRM ir SRM apskrities skyrių viršininkų ir pačių organizacijų. Silpnai vykdomas liaudies gynėjų kompletavimo uždavinys.

Nepakankamai ir negriežtai iki šiol partinė organizacija kovojo su revoliucinio teisingumo nuostatų laužymu. Pav. apskr. vykd. Komiteto pirmininko pavaduotojui drg. Seriožinui vadovaujant buvo išdrabstytas didelis kiekis turto, paimto iš Kazlų Rūdos valsčiuje represuotų liaudies priešų. Dalį turto pasiėmė jis pats ir valstybei neatlygino. Kai kuriuos gyvulius atidavė penkiaasmenių įstaigų „pagalbiniam ūkiams“, kas lygu turto išdovanojimui geriems pažįstamiems. Ir partinė organizacija tinkamai nereagavo į drg. Seriožino elgesį.

Apibendrinant Marijampolės apskr. partinė organizacija turi keturius pagrindinius trūkumus: 1) Atitrūkimas nuo masių, 2) Nutolimas nuo partijos klasinės politikos kaime, 3) Silpnas organizatorinis darbas ir 4) Kontroliavimo trūkumas.

Ispūdžiai

Marijampolės miestas, vokiškųjų okupantų sugriautas svarbiausia 1941 metais, jau dviems metams praslinkus po išvadavimo, nerodo jokių atsistatymo žymių. Yra namų, kur tereikia menko remonto, stiklų languose, ir dėl to namas negyvenamas. Apkopsajunga atrodo užteršta verslininkais ir prekyba veikia labai blogai. Duona kepama labai bloga, nors grūdai gaunami geri. Apskr. vykd. komiteto finansų skyriuje sėdi arba neišmanėliai, arba kenkėjai, nes iki šiol apskritis skolinga valdžiai arti 8 milijonų rublių. Finansų skyrius tiesiog globoja buožes, nes kai teismas nutaria už skolas išparduoti buožės inventoriaus dalį, finansų skyrius kai kada grąžina teismo nutarimą ir prašo išieškojimą nimiti, nes, girdi, iš aprašyto turto neįmanoma išieškoti reikalinga suma. Švietimo ir kultūros skyrius taip pat dirba su dideliais trūkumais. Kultūros namai nesirūpina pirkių skaityklų organizavimu, o dargi skaityklas uždaro (taip buvo Liubavo valsč. Saulėgražų apyl.). Kultūros namų direktorius poetas Jasiūnas daugiau rūpinasi kaip uždirbti iš apyvarton leidžiamo sunkvežimio, o ne kaip sustiprinti kultūrinį veikimą kaime. Medicinos įstaigos neaprūpinamos minimaliausia aparatūra ir medikamentų kiekiais. Ligoninė labai gera, bet personalas netarybiškas, atšakus tarybiniais žmonėms.

Kokia dvasia viešpatauja Marijampolėje, galima pastebėti nuėjus į II [8] kapines. Žemaitės ir Petro Armino kapai apleisti, o buržuazinių veikėjų, tariamos „nepriklausomybės“ kovotojų ir kunigų kapai išpuošti pavyzdgingiausiai, net nacionalistinės vėliavos spalvos spalvuotais akmenėliais išdėstytos ant kapų. Klerikalų įtaka mokinių tarpe labai didelė. Bažnyčia sekmadieniais „dirba“ keliom pamainom, į ją eina visų mokyklų mokiniai.

Spekuliantiškasis turgus Marijampolėje klesti. Pilna kiaulių, sviesto, mėsos ir kitokių gėrybių, baigiant amerikoniškais cigaretais. Ten gyvena ir „dirba“ įžymi Marijampolės miesto gyventojų dalis.

Labai gerą įspūdį daro Cukraus fabriko statytojai (direktorius partijos kandidatas Žukauskas). Fabrikas statomas iš nieko, visi darbininkai iki vieno dirba su entuziazmu ir pasiryžę Spalio sukakčiai fabriką paleisti, jeigu bus gautos reikalingos kai kurių mašinų dalys. Tai kol kas vienintelis šviesus taškas atkūrimo darbe Marijampolėje.

Jaunimo tik maža dalis įtraukta į komjaunimą. Komjaunimas nepaima į savo rankas vadovavimo sportui, kuris gali jaunimą padėti sutraukti į komjaunimo organizaciją. Mieste yra gera sporto salė, bet ją laiko užgrobusi grūdų paruošos agentūra. Partijos komiteto atsakingiems darbuotojams, kurie buvo nuėję pas grūdų paruošos apskrityje agentūrą drg. Baranovą, ji atsakė: „tos salės nematysit taip pat, kaip kiaulė nemato savo ausų.“ Ta pati agentūra turi savo žinioje ir miesto prekybos halę. Sveikatingumo sumetimais ir toji halė būtinai reikalinga prekybai.

Mieste, o ypač valsčiuose, vyksta nepaprastai didelis girtavimas, laisvas ir niekieno nepersekiojamas samagono varymas. Girtauja partiniai bei milicijos darbuotojai. Nuo to neatsilieka ir TSRS Aukščiausios Tarybos deputatas Ambrazevičius, kuris, tarp kitko, apskrities tarybinių organų nepanaudojamas organizaciniams ir kitiems reikalams.

Bėdniokų, ypač tarybinių naujakurių, nusistatymas prieš buožes ir jų palaikomus banditus yra labai ryžtingas. Naujakurių apskrities suvažiavime, be jokio organizacinio ir agitacinio paruošimo iš anksto, buvo nepaprastai stipriai pasisakyta prieš buožes ir nacionalistinius banditus. Suvažiavime buvo labai griežtai ir teisingai kritikuotas tarybinės vietos valdžios įstaigos: žemės komisijos, vykdomieji komitetai, prekybos įstaigos. Naujakuriai visu griežtumu užakcentavo reikalą sudaužyti buožes sabotaznikus ir jų palaikomus banditus. (Suvažiavimo aprašymas atspausdinamas „Tiesoje“).

1946.VII.4

Vilnius

2.

DRAUGUI SNIEČKUI

Iš susitikimų su rinkėjais

Kaip kandidata[s] į deputatus nuo Darbėnų rinkiminės apylinkės per 7-ias dienas apvažiavau Palangą ir Darbėnų valsčių, daugumą kaimų šešiolikoje vietų susitikdamas su rinkėjais.

Slegiantį įspūdį padarė Palanga – mūsų respublikos geriausias kurortas. 1944 metų vėlyvą rudenį, tuoj po to, kai Tarybinė Armija išvadavo Žemaitiją, man atsilankius Palangoje skaudu buvo žiūrėti į eilę karo metu sunaikintų pastatų. Bet Palangos kurortas nuo karo palyginti mažai tenukentėjo. Dabargi Palangos kurorto teritorija atrodo lyg po

žemės drebėjimo. Visa eilė gražiausių vilų visai baigiama griauti, draskyti ir sukūrenti. Tai nedovanotinas barbarizmas. Jei tai būtų kurioj nors kitoj respublikoj, kas nors turėtų už tai skaudžiai atsakyti.

Kas gi Palangos kurorto pastatus griaua? Valsčiaus ir miesto vykdomųjų komitetų pirmininkai tvirtina, kad tai daro įgulos kariai, o iš įgulos vadovų pusės nurodoma, kad tai daro vietos gyventojai. Suprantama, kad tai daro vieni ir kiti. Jokios apsaugos kurorte kol kas nėra. Gyventojų priekaištai dėl kurorto pastatų naikinimo buvo labai skaudūs ir sunkiai paaiškinami, nes karo jau nėra, tvarka turi būti. Deja, tos tvarkos Palangoje labai trūksta.

Palangos, kaip kurorto atstatymu reikia skubiai ir labai rimtai susirūpinti. Palanga turi tapti ne tik respublikiniu, bet ir sąjunginiu kurortu. Atstatymo darbams vietoje trūksta darbininkų, o įvažiavimą jų sunkina pasieninė zona. Šiame reikale reiktų darbininkams sudaryti lengvatų. Jau dabar kurorte reikia įvesti sargybą, kuri kliudytų toliau griauti pastatus.

Reikia iš Palangos kurorto ribų iškelti kariuomenės įgulą – lakūnus, kurių aerodromas yra gana toli /apie 6 kilometr./ už Palangos. Iki įgulos kariai iš kurorto nebus iškelti, Palanga netaps II [2] ne tik sąjunginiu, bet ir respublikiniu kurortu. Dalis karių /vyresnių laipsnių/ galėtų gyventi Palangos miestelyje, kur yra nemaža gerų pastatų, tereikalaujančių nedidelio remonto. Likusioji dalis gali pasistatyti barakus prie aerodromo. Iš kurorto teritorijos reikia iškelti visus „ūkelius“, su kiaulėmis, karvėmis ir gausiomis malkų atsargomis namuose. Visa tai teršia kurortą ir didina gaisro pavojų. Smetoniškoje Lietuvoje Palangos kurortas buvo pilnas buržuazinių kiaulių, bet natūralių kiaulių ir karvių ten jau nebebuvo.

Kurorto direktoriumi dabar paskirtas ukrainiečių kilmės demobilizuotas karys drg. Čiumokas. Daro energingo ir sumanaus darbuotojo įspūdį. Jo dėka jau atremontuotos trys didelės vilos, kuriose įvestas ir apšildymas. Galima priimti poilsininkus ir žiemos metu. Bet tai tik mažytė pradžia. Su vietos gyventojais direktorius, atrodo, nelabai tesugyvena, nes kurorte dirbti reikalingus žmones kviečiasi iš kitų respublikų, o nepritraukia vietos gyventojų. Vietos tarybų valdžia ir gyventojai labai gerai atsiliepė apie pasieniečių dalinį, stovintį Palangoje. Jis disciplinuotas ir daugely atvejų padeda vietos gyventojams. Vietos tarybinė valdžia, ypač drg. Aksionaitis, perdaug užsikrėtę nuotaikomis, nepalanikiomis įgulai, o patys nerodo reikalingo aktingumo. Kartais pasireiškia perdėtas nacionalinis jautrumas. Šiaip jau Aksionaitis daro labai sąžiningo tarybinio žmogaus įspūdį.

Palangoje yra labai gera /buv. Tiškevičiaus/ plytinė ir aukštos rūšies molis. Plytinė priklauso Kretingos apskr. pramkombinatui. Tos plytinės krosnyje ir dabar tebeguli 60.000 išdegtų plytų. Pasiteiravus, kodėl jos čia guli, Kretingos apskr. vykd. komiteto pirmininko pav. drg. Mikėnas atsakė, kad nėra kur plytų dėti. Ir ateinančią vasarą plytų visai nesiruošiama gaminti, nėra tam ir kadru. Tai visiškas pramkombinato vadovybės apsilaidimas. Visa Lietuva sugriauta, o jie neturi kur plytų dėti. Vietos gyventojai prašo statybinės medžiagos, bet jiems plytos neparduodamos. Palangos plytinę reikia paleisti į darbą.

|| [3] Man būnant Palangoje gyventojai skundėsi, kad jie jau daugiau kaip 2 savaites negauna duonos /kalba eina apie tuos, kurie turi teisę duoną gauti/. Dėl to kalta Kretingos grūdų paruošų organizacija, kurios toks apsileidimas panašus į sąmoningą gyventojų pjudymą prieš tarybų valdžią. Kalta ir Palangos vietos tarybinė valdžia, prileidusi prie tokios negerovės nesignalizavusi Ministrų Tarybai arba partijos Centro Komitetui.

Neduodama druska ir degtukai nei Palangos, nei Darbėnų valsčiuje. Čia kooperatyvų vadovybės kaltė. Tuo tarpu po 200 rub. centnerį druskos galima pirkti pas spekuliantus kiek nori. Tai gyventojai rėžia tiesiog į akis, tik spėk klausytis.

Palangos pajūrio žvejai nusiskundžia, kad jiems niekas nepadeda ir jais nesirūpina. Kuterių* jie neturi. Žvejybos ministerija iš jų tenorinti žuvų, o jiems nieko neduodanti. Taip man sakė Būtingės žvejai. Šventosios uostas visai apleistas, neišvalytas, net laivukai į jį nebeįstengia įplaukti. Šventojoje nėra jokios įmonės žuvims sudoroti. Tuo tarpu Šventoji jau yra beveik miestelis, su eile gerų /dabar pūstuojančių/ mūrinių pastatų, su geležinkelio šaka, einančia per Darbėnus. Čia yra puiki vieta žuvų apdirbimo ir laivukų statymo bei remonto įmonėms sukurti. Kai kurie žvejai nusiskundė, kad jiems neleidžiama žvejoti, jeigu jie viso laimikio neatiduoda trestui, o atiduoda pagal nustatytą normą. Jie sako:

– Juk jūroje žuvies yra be galo. Mes normą atiduodame. Tai Valstybė juk daugiau gaus jei mes žvejosime, negu kad mes nežvejosime. Jie prašo lengvatų, kad ir jiems liktų tam tikra dalis žuvies.

Darbėnų valsčiuje, Kašučių kaime gyventojai prašė štai ko:

Ten yra tarybinis ūkis /buvęs Genčių dvaras/. To ūkio žemės kai kur perkertamos vietos valstiečių sodybų. Dabar tarybinio ūkio vadovai jau grasina, kad jie nuvarys gyventojus nuo jų sodybų ir žemę prisijungs prie tarybinio ūkio. Tai elektrizuojančiai veikia gyventojus, ypač jei tarybinio ūkio vadovai ne lietuviai. Todėl atrodo, kad ta nauda, kurią tarybinis ūkis turės savo žemę sujungęs, || [4] neatsvers tos didelės žalos, kuri pasidarys priešiškos propagandos ir dargi mums palankių žmonių šnektų pasekmėje, ypač jei toks pertvarkymas palies mažažemių sodybas. Tas atlyginimas, kuris valstiečiams bus išmokėtas, aišku, nepadegs faktinųjų išlaidų ir kai kurie valstiečiai gali tikrai pasijusti tarybų valdžios nuskriausti.

Pasieninėj zonoj, taigi Palangos ir Darbėnų valsčiuose, šiuo metu vyksta pasportizacija. Darbėnų valsčiuje, Vaineikių kaime, yra net kelios dešimt vyrų, kurie buvo išgabenti karui pasibaigus į Tarybų Sąjungos gilumą /kaip jie sako – į Uralą/, bet nebausti ir bylos jiems nesudarytos. Jie grįžo atgal iš Šalies gilumos ir apsigyveno savo tėviškėse. Milicijoje jie užsiregistravo, jų niekas netardo ir niekuo nekaltina, bet dabar jiems neišduodami pasai. Tatai juose sudaro netikrumo jausmą ir dargi gali pastūmėti prie nusikaltimų. Pra-

* Turėjo būti *katerių*.

šau į tai atkreipti dėmesį. Gal tai yra tik vietos administracijos sauvalės pasireiškimas, kaip gyventojai sakė „bekono norėjimas.“

Rinkimų į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą kampanijos metu Darbėnuose buvo likviduota kriminalinių banditų gauja iš 8 asmenų. Jie visi buvo arba liaudies gynėjai, arba milicininkai. Tos gaujos dalyviai labai skaudžiai 1946 metų vidurvasarį apiplėšė ir mano tėvuką – Šimkų Joną atėmė visus drabužius, radijo aparatą, apavą ir kitus dalykus. Kai banditai buvo susekti, gyventojai labai apsidžiaugė, bet jie sako:

– Ko vertas milicijos viršininkas /juo Darbėnuose yra drg. Ražkovas/ kurio žinioj buvę žmonės beveik visi pasidarė banditais?

O tas Ražkovas tebesėdi savo vietoj ir dabar, tarytum niekur nieko neatsitiko. Gaujos buvimą susekė ne Ražkovas. Banditus vertėtų teisti viešai, kad gyventojai pajustų valdžios teisingumą.

Didelis sunkumas išneprasmingos sudarytos valstiečiams ryšium su miško medžiagos ir kuro išvežimu. Valstiečiai mišką ir kurą turi || [5] vežti po 20–24 kilometrus /iš Vaineikių miško iki pat Kretingos/. Tuo tarpu mišką galima vežti 7–10 kilm. iš Vaineikių miško iki Darbėnų gelež. stoties, o iš čia geležinkeliu. Gyventojai visai pagrįstai tokiu kankinimu skundžiasi.

Gyventojai iš tikrųjų laukia, kada nauji deputatai padės jiems nugalėti kai kurias nepagrįstas kliūtis. Nuo kiekvieno pagerinimo ar trūkumo pašalinimo kils ne tik deputato, bet ir tarybų valdžios autoritetas.

14. II. 1947

Vladas Sirutavičius – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas. Mokslinių interesų kryptis – vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tiltu g. 17, Vilnius, LT-01101

El. paštas: vladas.sirutavicius@istorija.lt

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Леонід Тимошенко. **Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.).** Дрогобич: Коло, 2020. – с. 796. ISBN 978-617-642-432-1.

Pastarųjų dešimtmečių istoriografija rodo, kad Vilnius sulaukia nuolatinio neslūgstančio tyrėjų dėmesio. Įvairiais aspektais Vilnių kalbina miestų, kultūros, literatūros, meno istorikai ir, žinoma, archeologai¹. Vilnius svarbus ir reikšmingas ne vienos tautinės ar konfesinės bendrijos atstovams, tad savo dėmesiu Lietuvos sostinę apdovanoja įvairių šalių tyrėjai. Pastaruju metu, ko gero, stipriausią rezonansą ir dėl novatoriškos prieigos, ir publikacijos anglų kalba sukėlė amerikiečių istoriko Davido Fricko monografija, skirta XVII a. Vilniaus gyventojų sociotopografiniam portretui². Pastaraisiais metais ir ukrainiečių istorikai pradėjo „atrasti“ Vilnių kaip ir savo, ir baltarusių tautai ypač svarbų centrą, stovintį Vakarų ir Rytų kryžkelėje. Geriausiai tokį susidomėjimą įrodo monografija, skirta Vilniaus Švč. Trejybės šventovės ir vienuolyno istorijai, pasirodžiusi ir lietuvių, ir ukrainiečių kalbomis³. Tai gražus abiejų šalių istorikų bendradarbiavimo pavyzdys. Tam

¹ Kaip antai: M. Paknys, *Vilniaus miestas ir miestiečiai 1636 m.*, Vilnius, 2006; J. Tauber, R. Tuchtenhagen, *Vilnius: Kleine Geschichte der Stadt*, Köln–Weimar–Wien, 2008; D. Beauvois, *Wilno: polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*, Wrocław, 2010; J. Niedźwiedz, *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retoryczna organizacja miasta*, Kraków, 2012; G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, Vilnius, 2010; O. Valionienė, *Viduramžių Vilniaus erdvės evoliucija (XIII a. vidury – XVI a. pirmas ketvirtis)*, Vilnius, 2019; R. Jonaitis, I. Kaplūnaitė, *Senkapis Vilniuje, Bokšto gatvėje. XIII–XV a. laidosenos Lietuvoje bruožai*, Vilnius, 2020.

² D. Frick, *Kith, kin, and neighbors: communities and confessions in seventeenth-century Wilno*, Ithaca, 2013. Taip pat žr. *Wilnianie: żywoty siedemnastowieczne*, opracował, wstępem i komentarzami opatrzyl D. Frick, Warszawa, 2008.

³ *Kultūrų kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas: Kolektyvinė monografija*, Vilnius, 2017; *На перехресті культур. Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі*, за редакцією А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса, І. Скочиляса, Львів, 2019.

tikru mastu šio bendradarbiavimo tęsiniumi galime laikyti Leonido Timošenkos monografiją, skirtą Vilniaus rusėnų religinei kultūrai. Autoriaus susitelkimą ties Vilniumi galime drąsiai vertinti kaip bandymą atskleisti ir įpavidalinti „Kijevo krikščionybės“ tradiciją jos lokaliame variante (*києво-руська релігійно-культурна традиція*, p. 7–8). Prie šio koncepto plėtotės daug prisidėjo ne laiku iš mūsų tarpo pasitraukęs prof. Ichoris Skočylias (1967–2020), recenzuojamą monografiją galime vertinti ir kaip jo inicijuotos tyrimų krypties tęsinį.

Recenzuojamos knygos struktūra – tradicinė. Ją sudaro įvadas, aštuoni skyriai, išvados ir priedai. Įvade eksponuojamas teorinis modelis, parodantis autoriaus šio tyrimo vietą kitų tyrėjų (N. Jakovenkos, F. Sysyno, J. Delumeau, J. Kłoczowski, U. Eco ir kt.) apibendrinamojo pobūdžio tyrimų kontekste. Istoriografinė pasirinktos problematikos apžvalga pateikia plačią panoramą, leidžiančią susidaryti pakankamai ryškų bendrą vaizdą, kaip į Vilnių buvo žiūrima, kaip jo istorija buvo tiriama visų pirma iš rytų slavų (rusų, ukrainiečių, baltarusių) istoriografinių pozicijų. Gausus, kūrybiškas, reprezentatyvus rėmimasis kitų autorių darbais lydi L. Timošenko verčiamą vagą nuo knygos pradžios iki pabaigos. Pastaraisiais dešimtmečiais gyvename istoriografinės produkcijos pertekliaus sąlygomis, manding, nepaprastai gausi ir reprezentatyvi bibliografija bus ypač naudinga kaip tik Lietuvos tyrėjams, kuriems dėl faktiškai įvykusios Vakarų ir Rytų takoskyros nėra paprasta su(si)žinoti, kas vyksta tuose Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos istoriografijų dirvonuose, kurių kultivavimas vienaip ar kitaip veikia tam tikrų LDK fenomenų bendresnį vertinimą. Toks pavyzdys – visų pirma bažnytinės unijos klausimas, kuriam, kaip kontekstiniam, L. Timošenko skyrė ypač daug dėmesio (p. 49–149), pažymėdamas graikų veiksnio sudarant Bresto bažnytinę uniją tolesnių tyrimų svarbą (p. 53, 56), akcentuodamas bažnytinės vienybės idėjos gyvybingumą Kijevo metropolijoje XV–XVI a. (p. 79–80). L. Timošenko įtikinamai kritikuoja vis dar gają teoriją apie itin gilų stačiatikių Bažnyčios nuosmukį LDK ir Lenkijos žemėse XVI a. (p. 94, 96, 130, 134–135, 144–145). Šiaip jau vieno krikščionybės tipo keitimas kitu yra neblogai žinomas iš Vakarų Europos viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų religinės kultūros tyrimų, kuriuose, pabrėžtina, vengiama pernelyg griežtai priešpriešinti laiką „iki“ ir „po“⁴. Tad nors šiame kontekste toks požiūris nebūtų didelė naujovė, LDK arealo krikščionybės tyrimuose jis vis dar yra gana reikalingas, nes iki šiol tokia prieiga vis dar nėra pakankamai sistemingai taikyta nei ilgos trukmės, nei plačios geografinės erdvės aspektu. Taip pat norisi pritari

⁴ Nepakankamos pažinties su Vakarų Europos istoriografija pasekme galime laikyti keistą pasažą apie „supuvusią Romos katalikybę“, nuo kurios XVI a. šalin bėgo civilizuota protestantiškoji Europa (p. 148). Priešnuodžiu tokiam kategoriškai vienpusiškam požiūriui gali būti, pavyzdžiui, J. B o s s y, *Christianity in the West: 1400–1700*, Oxford, 1985; E. D u f f y, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England c. 1400–c. 1580*, New Haven–London, 1992.

ir kaip didelį privalumą pažymėti L. Timošenko pastangas stipriai reliatyvizuoti požiūrį į katalikų–stačiatikių, unitų–stačiatikių santykių LDK konfliktinį pobūdį, kuriam pamatus paklojo carinės Rusijos istorikai. Vietoj konflikto ir tarpusavio priešiškomą absoliutinančio požiūrio L. Timošenko siūlo pažintiniu atžvilgiu kur kas vertingesnę tarpusavio konkurencijos prieigą (p. 544). Būtent katalikų–stačiatikių, unitų–stačiatikių konkurencijos koncepcija (p. 558) leidžia adekvačiau paaiškinti, kodėl ir kaip vyko fenomenalus rusėnų religinės kultūros virsmas: nuo pasyvios, menkai išsilavinusios ir silpnai savo tapatybę artikuliuojančios gyventojų masės iki visais šiais atžvilgiais savo pirmtakus pranokstančių unitų ir stačiatikių bendrijų. Tiek katalikų, tiek vėliau unitų mesti iššūkiai ypač stipriai suaktyvino Vilniaus stačiatikius, todėl svarbiausiomis juos telkusioms organizacijoms – Švč. Trejybės vienuolynui (stačiatikių iki 1597 m.) ir Šv. Dvasios brolijai – L. Timošenko skyrė daug dėmesio, pateikdamas tekstus, gerai atspindinčius šių institucijų ištirtumo lygį (p. 151–173 ir 173–207). Autorius pakankamai įtikinamai pagrindžia Šv. Dvasios unikalų poziciją visos *Slavia Orthodoxa* kontekste (p. 207). Mano supratimu, naujų šaltinių paieška bei griežčiau struktūruotas šios stačiatikių organizacijos tyrimas (iki pat XVIII a. pabaigos) atskleistų ne vieną įdomų Vilniaus ir vietinių Lietuvos stačiatikių LDK laikotarpio istorijos puslapį. Unitų ir stačiatikių vidaus ir tarpusavio santykių istorija XVII a. pirmoje pusėje daugiausia nušviečiama per politinės istorijos ir šiek tiek per kultūros istorijos prizmę (p. 327–402). Ypač pažymėtini kruopštūs, detalūs, išsamūs autoriaus tyrimai, skirti rusėniškai Vilniuje spausdintai literatūrai. Jis pateikia savotišką šios literatūros katalogą su išsamiais komentarais. Įdėmiam skaitymui pasirinkęs Hipatijaus Potiejaus Bresto unijos apologijai skirtą veikalą (1597; p. 235–326) ir Leono Kreuzos pomirtinę panegiriką Juozapatui Kuncevičiui (1625; p. 453–523), L. Timošenko atliko pavyzdinį hermeneutinį tyrimą, pagrindžiantį mintį apie aukštą Vilniuje kurtos rusėniškos raštijos lygį (teologiniu, retoriniu, poleminiu ir kt. aspektais)⁵. Tokią pačią mintį iliustruoja ir stačiatikių Leontijaus Karpovičiaus ir Meletijo Smotrickio kūriniai, jau ir anksčiau sulaukę atidaus tyrėjų dėmesio. Tokių tyrimų visuma, senosios raštijos turinio eksponavimas šiuolaikine mokslo kalba tarsi kviečia iš naujo perskaityti, tirti ir perprasti kitus vis dar nepakankamai išnagrinėtus ir unitų, ir stačiatikių kūrinius. Pažymėdamas, kad Vilniuje XVI a. sukurta / paskelbta spausdintos rusėniškos literatūros daugiau nei visuose kituose Kijevo metropolijos centruose kartu sudėjus⁶, L. Timošenko vėlgi pateikia dar vieną konkretų įrodymą, pagrindžiantį tezę apie itin didelę Lietuvos sostinės svarbą Rytų slavų

⁵ Bresto unijos apologijos tekstas skelbiamas šioje knygoje pagal vienintelį mūsų dienas pasiekusį šio veikalų egzempliorių, saugomą Rusijos mokslų akademijos bibliotekoje Sankt Peterburge (p. 579–604).

⁶ Л. Тимошенко, *Руська релігійна культура...*, с. 232 (vien iki XVI a. pabaigos 62 kūriniai), p. 38 (iš viso 126 kūriniai). Tiriamo laikotarpio rusėnišką religinę kultūrą reprezentuojančių išlikusių ir neišlikusių veikalų sąrašas pateikiamas p. 605–612.

pasauliui. Rusėniško, lietuviško, lenkiško, vokiško, žydiško, totoriško ir kt. tautinių bendrijų Vilniaus įvaizdžio lyginamajam tyrimui pravers ir L. Timošenkos atrasta tema apie Vilnių kaip Dievo gelbstimą miestą (*Богоснацаемий град*). Savo daugelį metų trukusių tyrimų eigoje autorius tarsi pakeliui surinko duomenis, rodančius, kad šiuo bizantiškos kilmės epitetu XV–XVII a. pirmoje pusėje buvo apdovanoti 32 LDK ir Ukrainos miestai (p. 531–532). „Dievo gelbstimu miestu“ Vilnius pirmą kartą pavadintas 1509–1510 m. stačiatikių Bažnyčios sinodo, įvykusio Vilniuje, dokumentuose. Be abejo, tai viena iš Vilniaus sakralizavimo stačiatikių terpėje apraiškų, palyginti dažnai pasitaikiusių iki XVI a. pabaigos (p. 538). Nors jau iš aukščiau esančių eilučių galima nujauti, bet pravartu ir aiškiai pažymėti, kad L. Timošenko yra labai gerai susipažinęs praktiškai su visais žinomas nagrinėjamos temos šaltiniais ir literatūra. Dauguma jo teiginių yra faktiškai tikslūs ir patikimi. Per šimtus puslapių besitęsiančiame dėstyme tik vienoje kitoje vietoje galime aptikti stipresnio prieštaravimo vertų teiginių. Kaip antai, jis keletą kartų mini, kad Vilniaus Aušros vartų Dievo Motinos paveikslas – tai iš pat pradžių buvusi stačiatikių ikona (p. 19, 167). Tokia nuomonė atspindi carinės Rusijos istorikų nepagrįstus teiginius, į kuriuos šiuolaikiniai meno istorikai rimtai nebežiūri⁷. (Vakarietiški Aušros vartų Dievo Motinos paveikslo bruožai matomi ir lengvai atpažįstami ir „neginkluotai“ religinės dailės mylėtojų akiai.) Taip pat reikia pažymėti, kad sąlyginė XVI–XVII a. rusėniško Vilniaus būtį nušviečiančių šaltinių gausa neturėtų sudaryti įspūdžio, kad juos lengva interpretuoti. Vieną iš tokių probleminių sričių kuria Vilniaus stačiatikių Šv. Dvasios brolijos stauropigijos (autonomijos, tiesioginio pavaldumo Konstantinopolio patriarchui) ir apskritai jos ryšių su Rytų stačiatikių Bažnyčios hierarchais klausimai. Oponuodamas ankstesnės istoriografijos teiginiams, L. Timošenko labai abejoja, ar XVII a. trečiojo dešimtmečio pradžioje dar buvo pripažįstamos Vilniaus stačiatikių brolijos prerogatyvos (p. 385–386). Esą pagrindą tokioms abejonėms kelia tai, kad Vilniaus brolija nepaminėta patriarchų Timotiejaus, Kirilo Lukario ir Teofano raštuose. Kaip tik todėl reikia atkreipti dėmesį į Kirilo Lukario 1626 m. Lvovo stačiatikių brolijai išduotą privilegiją, kurioje Vilniaus stačiatikiai yra įvardyti kuo aiškiausiai⁸. Šis epizodas tebūnie mums priminimas, kad vykdant istorinius tyrimus svarbu ne tik patys šaltiniai ir jų paviršiuje glūdinti tekstinė informacija, bet ir dokumentų funkcionavimo anos epochos visuomenėje ypatybės.

Paskutinį tiriamosios dalies skyrių L. Timošenko paskyrė lyginamajam rusėnų religinės kultūros apmąstymui, tiek jos santykio su katalikybe, tiek jos ryšio su Rusijos stačiatikybe kontekste. Nors santykiai su Lenkijos katalikiškos kultūros versija buvo įtempti, rusėnų religinę kultūrą jie akivaizdžiai praturtino. Tai patvirtina joje pasirodę nauji religinės literatūros žanrai (katechetinė literatūra, pamokslai, panegirikos ir kt.), kuriems neat-

⁷ Daugiau apie tai žr. M. K a ł a m a j s k a - S a e e d, *Ostra brama w Wilnie*, Warszawa, 1990.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 129, оп. 1, № 495, л. 1, 2.

sirado vietos perdėm sustabarėjusioje Rusijos stačiatikių religinėje kultūroje. Joje ribotų inovacijų šaltiniu kaip tik ir buvo LDK stačiatikių kultūrą reprezentuojantys asmenys ir kūriniai. Šiais ir kitais pastebėjimais L. Timošenko ir prisideda, ir atveria naujus langus diskusijai apie Rytų apeigų krikščionių kultūros daugiavariantiškumą, kuris mūsų dienomis įgyja papildomo aktualumo matant akivaizdų autokratinės ir bažnytinės valdžios suaugimą mūsų dienų Rusijoje.

L. Timošenkos knyga – tai solidi monografija, įnešanti svarų indėlį į rusėniškos kultūros pažinimą. Už tai jam skirta prestižinė Tarptautinio Ivano Franko fondo premija (2021). Šioje knygoje gerai dera dvi perspektyvos. Joje Vilnius matomas tarsi ir iš vidaus, ir iš išorės. Vilniaus rusėniškas „vidus“ nušviečiamas daugiausia per jame atsiradusius rašytinius kūrinius, kurie vertinami plačiame „išoriniame“ Kijevo metropolijos kontekste. Per šią knygą byloja rusėniška Vilniaus dvasia. Pabaigai norėčiau pažymėti, kad Leonido Timošenkos knyga kuo puikiausiai demonstruoja nuo konfesinių ir tautinių įtampų, aistrų bei prietarų laisvos istoriografijos pavyzdį. Ir dėl tokio savo atvirumo, ir dėl gerai įvaldyto istorinio tyrimo bei istoriografinės refleksijos meno L. Timošenkos knyga gali labai praversti mezgant dialogą ir su praeities epochose gyvenusiais žmonėmis, ir su mūsų dienų įvairių šalių ir „mokyklų“ istorikų bendruomenėmis bei pavieniais tyrėjais. L. Timošenkos knyga – tai Vilniui būdingo dialogo kultūros pavyzdys, realizuotas mokslinės istoriografijos terpėje.

Darius Baronas
(Lietuvos istorijos institutas)

Česlovas Laurinavičius. **Lietuvos su Klaipėda ir Vilniumi genezė. Anglų ir rusų „Didžiojo žaidimo“ Baltijos aspektas.** Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2020. – 455 p. ISBN 978-609-8183-82-5.

Pirmiausia noriu paminėti kelis įdomius faktus, susijusius su recenzuojama knyga. 1919 m. sausio 10 d. Lietuvos vyriausybei neseniai persikėlus iš Vilniaus ir vos apsi-pratus Kaune, ministras pirmininkas Mykolas Sleževičius pirmininkavo posėdyje svarstant Prekybos ir pramonės ministro J. Šimkaus siūlomą Lietuvos suartėjimo su Anglija klausimą. Tvirtinta, kad Lietuva turėtų tapti Anglijos protektoratu, nes visos šalys Anglijos protektorate eina ne atgal, o pirmyn. Per šimtą metų su rusais mes nuėjome daugiau atgal nei pirmyn¹.

Padėtis tikrai buvo bloga, jei svarstyti tokie dalykai. O dar prie tos vos kvėpuojančios Lietuvos valstybės norėjo prisijungti 30 Rytų Prūsijos lietuvių atstovų (Lietuva to norėjo dar labiau ir tokias idėjas skatino), 1919 m. sausio 9 d. pasirašiusių kreipimąsi į Antantės valdžią ir JAV prezidentą Woodrową Wilsoną ir išsiuntę jį į Paryžių, nes „Su lenkais mes nenorime nieko bendro. Mes geidaujame stiprios, tvirtos ir didžios Lietuvos valstybes su Vilnium už vyriausį miestą“².

Tokie raštai buvo itin reikalingi Lietuvos delegacijai prie Paryžiaus taikos konferencijos motyvuojant gyventojų norą būti Lietuvos sudėtyje. Po pusmečio, 1919 m. rugpjūčio 15 d., pirmininkaujant ministrui pirmininkui M. Sleževičiui, vyriausybės posėdyje ir vėl svarstytas Anglijos protektorato klausimas. M. Sleževičius pažymėjo, jog norint nepriklausomybės, reikia apsiginti nuo visų priešų, bet tam būtina svetimos valstybės pagalba:

Turime pagalbos ieškoti svetimose valstybėse, pirmoje eilėje Anglijoje. Susidėję su Anglija pakilsim kitų valstybių akyse, kurios taip pat bus priverstos skaitytis su mumis. Vidaus reikalų ministras P. Leonas sutinka, jog kito kelio nėra. Lietuvos padėtis be galo sunki.

¹ *Lietuvos vyriausybės 1918–1920 metų posėdžių protokolai*, t. I: 1918 m. lapkričio 9 d. – 1919 m. spalio 4 d., sud. A. Eidintas, R. Lopata, Vilnius, 2018, p. 160–162.

² Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 923, ap. 1, b. 149, l. 156–159.

Balsuojant už anglų protektoratą buvo septyni balsai už (ministras pirmininkas, švietimo ministras J. Tūbelis, J. Šernas, J. Paknys, S. Kairys, prekybos ir pramonės ministras prof. J. Šimkus ir P. Leonas), keturi susilaikė (susisiekimo ministras V. Čarneckis, teisingumo ministras L. Noreika, žemės ūkio ir valstybės turtų ministras A. Stulginskis ir finansų ministras J. Vileišis). Už suteikimą Anglijai koncesijų (geležinkelių, telegrafo linijų, Klaipėdos uosto ir Nemuno) devyni buvo už, du – prieš (J. Vileišis, V. Čarneckis)³.

Kodėl taip noriai iš dalies buvo aukojama nepriklausomybė ir svajota apie Anglijos protektoratą? Į tokias istorijos mįsles ir bandoma atsakyti naujame Česlovo Laurinavičiaus tyrime, kuriame atskleista plati diplomatinių veikslių skalė chronologiškai ilgu laikotarpiu, surasta įsivaizduojama Rusijos ir Didžiosios Britanijos *ašis*, kaip rusų ir britų politikos visuma, veikusi Lietuvą iki 1920 m. pabaigos. Šie metai autoriaus išskirti kaip nepaprastai svarbūs, kai anglai, pabandę ieškoti savo vietos Baltijos šalyse, pasitraukė, perleisdami jau Sovietų Rusijai dorotis su naujagimėmis valstybėmis. Šioje knygoje vystoma idėja – kaip rytinėje Europos dalyje visuomeninė raida įgavo etnosocialinį vektorių, prie kurio derinosi arba ne – kaip kas suprato ir galėjo – pradedant didžiosiomis valstybėmis su jų strategijomis, ir baigiant eiliniu valstiečiu kur nors ties Dubysa, Vysla ar Dniepru. Autorius, matyt, vadovaujasi stoikų principu *Ducunt volentem fata, nolentem trahunt* (Kas neina kartu su likimu, tą likimas tempia paskui save).

2020 m. birželio 11 d. Lietuvos istorijos institute vykusiame knygos pristatyme Č. Laurinavičius pažymėjo, kad pagrindinė jo knygos tezė – lietuvių tautą „sukonstravo“ ne rusai, o rusai ir anglai, kad rusai nėra priešai – tik palaikant santykius su jais reikia pusiausvyros, kurios ne kartą nesilaikyta. Tame pačiame pristatyme kalbėjęs dr. Vladas Sirutavičius pažymėjo, kad Č. Laurinavičius savo knygoje vykusiai pagauna politikos niuansus, turi savo požiūrį. Ir su tuo reikia sutikti. Visų pirma autoriui (iš pažiūros gana lengvai) paklūsta dideli archyvinių dokumentų klodai ir plati naudota literatūra, kurios paskiri tomai, kaip sako pats autorius, kartais atsako tik į labai siaurus klausimus. Ko tekste daugiau – geopolitikos ar istorijos, atsakymas aiškus: geopolitikos daugiau pirmojoje dalyje, tačiau jau nuo Georgo Sauerweino veiklos, jo ir aušrininkų sąlyčių neginčijamai pradeda dominuoti istorija (ir įdomumas). Tyrimas yra naujas dėl to, jog Lietuva, įtaka jai apžvelgiama kaip Lietuvos su Vilniumi ir Klaipėda prasme, nors jau knygos pradžioje Č. Laurinavičius pažymi, kad nė viena *ašis* nematė tokios, ar matė tik su Vilniumi, ar tik su Klaipėda, o kas dar blogiau – Lietuva vis tiek buvo matoma kaip „sezoninė“ valstybė, kuri kažin ar išsilaikys apskritai.

Savo pasakojimą autorius pradeda dar XVIII a. Jis apžvelgia Austerlico mūšio, Vienos kongreso sprendimus, 1830–1831 m. sukilimo kontroversijas ir Krymo karo epizodą, 1863 m. sukilimo temą ir net krizę dėl Bulgarijos 1876–1878 m. Tačiau įdomiausias

³ Lietuvos vyriausybės 1918–1920 metų posėdžių protokolai, p. 511–514.

mums yra „Aušros“ projekto epizodas ir G. Sauerweino veiklos tarp lietuvininkų aprašymas. Jame autorius išvelgia britų ranką. Jau čia paaiškėja, kokią sudėtingą tyrimą teko atlikti Č. Laurinavičiui – atradus aiškiai neįrėmintą britų–rusų *ašį*, tiksliau, – jų poveikių srautus, jo tekste dažnai pereinama į abiejų ašies narių politikos aptarimą ir poveikį, pvz., Davido Lloydo George'o ir Vladimiro Lenino pozicijų dėl Lietuvos aptarimą, arba jų įgaliotų asmenų veikų su Lietuva nagrinėjimą.

Įdomiausia mums ir plačiausiai knygoje aptariama XX a. pradžia, kai *Ašis* bando stumti Vokietiją iš Lietuvos ir regiono, Lietuva vaduojasi iš Vokietijos replių, tačiau yra visiškai priklausoma nuo jos ekonomiškai, britai stabdo taikos derybas su Rusija, tačiau jas leidžia 1920 m. ir jos tampa svarbiu veiksmu Lietuvai. Aptardamas sudėtingą tarptautinę situaciją, Č. Laurinavičius dar kartą pabrėžia Lietuvos balansavimą ant pražūties krašto, atverdama ir jo mėgstamą Sovietų Rusijos vaidmenį Lietuvos likimui, neatmesdamas Lenkijos faktoriaus, tačiau jo nesuabsoliutindamas.

Č. Laurinavičius užsibrėžia bandyti įrodyti hipotezę, kad tik Londono–Maskvos ašis vėrė kelią permanentinei Lietuvos valstybei su Klaipėda ir Vilniumi, ir teisingai pastebi, kad tai labiau teorinis apibendrinimas, o tikrovė buvo ne tokia vienareikšmiška ir labai komplikauta (p. 17).

Žinoma, pats aktualiausias klausimas lietuviams, jau baigiantiems mušti ir išstumti bolševikus, buvo lenkų dalinių veržimasis į lietuvių žemes prisidengiant karo su bolševikais dingstimi arba be jos, pažeidžiant nustatytą demarkacijos liniją, kėlęs gyventojų ir Lietuvos vyriausybės susirūpinimą. Lietuvos pajėgos buvo per menkos stabdyti Prancūzijos remiamą Lenkiją, tad ji ima telkti visuomenės balsus, kuriuos neabejotinai inicijuoja ir skatina pati Lietuvos vyriausybė. Vartant to meto spaudą man krito į akis, kad gyventojai ūmai ima gausiai mitinguoti, protestuoti (net raštiškai) spontaniškose demonstracijose, kurias nuosekliai aprašė ir vietos gyventojų priimtas rezoliucijas skelbė valdžios oficiozas „Lietuva“ nuolatiniame skyrelyje „Lietuvos piliečių balsai“. Pvz., 1919 m. birželio 19 d. įvykusiame visuotiniame Liudvinavo valsčiaus gyventojų mitinge protestuota prieš lenkų įvykdytą valsčiaus ir kitų vietovių užėmimą, žiaurų lenkų elgesį su gyventojais: „Šaukiames į Paryžiaus taikos konferenciją, kad sustabdytų lenkų savavališkus neteisėtus užgrobumus“, rašoma mitingo rezoliucijoje⁴. Prieš lenkų veržimąsi liepos 19 d. protestavo Molėtų valsčiaus gyventojai⁵. Net 1 500 Naujamiesčio valsčiaus piliečių 1919 m. liepos 27 d. mitinge prieštaravo lenkų veržimuisi į Lietuvos žemes ir reikalavo sugrąžinti Vilnių⁶. Rugsėjo 2 d. Nemajūnų valsčiaus sueigoje visais balsais buvo pareikštas protestas prieš lenkų veržimąsi į Lietuvą bei lenkų vertimą pasirašyti,

⁴Lietuvos piliečių balsai [žinutė], *Lietuva*, nr. 173, 1919 m. rugsėjo 9, p. 2.

⁵Ten pat, nr. 183, 1919 m. rugsėjo 22, p. 3.

⁶Ten pat, nr. 180, 1919 m. rugsėjo 18, p. 3.

kad gyventojai nori priklausyti Lenkijos valstybei⁷. Rugpjūčio 15 d. 3 250 žmonių Sintautuose (Šakių apskrityje) sueigoje protestavo prieš lenkų vykdomus Lietuvos žemių grobimus⁸. Gaudamos tokių faktų ir liudijimų, Lietuvos diplomatinės misijos platino šias žinias užsienyje. Vietos lenkų komitetai savo ruožtu agitavo ir ragino lietuvius pasirašyti rezoliucijas, kad jie nori gyventi Lenkijos valstybėje. Vyko kova dėl teritorijos.

Beje, gyventojai ne tik protestavo mitinguose, jie, globojami diplomatų, galėjo pareikšti savo nuomonę net Paryžiuje. 1919 m. liepą Paryžiuje pasirodė lietuvių atstovai iš Seinų: Seinų diecezijos kancleris, kanauninkas Jurgis Narjauskas, buvęs Rusijos dūmos deputatas kun. Jonas Laukaitis, dar ir dr. Pijus Bielskus – kaip specialūs Pietų Lietuvos atstovai, atvykę ginti šio krašto nuo Lenkijos pasikėsinimų. Liepos 31 d., lydimi kun. J. Žiliaus, Seinų atstovai matėsi su Lenkijos komisijos nariu prof. Robertu H. Lordu, o rugpjūčio 1 d. drauge su Martynu Yču aplankė Baltijos tautų komisijos pirmininką markizą de la Toretto⁹. Pokalbių metu Seinų atstovai pabrėžė krašto lietuviškumą ir norą priklausyti Lietuvai, kad Seinų apskrityje gyvena apie 60 tūkst. lietuvių, kurie nori, kad Seinai būtinai priklausytų Lietuvai¹⁰.

Č. Laurinavičius pabrėžė, kad daug autorių pažymėjo, jog nors Lucjano Želigowskio Vilniaus žygis ir buvo skausmingas, tačiau lenkiškoji ekspansija sudarė galimybę egzistuoti Lietuvos valstybei. O kiti net nepastebė, jog dėl to Rytų Europoje susidarė karo židiny, be to, Lietuva 1939 m. atgavo Vilnių, ir tai visai suvelia istorikų, besilaikančių versijos, kad Lietuva išliko kaip valstybė dėl „lenkiško išvadavimo“, t. y. pergalės prie Vyslos, mintis.

Juolab kad iki 1920 m. pabaigos (o ir vėliau) svarbiausia problema Lietuvai liko Vilnius, o jeigu smulkiau – demarkacijos linijos, jų pažeidinėjimas ir Lietuvos teritorijos „nukramtymas“. Jungdamas įvairius istorinius laikotarpius ir tyrimo metodus, autorius pasirenka tarpdisciplininės studijos pobūdį. Jis mažiau skiria vietos pačios Lietuvos pastangoms arba jas išdėsto labai trumpai, tikriausiai sąlygojamas tos aplinkybės, kad ir taip didelė knyga negali būti dar didesnė. O Lietuva neturėjo rėmėjo ir suko galvą, kokiais būdais sustiprinti savo argumentus sprendžiant užsienio politikos uždavinius, tad ir toliau pasitelkdavo tautos balsą (kol nebuvo išrinktas Steigiamasis seimas), bent pavieniais klausimais bandė paspausti Antantę savo pusėn. Griebtasi manifestacijų: 1919 m. rugpjūčio 16 d. Lietuvos vyriausybės posėdyje, kuriame dalyvavo ir Lietuvos vyriausybės

⁷Ten pat, nr. 181, 1919 m. rugpjūčio 20, p. 2.

⁸Ten pat, nr. 183, 1919 m. rugpjūčio 22, p. 3.

⁹Baltijos Tautų komisija, ten pat, nr. 197, 1919 m. rugsėjo 7, p. 2–3.

¹⁰1919 09 04 Seinų miesto ir apskrities atstovų lietuvių pareiškimas Lietuvos delegacijai prie Taikos konferencijos, protestuojantis prieš Seinų atitekimą Lenkijai, *Lietuvos ir Lenkijos santykiai: nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos iki L. Želigowskio įvykdyto Vilniaus užėmimo (1918 m. lapkritis – 1920 m. spalio): dokumentų rinkinys*, par. E. Gimžauskas, A. Svarauskas, Vilnius, 2012, p. 265–267.

laikinasis įgaliotinis Londone Vincas Čepinskis, tiekimo ir maitinimo ministras Steponas Kairys pasiūlė pačiai visuomenei reaguoti į lenkų veržimąsi demonstracijomis, rytoj pat organizuoti demonstraciją Kaune prieš prancūzų misiją, – tegul jie pamato, kad lietuvių visuomenei pritrūko kantrybės. Petras Leonas nurodė, kad demonstracija reikia pareikšti protestą prieš lenkų veržimąsi ir Lietuvos teritorijų okupavimą. V. Čepinskis pridėjo, kad politinės demonstracijos visose šalyse yra labai reikšmingos, ir į jas atsižvelgia visas pasaulis¹¹.

Kaune pasklidus gandams, kad „Prancūzai atiduoda lenkams Seinus“, spauda pranešė apie Leono Wasilewskio nesėkmingą vizitą Kaune rugpjūčio pradžioje, kai Lenkijos delegacija neatsiliepė į lietuvių reikalavimus ir išvyko namo. „Lietuvos“ laikraštyje paskelbtos Lietuvos delegacijos prie Paryžiaus Taikos konferencijos apeliacijos ir kiti dokumentai tiesiog pirštu bedė į Lietuvai daromas skriaudas. Diplomatų Augustino Voldemaro ir V. Čepinskio interviu laikraščiams apie Lietuvos pripažinimo perspektyvas nebuvo optimistiški.

Štai dar vienas pavyzdys. Rugpjūčio 17-osios rytą, sekmadienį, būreliai kauniečių ėmė rinktis į miesto centrą, ir apie 12 val. Viešojoje aikštėje susirinko minia demonstrantų. Prasidėjusiame mitinge kalbėjo visų lietuvių politinių partijų bei žydų atstovai, aštriai kritikuodami Antantės politiką. Didžiausio palaikymo sulaukė kovingos kun. Mykolo Krupavičiaus, Domininko Blyno ir Vlodo Požėlos kalbos. „Lietuvoje“ buvo nurodyta, kad protestuotojų būta apie 10 tūkst. Susirinko vienas kitas orkestras, choras. Tiesa, vėliau paskelbtoje mitinge priimtoje rezoliucijoje nurodyta, kad mitinge dalyvavo net 20 tūkst. žmonių, kurie išreiškė norą, jog vokiečių ir lenkų daliniai išėitų iš Lietuvos, reikalavo sostinės Vilniaus. Ypač kliuvo Lenkiją palaikančiai Prancūzijai: „Mes protestuojam prieš Santarvės¹², ypač prieš prancūzų politiką mūsų krašte, kuri padeda lenkams, leidžia jiems okupuoti mūsų kraštą ir vis toliau brautis į jo gilumą“, rašoma rezoliucijoje¹³. Stebėtojai pažymėjo, kad tokios didelės masinės demonstracijos Kaune dar nebuvo. Be to, rugpjūčio 17 d. dideli ir gausūs analogiško turinio mitingai įvyko Alytuje ir Seirijuose¹⁴.

Rugpjūčio 19 d. konfidencialiame pranešime Lietuvos delegacijai Paryžiuje užsienio reikalų viceministras Petras Klimas (beje, pranešimą jis parašė premjerui M. Sleževičiui paprašius) paaiškino, kad demonstracija reiškia, jog žmonės nepatenkinti Prancūzijos

¹¹ 1919 09 16 Ministrų Kabineto posėdžio protokolas, *Lietuvos vyriausybės 1918–1920 metų posėdžių protokolai*, p. 515–517.

¹² Antantės.

¹³ Rezoliucija protesto mitingo, įvykusio rugpjūčio 17 dieną Kaune, *Lietuva*, nr. 182, 1919 m. rugpjūčio 21, p. 1.

¹⁴ Lietuvos piliečių balsai, ten pat, nr. 182, 1919 m. rugpjūčio 22, p. 3.

politika: lenkų palaikymu okupuotose Lietuvos teritorijose, demarkacinės linijos nustatymu, kad sostinę paliko lenkams, o paskui tą liniją kaitaliojo pagal lenkų norą.

Ypač ūpas pastaraisiais laikais ėmė kilti prieš esančią čia Prancūzų Misiją, kurios šefas¹⁵, kaip žinoma, pirmas suprojektavo nenaudingą Lietuvai demarkacijos liniją be Vilniaus [...] Misijos politika kreipiama yra ne Lietuvos, bet Lenkijos naudai¹⁶.

Politinių partijų atstovai, Lietuvos valstybės tarybos nariai, vienas po kito arba grupelėmis lankydavosi provincijoje ir susitikdavo su gyventojais. Po jų apsilankymų vietoje protesto mitingų ir rezoliucijų, palaikančių Lietuvos valstybę ir vyriausybę, srautas į Kauną augo, jie išsiųsti į Paryžių Lietuvos delegacijai prie Taikos konferencijos¹⁷.

Č. Laurinavičius savo knygoje atseka mentalinę lietuvių orientavimosi raidą į Lietuvą su Vilniumi ir Klaipėda, skirdamas daug dėmesio faktoriams, sutrukdžiusiems tai padaryti, bet ši idėja buvo užkrečianti ir išliko tautos politinėje atmintyje.

Jau minėjau protestų prieš prancūzus aprašymą, visai kitas reikalas buvo dėl anglų, kai Lietuva sulaukė jų pripažinimo. Didžiosios Britanijos misijos atstovas Richardas Baringtonas Wardas informavo Lietuvos vyriausybę gavęs per Rygą pranešimą iš Londono, kad jo atstovaujama karališkoji vyriausybė rugsėjo 24 d. pripažino Lietuvos laikinąją valdžią *de facto*. Rugsėjo 26 d. 16 val. Kaune prasidėjo didžiausia iki tol džiaugsmo ir dėkinavimo demonstracija Anglijos garbei. Iš Rotušės balkono ugningą kalbą pasakė M. Krupavičius, po to vis gausėjanti minia, jau nebijodama galimų susišaudymų arba ekscesų iš lenkų pusės (o to, kaip pažymėjo „Lietuvos“ korespondentas, dar prisibijota renkantis į mitingą rugpjūčio 17 d.), užtvindė gatves ir aikštes. Ji nulingavo iki prezidentūros garsiai valiudodama, grojant orkestrams bei dainuojant chorams, nutraukinėjo prezidento Antano Smetonos kalbą, po to nuėjo prie Anglų misijos padėkoti ir kalbomis, ir šauksmais¹⁸.

Tuos kelis visuomenės reagavimo į kenksmingą Lietuvai politiką pavyzdžius čia paminėjau dėl to, kad tuo metu buvo propaguojama tautų teisė į apsisprendimą, demonstracijos buvo tautų apsisprendimo teisės pavyzdžiai, siekiant nepriklausomybės numatytoje teritorijoje etnografinio (o kartais ir etnologinio) motyvavimo, tačiau britai neįsitraukė į kokius nors konkrečius veiksmus, kad tą teisę realizuotų ir įtvirtintų, o lietuviai net po 1920 m. liepos sutarties su Sovietų Rusija bandė anglus pajudinti spręsti ekonomines ir politines regiono problemas, daro išvadą monografijos autorius (p. 391). Britai manė

¹⁵ Prancūzijos karinė misija atvyko į Lietuvą 1919 m. kovo 19 d., jai vadovavo pulk. Celestinas Reboulis, misijoje dirbo karininkai kpt. R. M. Pujolas, kpt. G. Padovani ir kiti, ją į Kauną atlydėjo Juozas Gabrys. Nors misija turėjo užsiimti Lietuvos kariuomenės sustiprinimu, ji labiau rūpinosi Lietuvos ir Lenkijos santykiais. Ši karinė misija buvo priklausoma nuo gen. Paulo Prospero Henrys'o vadovaujamos prancūzų karinės misijos Lenkijoje.

¹⁶ 1919 09 17 URM telegrama, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 59, l. 62.

¹⁷ Garbingai Taikos konferencijai Paryžiuje, ten pat, f. 672, ap. 1, b. 49, l. 3–6.

¹⁸ Demonstracija Kaune rugsėjo 26 d., *Lietuva*, nr. 214, 1919 m. rugsėjo 30, p. 1.

gausiantys lietuvių orientaciją į Didžiąją Britaniją be investicijų ir konkrečių veiksmų, vi-
liodami tik britų vėliava ir patraukliu liberalizmu, jie siekė atitraukti Rusijos domėjimąsi
britų valdomis Azijoje ir pan.

Naujai Č. Laurinavičius žvelgia į Sovietų Rusijos politiką (ji dar svajojo sovietinės
autonomijos forma įjungti naujas valstybes į savo sudėtį, o tokius siekius geriausiai
liudija 1920 m. rugpjūtį bolševikų rengtas Lietuvoje pučas, draugovių ginklavimas po-
grindyje ir dviejų tūkstančių diversantų atsuntimas, ginklų sandėlių įrengimas). Lenki-
jos pergalės privertė bolševikus tą sukilimą atšaukti. Ideologiniais sumetimais lietuviai
atmetė Maskvos protektoratą, galėjusį garantuoti jiems Vilnių. Lietuvos valstybė išliko,
tačiau be Vilniaus ir Klaipėdos kaip savotiškas buferis, naudingas Vokietijai, o Lietuva,
priešindamasi Lenkijos dominavimui, pasirinko Berlyno–Maskvos ašį, teigia autorius
(p. 394).

Kai kurie Skandinavijos politikai irgi manė, kad Baltijos valstybės – Lietuva, Latvija
ir Estija – tai laikinos valstybės, kad nepriklausomybės Baltijos šalims nepavyks išsaugo-
ti, nes jų negynė nė viena didžioji valstybė.

Mano diplomatinio darbo metu geras kolega Vašingtone, Švedijos ambasadorius JAV
Karlus Liljegrenas atsiminimuose aprašė nuotaikas Švedijoje, jau Baltijos šalis aneksavus.
Švedų laikraštis *Svenska Dagbladet* savotiškoje užuojautoje, pavadintoje „In Memo-
riam“, dėl Baltijos valstybių likimo 1940 m. vasarą visas tris, kaip ir skaitytojai, apgailė-
damas, taip apibūdino:

Viena po kitos Europos dalys brutalia jėga metamos į maišatį... Tos naujos valstybės ėjo
skirtingais keliais per savo dvidešimt ar daugiau nepriklausomybės metų, iki tam tikro laips-
nio rinkdamosi savo formas: rami ir patikima Estija, labiausiai homogeninė savo suomiškame
tvirtume, gyvybinga ir orientuota į darbą Latvija, turtingesnė gamtos ir kultūros niuansais,
senoviško ir įvairiaspalvio stiliaus, drovi, tačiau niekuomet iki galo neužbaigta Lietuva¹⁹.

Taigi – vis neužbaigta Lietuva...

Č. Laurinavičius taip surenčia studijos faktūrą ir sukonstruoja dėstymą, kad skaityto-
jo visai negaili, nesuteikdamas net menkiausias progos jam atsikvėpti ir atsigauti (kad ir
kokiais nors pavyzdžiais kiek „palengvindamas“ tekstą). Todėl knyga skaitosi gerai, bet
labai įsitempus, stengiantis išlaikyti dėmesį jo pasakojimui, nes ką nors praleidus tenka
sugrįžti ir gaudyti buvusias pasakojimo gijas. Tiesa, žavintis gausybe autoriaus skaitytų
užsienio istorikų darbų sąrašu galima pasigesti seniau parašytų, autoriaus net neminimų
ir nepanaudotų Vytauto Žalio darbų apie Klaipėdą. Taip pat nepanaudoti knygoje Dangiro
Mačiulio ir Dariaus Staliūno tyrinėjimai apie Vilnių, labai susiję su tema²⁰.

¹⁹ H. Liljegren, *From Tallinn to Turkey. As a Swede and Diplomat. Memoirs*, 2004, Istanbul, p. 11.

²⁰ D. Mačiulis, D. Staliūnas, *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte
(XIX a. pab. – 1940 m.)*, Vilnius, 2015.

Č. Laurinavičiaus studija, kurioje kartais remiamasi tik logiškais prielaidomis (kai kurias iš jų autoriui gal ir derėjo dar išsamiau pakomentuoti), savo apimtimi, svarbių politinių problemų iškėlimu, mūsų historiografijoje išsiskirianti naujais, netikėtais požiūriais, atsistoja į monumentalių daugiašalių ar dvišalių regiono santykių istoriją nagrinėjančių sintetinių monografijų gretą šalia Zenono Butkaus, Algimanto Kasparavičiaus, Vytauto Žalio, Vytauto Jokubausko, Liudo Truskos darbų. Ji tikrai verta vietos lietuvių historiografijos pasiekimų lentynoje, įdėmaus skaitytojo dėmesio ir naujų studijų šia tematika tąsos. Atsiprašau, kad neatpasakojau knygos turinio, jį tikrai sužinosite vos tik atsivertę naują ir netradicinį Česlovo Laurinavičiaus veikalą, kur rasite dar daugybę kitų dalykų, kurie tikriausiai bus praslydę (ne iš blogos valios) pro mano dėmesį.

Alfonsas Eidintas

История Белорусской государственности. Т. 4: Белорусская государственность накануне и в период Великой Отечественной Войны и послевоенного восстания (1939–1953 гг.). Отв. ред. тома Н. Б. Нестерович. Минск: Беларуская навука, 2019. – 567 с., ил. ISBN 978-985-08-2452-3.

Ketvirtą „Baltarusijos valstybingumo istorijos“ tomą rašė didelis autorių kolektyvas – 18 istorikų. Tomas, apimantis laikotarpį nuo 1939 iki 1953 m., gavosi tikrai įspūdingas – iš viso 567 puslapiai. Knyga padalyta į keturis skyrius: „Istoriografija ir šaltiniai“, „Baltarusiškas valstybingumas Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir jo pradžioje (1939–1941 m.)“, „Baltarusiškas valstybingumas Didžiajame Tėvynės kare“ ir „Valstybingumo statyba ir visuomeniniai politiniai procesai 1945–1953 m.“

Pirmojo skyriaus pirmajame poskyryje aptariama istoriografija. Absoliuti dauguma šioje dalyje minimų darbų – baltarusių istorikų kūryba. Paminėtos tik kelios rusų ir lenkų istorikų studijos. Kas lėmė tokią nuostatą, tomo įvade nepaaiškino nei jo atsakingasis redaktorius N. Nesterovičius, nei redakcinės kolegijos vyr. redaktorius A. Kovalenija. Nors idėja pradėti tomą nuo istoriografinių problemų aptarimo gera, tačiau įgyvendinta ji, mano nuomone, nevykusiai. Istoriografinę tomo dalį pratęsia publikuotų šaltinių bei šalies archyvuose saugomų dokumentų, kurie taip pat panaudoti rašant studiją, aptarimas. Šį kartą reikia pritarti sudarytojams – ir idėja gera, ir realizuota ji gerai. Dalis informatyvi ir naudinga. Publikuoti dokumentai suskirstyti chronologiniu principu: publikuoti sovietmečiu ir po 1991 m. Sovietmečiu baltarusių istorikai dažniausiai skelbė archyvinis dokumentų rinkinius, atspindinčius nacių okupaciją Baltarusijoje, skirtus sovietiniam partizaniniam judėjimui. Anot šio poskyrio autorių, ko gero, pats rimčiausias ir solidžiausias dokumentų rinkinys, skirtas nacių politikai Baltarusijoje, taikių gyventojų naikinimui („genocidui“), publikuotas tik 1984 m. Tradicija skelbti dokumentus, apibūdinančius nacių politiką respublikoje ir partizaninį judėjimą, nenutrūko ir po 1991 m. Antra vertus, istorikai ir archyvistai šiais dviem siužetais neapsiribojo. Štai 2011 m. publikuotas dokumentų rinkinys, apibūdinantis ukrainiečių nacionalistų sukarintų formuotųjų

(OUN ir UPA) veikimą Baltarusijos teritorijoje¹. 2012 m. dienos šviesą išvydo dokumentų rinkinys, kuriame surinkti dokumentai apie Lenkijos ir Baltarusijos santykius 1921–1953 m.² Publikuotas ir dar vienas solidus daugiatomis dokumentų rinkinys „Baltarusijos užsienio politika“³. Dviejuose rinkinio tomuose skelbiami archyviniai dokumentai, chronologiškai apimantys karo ir pokario laikotarpį.

Metodologine prasme baltarusių istorikų nuostatai apibūdinti tiktų sąvoka „nacionalinis valstybingumas“. Baltarusių tautos istorija – tai kova už nacionalinio valstybingumo sukūrimą ir jo išsaugojimą. Įvairiais istoriniais laikais baltarusių nacionalinis valstybingumas buvo skirtingų „formų“. Visgi skaitant tomą susidaro įspūdis, kad baltarusių tautos lūkesčius ir siekius geriausiai išreiškė būtent „sovietinis valstybingumas“. Ir neatitiktinai. Būtent sovietinis valstybingumas galiausiai išsprendė skaudų bei dramatišką „baltarusių tautos padalijimo“ klausimą. Kaip teigia tomo autoriai, Sovietų Rusijai ir Lenkijai pasirašius Rygos sutartį, „dalis etninės Baltarusijos teritorijos prieš baltarusių tautos valią buvo inkorporuota į lenkų valstybės sudėtį“. Ir tik 1939 m. rudenį ši „istorinė neteisybė buvo panaikinta“. Taigi, Vakarų Baltarusijos ir Baltarusijos SSR teritorijų apjungimas „užima ypatingą vietą mūsų šalies valstybingumo formavimo procese“ (p. 52). Kaip „valstybingumo formavimosi procesą“ baltarusių istorikai siūlo vertinti ir Sovietų Sąjungos bei Vokietijos nepuolimo sutartį: aiškinti J. Stalino ir A. Hitlerio „paktą“ tik kaip „dviejų diktatorių sandėrį, būtų istorinių procesų supaprastinimas“. Taigi, „paktas“ leido susijungti „baltarusių tautai ir ištaisyti skriaudą, padarytą baltarusiams Rygos taikos sutartimi“. Deja, apie tai, ar sutarties priedas – slaptas protokolas – atitiko baltarusių tautos valstybingumo lūkesčius, istorikai nepabandė pasamprotauti... (p. 58).

Antrajame knygos skyriuje istorikai daugiausia dėmesio skyrė Vakarų Baltarusijos inkorporavimo į sovietinę Baltarusiją klausimui. Tiesa, kai kurie siužetai iš to dominuojančio pasakojimo „iškrito“. Pavyzdžiui, poskyryje „Sovietų Sąjungos – Suomijos karas ir Baltarusija“ (p. 68–70) istorikai pažymi, kad karas „neigiamai paveikė baltarusių visuomenės gyvenimą“. Kare dalyvavo „apie 100 tūkst. baltarusių arba Baltarusijos gyventojų“, žuvo 9 tūkst. ir dar kelios dešimtys tūkstančių buvo sužeista bei tapo neįgaliais (ir net 20 baltarusių tapo Sovietų Sąjungos didvyriais).

Anot istorikų, naujos sovietinės valdžios formavimas prasidėjo dar 1939 m. rugsėjo 19 d. Vyko jis dvejopai. Kaimuose formavosi „liaudies valdžios“ – valstiečių komitetai. Iniciatyvos kurti naują valdžią ėmėsi labai įvairūs žmonės, tarp jų buvo ir komunistų. Deja, iš to, kas parašyta, ne visai aišku, koks kieno buvo vaidmuo formuojant valdžią. Tiesa, pažymima, kad komitetai „organizavosi iš apačios“ (p. 72). Toks teiginys turi tam

¹ ОУН – УПА в Беларусі, 1939–1953 гг. Документы и материалы, Минск, 2011.

² Польша – Беларусь, 1921–1953. Сборник документов и материалов, Минск, 2012.

³ Знешняя палітыка Беларусі: зб. дакументаў і матэрыялаў, т. 4–5, Минск, 2001–2002.

tikro pagrindo: pirma, baltarusių (ir ne tik baltarusių) valstiečiai Raudonosios armijos (RA) karius sutiko kaip išvaduotojus; antra, lenkiška administracija valsčiuose subyrėjo lyg kortų namelis⁴; trečia, po to imta formuoti „liaudies valdžia“. Tačiau aukštesni valdžios organai, vadinamosios *laikinos valdybos*, kurios turėjo „prižiūrėti“ valstiečių komitetus, jau formuotos „iš viršaus“. Inicijatyva priklausė RA Baltarusijos fronto karinei vadovybei (fronto Karinė taryba nutarimą apie laikinųjų valdybų formavimą priėmė dar rugsėjo 16 d.) (p. 72).

Vakarų Baltarusijos sovietizacija dar labiau įsibėgėjo po spalio 1 d. VKP (b) CK nutarimo „Vakarų Ukrainos ir Vakarų Baltarusijos klausimai“. Dokumente nurodoma „susaukti tautinį susirinkimą“ Balstogėje, o rinkimus organizuoti buvusiose Naugarduko, Vilniaus, Balstogės ir Polesės vaivadijose. Susirinkimas turėjo patvirtinti žemės reformos rezultatus, „išspręsti valdžios“ ir „įėjimo į SSRS sudėtį“ klausimus (p. 75). Tomo autoriai pažymi, jog rinkimai buvo „demokratiški“ ir juose dalyvavo „visi piliečiai“. Deja, istorikai nepabandė paaiškinti, kas tie „visi piliečiai“, kaip buvo sudaromi rinkėjų sąrašai (na, o „demokratiškumą“ rinkimų, matyt, liudijo ta aplinkybė, kad teisę rinkti ir būti išrinktos gavo moterys...). Tam, kad rinkimai į „tautinį susirinkimą“ vyktų „organizuotai ir be ekscesų“, Baltarusijos KP (b) priėmė nutarimą, kuriuo paskyrė „laikinus sričių ir miestų valdytojus“. Būtent jiems priklausė reali valdžia, jie buvo atsakingi už rinkimų organizavimą. Anot baltarusių istorikų, „valdytojais“ tapo ne vietiniai Vakarų Baltarusijos veikėjai, bet partiečiai, „komandiruoti“ iš Baltarusijos SSR ir iš Sovietų Sąjungos (į Vakarų Baltarusiją kurti sovietinės valdžios institutų buvo nusiųsta 700 komunistų ir 800 komjaunuolių (p. 77)). „Tautinis susirinkimas“ buvo akivaizdžiai baltarusiškas – absoliuti dauguma delegatų (621 iš 926) buvo baltarusiai. Susirinkimas spalio 29 d. paskelbė tarybų valdžią ir priėmė deklaraciją dėl Vakarų Baltarusijos „įėjimo“ į BSSR sudėtį (šį sprendimą lapkričio 14 d. patvirtino SSRS AT neeilinė sesija). O 1940 m. kovo mėn. Baltarusijos vakarinėse srityse įvyko rinkimai į SSRS ir BSSR aukščiausiasias tarybas.

Šioje sovietizacijos istorijoje atsirado ir „lietuviškas akcentas“. Istorikai pažymėjo, kad 1939 m. spalio 10 d. Vilnius ir Vilniaus apskritis (apie 6 900 km²), „neatsiklausiant gyventojų ir neatsižvelgiant į tautinę sudėtį“, buvo perduoti Lietuvai. Tokį sprendimą lėmė „politinė valia“ (p. 81). Gaila, kad tomo autoriai nepabandė plačiau paaiškinti

⁴Dubičiuose gyvenęs Kazys Jonis prisiminė, jog Raudonajai armijai įžengus į „baltarusių žemes“, išsigandusi lenkų policija „išmovė“ į Lietuvą. Vietiniai komunistai ir komjaunuoliai armiją nutarė pasitikti su raudonomis vėliavomis: „Tiemis, kas neturėjo raudonos medžiagos, moterys dažė savo baltas skareles ir taip darė vėliavas. Kai į Dubičius įžengė Raudonoji armija, ant kiekvieno namo stogo kraiko jau plevėsavo raudonos vėliavos.“ Apskritai, „kaimų žmonės Raudonosios Armijos karius sveikino su dideliu džiaugsmu“. Taigi, jei „sveikinimus“ ir organizavo komunistai, tai jiems nesunkiai pavyko... Prisiminimų autorius K. Jonis buvo Lietuvių komunistų biuro prie Vakarų Baltarusijos KP CK narys. K. Jonio atsiminimai, 1959–1960 m., Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 17637, ap. 1, b. 84, l. 104–105.

paslaptingos „politinės valios“ veikimo logikos... Plačiau neaparta liko ir Baltarusijos vadovų, inteligentijos reakcijos į Vilniaus ir Vilniaus apskrities „perdavimą“ Lietuvos Respublikai. Taip pat vos užsiminta apie dar kelių Vakarų Baltarusijos teritorijų (Druskininkų, Švenčionių, Šalčininkų, Dieveniškų) perdavimą jau sovietinei Lietuvai. Šis sprendimas buvo priimtas 1940 m. rugpjūčio mėn., o galutiniai teritoriniai klausimai išspręsti tų pačių metų lapkričio mėn. Susidaro įspūdis, kad tomo autoriai sąmoningai vengė šį teritorinio „atsiribojimo“ faktą kaip nors plačiau aiškinti.

Atskirai verta paminėti tas skyriaus vietas, kuriose aptariama sovietinė nacionalinė politika Vakarų Baltarusijoje. Autoriai išskyrė kelis jos etapus. Pirmas, iki 1940 m. vasaros. Valdžia stengėsi atsizvelgti į Vakarų Baltarusijos nacionalinę sudėtį ir, istorikų teigimu, „demonstravo lygiateisiškumą“. Veikė lenkų radijo redakcija, buvo leidžiami laikraščiai lenkų ir žydų kalbomis. Šiaip jau etniniu demografiniu požiūriu situacija vakariniuose BSSR rajonuose buvo gana sudėtinga – ją komplikavo pabėgėliai iš Lenkijos (BSSR NKVD duomenimis, iš Lenkijos į respubliką iki 1940 m. pradžios pasitraukė apie 93 tūkst. pabėgėlių. Daugiausia – net 65 tūkst. – žydai). Šiuo laikotarpiu susirūpinta ir baltarusių kalba – dar nuo 1939 m. gruodžio visose tautinių mažumų mokyklose įvestas privalomas baltarusių kalbos mokymas. Rusų kalbos mokymas visose nerusų mokyklose įvestas nuo 1940 m. rugsėjo (p. 92).

Tačiau nuo maždaug 1940 m. vasaros politika darėsi labiau „diskriminacinė“. Pagrindiniu tokios politikos taikiniu tapo Vakarų Baltarusijos lenkai (lenkai kartu su žydais sudarė ir didžiausią dalį deportuotųjų, o pirmieji trėmimai prasidėjo 1940 m. pavasarį, likus mėnesiui iki rinkimų į BSSR ir SSRS AT). Kartu stiprėjo ir krašto rusifikacija – baltarusiškos mokyklos buvo „verčiamos“ rusiškoms (p. 92). Rusų mokyklos atidarytos net ir tose vietovėse, kur negyveno rusų tautybės asmenys. Rusų kalba imta aktyviai diegti baltarusiškose visuomeninėse organizacijose, valstybės įstaigose, vietos administracijoje (p. 92–93).

1940 m. rudenį įvyko dar vienas posūkis nacionalinėje politikoje – sovietinė Baltarusijos valdžia susirūpino baltarusiškos kultūros ir švietimo plėtote. Pirmiausia Baltarusijos KP (b) CK priėmė nutarimą, įpareigojantį sovietinius ir partinius darbuotojus mokytis baltarusių kalbos. Po to kai kurios respublikinės įstaigos perėjo prie baltarusių kalbos raštvedyboje. O 1941 m. sausio 24–25 d. Baltarusijos KP(b) CK priėmė nutarimą, kuriuo nutarė sustiprinti baltarusių kalbos mokymą vidurinėse, aukštosiose mokyklose, technikuose⁵. Raštvedyboje reikalauta grįžti prie baltarusių kalbos, bibliotekas sparčiau

⁵ Dar 1940 m. rugsėjo mėn. VKP (b) CK priėmė nutarimą, įpareigojanti partinius ir sovietinius darbuotojus, „dirbančius sovietinėse respublikose, mokytis tos respublikos kalbos“. Tokį nutarimą po mėnesio priėmė ir Baltarusijos KP (b) CK. LKP(b) CK biuras ir LSSR Liaudies komisarų taryba panašius nutarimus priėmė 1944 m. balandžio mėn. Tuo metu, kai jau rimtai pradėta ruošti sugrįžimui į Lietuvą. Nutarimas įpareigojo darbuotojus, „dirbančius Lietuvos TSR tarybinėse, ūkinėse ir kitose įstaigose, išmolti lietuvių kalbą“. Švietimo liaudies komisariatas tokiems darbuotojams privalėjo organizuoti kalbos mokymosi kursus. Nuosekliai

aprupinti baltarusiškomis knygomis. Tiesa, anot istorikų, šis nutarimas didesnės įtakos baltarusių kultūros raidai neturėjo, mat prasidėjo karas (p. 93). Pateikę įdomų nacionalinės politikos „paveikslą“, tomo autoriai nepabandė plačiau pasamprotauti ir atsakyti į klausimą, kokios aplinkybės lėmė tokius nacionalinės politikos vingius.

Didžiausias knygos skyrius skirtas „Didžiojo Tėvynės karo“ laikotarpiui (p. 102–433). Jame aptariami Vokietijos planai baltarusių ir Baltarusijos atžvilgiu, okupacinio režimo specifika, nacių vykdyta „genocidinė politika“ baltarusių tautos atžvilgiu, taip pat pagrindinis partizaninis judėjimas, kuris „ginklu ir idėjiškai politiškai gynė baltarusišką valstybingumą“. Apskritai baltarusių istorikų dėmesį karo laikotarpiui nesunku paaiškinti – karas turėjo ypač skaudžių pasekmių Baltarusijai ir baltarusių tautai, o knygoje pateikti faktai pritrenkia ir šokiruoja. Štai tik keli pavyzdžiai: keturiose – Bresto, Bobruisko, Polocko, Polesės – srityse⁶ buvo „pakarta, sudeginta ir sušaudyta 63 920 vaikų“ (p. 225), netoli Minsko buvusioje Trosteneco „mirties stovykloje“ išžudyta daugiau nei 206 tūkst. žmonių; Baltarusijos teritorijoje sunaikinta apie 600 tūkst. žydų (p. 229); „okupantai sugriovė ir sudegino 9 200 gyvenviečių, iš jų 628 kartu su visais gyventojais“ (p. 230).

Istorikai atkreipė dėmesį į aplinkybę, jog okupacinė valdžia naudojo ne tik prievartos ir teroro politiką baltarusių atžvilgiu. Nacių politika Baltarusijoje turėjo ir „nacionalinį“ aspektą. Buvo du tokio politinio kurso tikslai: pirma, ištraukti baltarusius į vietos civilinės valdžios organizavimą ir tokiu būdu okupacinė valdžia „pademonstruotų [savo] nacionalinę formą“; antra, sukurti „naują švietimo sistemą“, kuri formuotų lojalius Vokietijai vietos administracijos kadrus (p. 189). Tokią „nacionalinę“ politiką inicijavo generalinis komisaras Wilhelmas Richardas Paulis Kube. Okupacinės civilinės valdžios priežiūroje buvo įsteigtos dvi tautinės baltarusių organizacijos: Baltarusių tautinė savipagalba (*Беларусская народная самопомощь*) ir Baltarusių savigynos korpusas (*Белорусский корпус самообороны*). Deja, neaišku, kiek šiose organizacijose buvo narių. Anot baltarusių istorikų, abi šios organizacijos pasigirti populiarumu tarp gyventojų negalėjo. Matyt, ir todėl, kad su jomis aktyviai kovojo baltarusių sovietiniai partizanai. Kad ir kaip būtų, baltarusių kolaborantų struktūrų rūpesčiu organizuota Baltarusių mokslo draugija, įsteigtos baltarusiškos profsąjungos, kurtos pramonės ir žemės ūkio įmonės. Jos organizavo mokesčių surinkimą ir rūpinosi tvarkos palaikymu (p. 200–201). 1943 m. įkurta Baltarusių jaunimo sąjunga, kurioje iš viso buvo daugiau nei 8 tūkst. vaikinių ir merginų. Įdomus faktas – steigiamojo suvažiavimo Minske metu buvo susprogdintas sprogmuo. Pogrindininkai taikėsi į W. Kubę, tačiau tą kartą generaliniam komisarui pasisėkė (p. 212).

šis nutarimas taip ir nebuvo įgyvendintas. LKP (b) CK biuro posėdžio protokolas, 1944 04 26; taip pat LSSR LKT nutarimas, 1944 04 28, LYA LKP, f. 1771, ap. 7, b. 28, l. 16–17.

⁶Dabar Bresto, Mogiliavo, Vitebsko ir Gomelio sritys.

Atrodo, kad vokiečių civilinė administracija daugiau nuveikė švietimo srityje. Dar 1941 m. rugsėjo mėn. W. Kube leido organizuoti baltarusiškas „liaudies mokyklas“. Privalomas mokymas įvestas 7–14 metų vaikams (išskyrus žydus). Vaikinams (nuo 14 metų) ir merginoms (nuo 17 metų) iki 20 metų buvo įvesta privaloma darbo prievolė. 1941/1942 mokslo metais Baltarusijoje veikė apie 3 tūkst. tokių liaudies mokyklų, kuriose mokėsi apie 270 tūkst. vaikų (p. 204). Tokios mokyklos buvo labiau paplitusios Vakarų Baltarusijoje ir tose vietovėse, kur buvo dislokuoti vokiečių ir policijos garnizonai. Tose Baltarusijos dalyse, kur buvo stiprus partizaninis judėjimas, veikė pagrindinės mokyklos, kuriose vaikai ir toliau buvo mokomi pagal sovietines programas. Apskritai 1942/43 m. m. Generalinėje Baltarusijos apygardoje veikė 5 progimnazijos, 16 profesinių mokyklų, 6 mokytojų seminarijos, kelios medicinos, prekybos ir meno mokyklos. Mokymo programose buvo privalomas „rasinių problemų“, nacionalsocialistinės ideologijos „studijavimas“. Apskritai mokymo procese daugiausia dėmesio buvo skiriama vokiečių kalbos mokymui, taip pat Vokietijos istorijai bei geografijai. O 1941 m. – 1942 mokslo metų pabaigoje pradėta pereiti prie lotyniško raidyno (p. 206). Apibendrinant galima teigti, jog nacių diegiamos „naujos“ švietimo sistemos tikslas buvo ne baltarusiškos nacionalinės savimonės ugdymas, bet baltarusiško jaunimo ideologinė indoktrinacija ir germanizacija.

Paskutinėje knygos dalyje aptariamos kelios problemos: ūkio bei socialinio gyvenimo atkūrimas pirmaisiais pokario metais, kova su įvairiomis antisovietinėmis „formuotėmis ir grupėmis“ ir jų likvidavimas, „visuomeninio politinio gyvenimo ypatybės“ ir „baltarusiškas valstybingumas, geopolitiniai procesai 1945–1953 m.“ Paskutiniame skyriuje daugiausia dėmesio skirta BSSR sienos su Lenkija „nustatymo problemai“.

Po karo sovietinei Baltarusijos valdžiai reikėjo stabilizuoti politinę situaciją respublikoje, pirmiausia vakarinėje jos dalyje, kur ypač aktyviai reiškėsi Armija Krajova (AK) ir lenkų pogrindis. AK vykdė ne tik ginkluotus išpuolius prieš vietos valdžią, bet ir organizavo diversines akcijas (pvz., 1944 m. rudenį netoli Lydos AK kovotojai susprogdino geležinkelio tiltą, o už kelių dienų geležinkelį ir garvežį). Kovai su AK buvo pasitelkta kariuomenė, ir maždaug 1945 m. pradžioje pagrindinės kovotojų formuotės buvo sutriuškintos. Tačiau pavienės ginkluotos lenkų partizanų grupės veikė ir toliau. Ilgiausiai ginkluotas lenkų pogrindis išsilaikė Gardino srityje – paskutinė ginkluota formuotė likviduota 1953 m. pradžioje (p. 492–493). Šiame valdžios kovos su įvairiomis etninėmis ginkluotomis formuotėmis kontekste užsimenama ir apie lietuvių antisovietinių formuočių ir grupių likvidavimą. Anot baltarusių istorikų, „lietuvių teroristai“ puldinėjo vietos gyventojus, sovietines įstaigas, pareigūnus, plėšikavo (p. 494–495). Tiesa, tokių atvejų buvo vos keletas, o „akcijos“ vykdytos su Lietuvos SSR besiribojančioje Gardino srityje. Iš pateiktos medžiagos sunku vienareikšmiškai pasakyti, kad tai buvo „lietuvių partizanai“ (ginkluotos grupės taip pat įvardijamos ir kaip „atvykusios iš Lietuvos“). Mat Lietuvos ir Baltarusijos pasienyje veikė įvairios ginkluotos formuotės, jos migruodavo iš vienos res-

publikos į kitą, paprastai plėšikaudamos ir puldinėdamos vietos gyventojus⁷. Kad ir kaip būtų, anot baltarusių istorikų, paskutinį išpuolį „lietuvių ginkluota grupė“ atliko 1951 m. pavasarį – Gardino srityje, Rodūnės rajone apiplėšė kaimo parduotuvę...

Tomo pabaigoje aptartas Baltarusijos „vakarinės sienos“, o tiksliau, Sovietų Sąjungos sienos su Lenkija „baltarusiškos atkarpos“ klausimas (p. 496–526). Kaip žinia, 1943 m. lapkričio–gruodžio mėn. vykusioje Teherano konferencijoje sąjungininkai sutarė, kad vakarinė SSRS siena sutaps su vadinamąja Kerzono linija⁸. Nustatant sieną pagal „Kerzono liniją“, dalis Vakarų Baltarusijos teritorijų, kurios buvo įjungtos į respublikos sudėtį 1939 m. rudenį, turėjo atitekti Lenkijai⁹. Apie tai, kad Sovietų Sąjungos siena su Lenkija bus nustatyta pagal „Kerzono liniją“, Maskva pranešė 1944 m. sausio pradžioje. Toks sprendimas sovietinės Baltarusijos vadovybei sukėlė šoką, mat sąjunginė vyriausybė apie Teherane pasiektus susitarimus Minsko neinformavo. O Baltarusijos komunistų partija labai rimtai ruošėsi sovietinės valdžios atkūrimui visoje Vakarų Baltarusijoje – partiniam darbui buvo rengiami kadrai, taip pat vyko partizanų būrių perdislokavimas iš rytinių ir centrinių respublikos rajonų į vakarinius. 1944 m. vasarą dalis sovietinių bei partinių darbuotojų išvyko į Balstogės sritį atkūrinėti sovietinės valdžios.

Galutinai „taškai“ dėl sienų klausimo sudėlioti Maskvoje, 1944 m. liepos mėn. derybose tarp Sovietų Sąjungos vadovų (jose dalyvavo ir J. Stalinas) ir komunistų dominuojamo prosovietinio Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*). Maskva Baltarusijos vadovus iš derybų proceso eliminavo (BSSR atstovai taip pat nedalyvavo sieną tarp Sovietų Sąjungos ir Liaudies Lenkijos delimituojant ir de-

⁷ Žr., pvz., LSSR vidaus reikalų ministro Juozo Bartašiūno raštą Baltarusijos SSR vidaus reikalų ministrui Belčenko, 1946 07 25, LYA KGB, f. K-41, ap. 1, b. 1907, l. 274. J. Bartašiūnas rašė apie dvylikos asmenų ginkluotą grupę („lenkų gaują“), kuri iš Baltarusijos perėjo į Lietuvą ir Dieveniškų valsčiuje apiplėšė malūną. Jos sulaikyti Lietuvoje nepavyko, spėjo pasitraukti atgal į Baltarusiją.

⁸ Antantės Aukščiausioji Taryba 1919 m. gruodžio 8 d. nustatė laikinąją Lenkijos rytinę sieną. Ji paprastai ir vadinama „Kerzono linija“. Gruodžio 8 d. linija neapėmė Gardino (jis liko Baltarusijai), tačiau „Balstogę su Bielsku paliko Lenkijai“. Plačiau žr. *Lietuvos istorija*, t. X, d. 1: *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, ats. redaktorius Č. Laurinavičius, Vilnius, 2013, p. 234–235.

⁹ „Kerzono linijos“ idėją konferencijoje iškėlė W. Churchillis. Pradžioje J. Stalinas sienos su Lenkija klausimu buvo griežtas: tarp šalių turi būti 1939 m. siena, kurią „nustatė sovietinė konstitucija“. Tačiau netrukus savo poziciją pakeitė ir su W. Churchillio siūlymu sutiko, tačiau pareikalavo „neužšalančių uostų Baltijos jūroje“ – dalies Rytų Prūsijos su Kenigsbergu (Kaliningradas) ir Mėmeliu (Klaipėda). D. Britanijos premjeras pažadėjo J. Stalino siūlymą „būtinai išnagrinėti“ (žr. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря), *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*, Москва, 1984, c. 148–150). 1944 m. pradžioje W. Churchillis siūlymui pritarė ir rašė J. Stalinui, jog Didžiosios Britanijos vyriausybė dalies Rytų Prūsijos perdavimą Sovietų Sąjungai „mano esant teisingu reikalavimu“. Žr. *Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 г.г.*, т. 1, Москва, 1989, c. 237.

markuojant). Galiausiai pasirašyta laikinoji sutartis dėl sienų (kitais metais pasirašyta jau tarpvalstybinė sutartis). Pagal ją Baltarusijos SSR neteko visos Balstogės srities ir trijų Bresto srities rajonų. Apibendrinami teritorinių klausimų sprendimo eigą bei rezultatus, baltarusių istorikai konstatavo, jog Stalinas paaukojo etnografinį principą dėl politinio tikslingumo ir „visa tai nesustiprino Baltarusijos valstybingumo SSRS sudėtyje“.

Tiesa, vėliau Maskva Baltarusijos SSR vadovybei paskyrė savotišką „kompensaciją“: 1945 m. BSSR delegacija dalyvavo San Fransisko konferencijoje, kurioje paskelbta apie JT organizacijos įkūrimą, pasirašė JT chartiją. 1946 m. Baltarusijos delegacija dalyvavo rengiant taikos sutartis su nacistinės Vokietijos sąjungininkais ir 1947 m. tas sutartis pasirašė.

Šiame teritorinių ambicijų ir mainų kontekste prisiminė viena smulkmena iš sovietinės Lietuvos istorijos. 1944 m. vasarą LSSR vadovai ėmė aktyviai formuoti vietos valdžios organus apskrityse ir valsčiuose. Šis procesas vyko ir Lietuvos SSR priklausančioje Seinų apskrityje (vėliau Lazdijų). Maždaug tuo pat metu, kai baltarusių komunistai galvojo „atkurti“ sovietinę valdžią Vakarų Baltarusijoje, į lietuvišką Seinų apskritį sovietinės valdžios „steigti“ buvo išsiųstas Jurgis Grigonis – komunistas ir buvęs Dainavos partizanų būrio komisaras. Darbas buvo nepaprastas – trūko kadru, o valstiečiai didelio entuziazmo naujos sovietinės valdžios atžvilgiu nerodė. Galiausiai 1944 m. rugpjūčio pradžioje J. Grigonis raportavo A. Sniečkui, kad vykdomoji valdžia suformuota Leipalingyje, Kapčiamiestyje, Veisiejuose, Lazdijuose. Ir tame pačiame rašte klausė LKP (b) CK sekretoriaus: „Prašau nurodyti kaip dėl Seinų miesto, ar perimti mums, jei perimti prašau pasiūsti įgaliojimą arba atstovą“¹⁰. J. Grigonis buvo ne tik komunistas, partizanas, bet ir lietuvis, todėl jo klausimas stebinti neturėtų. Deja, nežinia, ką konkrečiai į jo klausimą atsakė A. Sniečkus. Visgi, sprendžiant iš jūdvių tolesnio susirašinėjimo, daugiau užuominų apie „Seinų perėmimą“ nebuvo...

Skaitytojui, susipažinusiam su postmodernioje historiografijoje dominuojančiais siužetais, problemomis ir prieigomis, baltarusių istorikų darbas gali atrodyti pernelyg tradicinis. Tačiau to nelaikytiau aptariamo tomo trūkumu – istorikų kuriamas „pasakojimas“, kurio pagrindą sudaro „faktų sintezė“, ir šiandien tebelieka aktualus. Šio tomo problema glūdi ne pačiame pasakojime ar istorinių faktų interpretacijose. Angažavimasis „nacionalinio valstybingumo“ ženklų ir pasireiškimų paieškoms baltarusių istorikus neretai iš *akademino lauko* nustumia į *istorijos politikos* lauką, kai tyrėjai tampa politinės valstybinės sąmonės konstruotojais.

Vladas Sirutavičius
(Lietuvos istorijos institutas)

¹⁰ Seinų apskrities partijos sekretoriaus J. Grigonio raštas A. Sniečkui, 1944 08 06, LYA LKP, f. 1771, ap. 7, b. 150, l. 37.

AUTORIŲ DĖMESIUI

„Lietuvos istorijos metraščio“ redakcinei kolegijai pateikiama laikmena su straipsnio tekstu, taip pat santraukos tekstu, iliustracijų ir naudotos literatūros sąrašu, autoriaus darbovietės adresu bei trumpais duomenimis apie autorių. Laikmena pateikiama *Microsoft Word for Windows* formatu, *Times New Roman* šriftu, iliustracijos – kompiuterinių programų, kuriomis jos sukurtos, formatu.

Santraukų apimtis priklauso nuo straipsnio dydžio, bet neturi būti didesnė kaip du standartiniai lapai 1 aut. lankui. Straipsnių priedai (lentelės, šaltinių publikacijos) neturi viršyti paties straipsnio apimties. Lentelės bei kita teksto medžiaga iliustracijomis nelaikoma ir pateikiama numeruota atskirai (kaip lentelės ar priedai). Iliustracijos tekste išdėstomos taip, kad jų viename spausdinto teksto puslapyje būtų ne daugiau kaip viena.

Straipsnyje panaudoti šaltiniai (jiems priskiriama visa nespausdinta medžiaga) ir literatūra nurodoma laikantis „Lietuvos istorijos metraštyje, 2019/1“ pateiktų nuorodų rašybos pavyzdžių. Prireikus nuorodose gali būti savų trumpinimų. Straipsnio pabaigoje pateikiamas naudotų publikuotų šaltinių ir literatūros sąrašas abėcėlės tvarka. Informacija apie nuorodų ir literatūros sąrašo sudarymo principus pateikiama adresu <https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672#tab-authors_attention>.

Visa iliustracinė medžiaga pateikiama iliustracijų sąrašė, nurodant tikslų iliustracijos šaltinio pavadinimą bei ją rengusio dailininko (fotografo) vardą ir pavardę (jeigu iliustracija originali), sunumeruota pagal pateikiamą iliustracijų sąrašą, užrašant iliustracijos pavadinimą.

Jeigu santraukos pateikiamos jau išverstos į anglų arba vokiečių kalbas, nurodomas vertėjo vardas ir pavardė, taip pat pridedamas santraukos tekstas lietuvių kalba.

Visus „Metraščio“ straipsnius recenzuoja du recenzentai. Tekstai ir iliustracijos autoriams negrąžinami.

Kilus neaiškumams dėl straipsnio rengimo principų, prašome kreiptis į „Lietuvos istorijos metraščio“ redakciją adresu: 01101 Vilnius, Tiltų g. 17, Lietuvos istorijos institutas, tel.: 261 72 73, faksas 261 14 33. El. paštas: jolita.sarceviciene@istorija.lt

TURINYS

Straipsniai

J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vytauto Didžiojo 1388 m. privilegija Brastos žydams. Nauji atsakymai į atsakytus klausimus	5
D. Viliūnas. Ankstyvoji modernizacija Užnemunėje: luominio mentaliteto erozija XIX amžiaus pradžioje	29
T. Bairauskaitė. Dvarininkės savarankiškumo intencija: Apolinaros Žabaitės-Pliaterienės atvejis	55
A. Čepaitienė. Lietuvių dienraštis „Vilniaus žinios“ (1904–1909): tautinė pozityvistinė programa	83
V. Stravinskienė. Vilniaus miesto erdvinė plėtra 1944–1989 m.	119
J. Skirius. JAV lietuvių tautininkų Lietuvai vaduoti sąjungos įkūrimas 1941 metais	137

Publikacijos

R. Laukaitytė. „Reikalas gali baigtis ginkluotu perversmu“: pareiškimai Lietuvos SSR Ministrų Tarybai dėl kolektyvizacijos	157
V. Sirutavičius. „Kelti tarybų valdžios autoritetą...“ Du rašytojo Jono Šimkaus pranešimai apie padėtį apskrityse 1946–1947 m.	163

Recenzijos, Anotacijos

D. Baronas. Леонід Тимошенко. Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.) ...	177
A. Eidintas. Česlovas Laurinavičius. Lietuvos su Klaipėda ir Vilniumi genezė. Anglų ir rusų „Didžiojo žaidimo“ Baltijos aspektas	183
V. Sirutavičius. История Белорусской государственности. Т. 4: Белорусская государственность накануне и в период Великой Отечественной Войны и послевоенного восстановления (1939–1953 гг.)	191

CONTENTS

Articles

J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė. The Privilege Granted by Vytautas the Great to the Jews of Brest in 1388. New Answers to already Answered Questions	26
D. Viliūnas. Early Modernisation in Trans-Niemen Lithuania: The Erosion of the Estate Mentality at the Beginning of the 19th Century	53
T. Bairašauskaitė. The Quest for Independence by a Female Landowner: The Case of Apolinarą Žabaitė-Pliaterienė	80
A. Čepaitienė. The Lithuanian Daily <i>Vilniaus žinios</i> (1904–1909): A National Positivist Programme	118
V. Stravinskienė. The Spatial Development of the City of Vilnius between 1944 and 1989	135
J. Skirius. The Founding of the Association for the Liberation of Lithuania by American–Lithuanian Nationalists in 1941	154

Publications

R. Laukaitytė. “The Matter May End in an Armed Coup”: Statements on Collectivization to the Council of Ministers of the Lithuanian SSR	157
V. Sirutavičius. “To Strengthen the Authority...” Two Reports of Writer Jonas Šimkus on the Situation in the Counties in 1946–1947	163

Reviews, Annotations – 177

INHALT

Artikel

J. Šiaučiušaitė-Verbickienė. Das Privileg, für die Juden in Brest von Vytautas dem Großen (1388). Neue Antworten auf bereits beantwortete Fragen	5
D. Viliūnas. Frühe Modernisierung in Sudauen (Užnemunė): Erosion der Ständementalität Anfang des 19. Jahrhunderts	29
T. Bairaišaitė. Emanzipationsbestrebungen einer Gutsherrin: Der Fall von Apolinarą Žabaitė-Pliaterienė	55
A. Čepaitienė. Die litauische Tageszeitung „Vilniaus žinios“ (1904–1909): Nationales positivistisches Programm	83
V. Stravinskienė. Stadterweiterung von Vilnius 1944–1989	119
J. Skirius. Gründung des Bundes zur Befreiung Litauens durch die litauischen Nationalisten der USA 1941	137

Veröffentlichungen

R. Laukaitė. „Die Sache kann mit einem bewaffneten Umsturz enden“: Erklärungen an den Ministerrat der Litauischen SSR über die Kollektivierung	157
V. Sirutavičius. „Erhöhung der Autorität der sowjetischen Regierung...“ Zwei Berichte von Jonas Šimkus über die Lage in den Bezirken 1946–1947	163

Rezensionen, Annotationen – 177

Lietuvos istorijos metraštis = The Year-Book of Lithuanian History = Jahrbuch für litauische Geschichte / Lietuvos istorijos institutas; redakcinė kolegija: Gintautas Sliesoriūnas (pirm.)... [et al]. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.

ISSN 0202-3342

2021 metai 2. – 2021. – 204 p. – Santr. angl. – Bibliogr. nuorodose ir str. gale. –

Metraštyje skelbiami reikšmingi 2021 metų antrojo pusmečio Lietuvos istorikų darbai, istorijos šaltinių publikacijos, mokslo gyvenimas.

Mokslo žurnalas

Lietuvos istorijos institutas
LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS
2021 metai 2

Redaktorė *Ieva Puluikienė*
Maketuotoja *Žydronė Jakonytė*
Dailininkė *Audronė Uzielaitė*
Santraukas į anglų kalbą vertė *Ieva Vitėnienė*

2021 12 20. 13,44 leidyb. apsk. l. Tiražas 150 egz.

Išleido Lietuvos istorijos institutas
Tilto g. 17, Vilnius, LT-01101
Spausdino UAB „Baltijos kopija“
Kareivių g. 13B, Vilnius